

Národní
zemědělské
muzeum

45 | prameny
a studie

Trvale udržitelný rozvoj

NZM Čáslav
Muzeum
zemědělské
techniky

NZM Kačina
Muzeum
českého
venkova

NZM Ohrada
Muzeum lesnictví,
myšlivosti
a rybářství

NZM Valtice
Muzeum vinařství,
zahradnictví a životního
prostředí

Prameny a studie 45

Trvale udržitelný rozvoj

Národní zemědělské muzeum Praha

2010

ISBN 978-80-86874-27-2

ISSN 0862-8483

Obsah

Prameny a studie.....	4
<i>Zdeněk Novák</i> Úvodní slovo generálního ředitele NZM.....	5
<i>Miloslav Lapka, Eva Cudlínová</i> Jak je dlouhá historie trvale udržitelného rozvoje?.....	7
<i>Jan Andreska</i> Medvěd hnědý (<i>Ursus arctor</i>), jeho vymizení a návrat do naší přírody...	28
<i>Miloslav Čeněk</i> Některé nevyřešené otázky v problematice nepůvodní ichtyofauny v České republice.....	50
<i>Eva Horsáková</i> Změny tradičních venkovských krajín.....	61
<i>Miloslav Lapka, Eva Cudlínová</i> SOSustainability: kdy začne trvalá udržitelnost?.....	72
<i>Jan Lázníčka</i> Zemědělské stroje a jejich vliv na trvale udržitelný rozvoj.....	84
<i>Pavel Novák</i> Udržitelnost profese zemědělec v českých zemích v letech 1948-1989 (na příkladu Kutnohorska).....	100
<i>Drahomíra Nováková, Pavel Novák</i> K proměnám českého venkova v období 1948-1989 (na příkladu Kutnohorska).....	129
Pokyny pro autory.....	164

PRAMENY A STUDIE

Po celou dobu existence Národního zemědělského muzea byla zpracována celá řada historických témat a výzkumných úkolů. Nutnost zpracovat muzejní expozice z vývojového hlediska vedla ke studiu dějin zemědělství, potravinářského průmyslu a lesnictví od nejstarších dob po současnost. Dílčí výsledky pak byly postupně uveřejňovány ve *Vědeckých pracích Zemědělského muzea* a v edici *Prameny a studie*, které jsou vydávány od roku 1966. Původně se edice nazývala *Prameny historie zemědělství a lesnictví* a od roku 1978 došlo ke změně původního názvu na *Prameny a studie*. Jejich obsah se dá rozdělit na několik tematických okruhů. Objevují se zde: bibliografická zpracování, výsledky řešení výzkumných úkolů a jednotlivé studie, které měly přispět svými monografickými výsledky k poznání širších souvislostí ve vývoji českého zemědělství, lesnictví a potravinářství.

V roce 1993 došlo k přerušení ve vydávání souvislé řady tohoto periodika. Pokusy o obnovení se objevily v roce 1997, ale teprve rok 2006 byl tím přelomovým a již pod hlavičkou Národního zemědělského muzea Praha vyšlo 38. číslo *Pramenů a studií* (k výročí 115 let založení NZM) a další čísla postupně přibývala. *Prameny a studie* jako pravidelné periodikum registrované na MK ČR vychází dvakrát ročně a věnuje se vždy různým specifickým tématům. Možnost přispět svým článkem mají také i ostatní zájemci mimo NZM.

Předkládané číslo **45/2010: Trvale udržitelný rozvoj** je věnované problematice rozvoje lidské společnosti, a jeho vlivu na soulad hospodářského a společenského pokroku s plnohodnotným zachováním životního prostředí. Mezi hlavní cíle trvale udržitelného rozvoje patří zachování životního prostředí dalším generacím v co nejméně pozměněné podobě.

Dosud vyšlo:

38/2006: 115 let NZM

39/2007: Obchod

40/2008: Brambory – skrytý poklad

41/2008: Zemědělství a 50. léta

42/2009: Odkaz zahradního architekta Františka Thomayera

43/2009: Koně

44/2010: Alchymie v kuchyni

Vážení čtenáři,

v 45. čísle Pramenů a studií Národního zemědělského muzea se řada autorů zamýšlí nad tématem trvale udržitelného rozvoje. Zachycují jak diskusi probíhající nad terminologií tohoto tématu, tak sondy do sbírkových fondů muzea a jejich hodnot dokumentujících zápas člověka o přežití v méně hostinných podmínkách planety.

V přírodě, stejně jako v lidské společnosti (která je samozřejmě součástí bioty), platí staré přísloví „Každý dělá, co mu ostatní dovolí.“ Jednotlivé organismy si vyvinuly šťastnější či méně úspěšnou strategii přežití a používají všech dostupných nástrojů nakládání s energií, aby obstály v konkurenčním boji a uchovaly své geny. Všímavý Charles Darwin popsal tyto strategie tak poutavě, že dodnes přesvědčuje většinu myslících lidí o tom, že jeho pohled na věc je správný. Přesto Výbor světového dědictví UNESCO odložil v letošním roce britský návrh na zápis Darwinova domu, experimentální zahrady a sousedící kulturní krajiny nedaleko Londýna na Seznam světového dědictví, paradoxně vůči skutečnosti, že zápis Galapág nebo jiných přírodních památek na tento seznam výbor zdůvodňuje právě Darwinovým učením.

Jako dítě jsem nic netušil o tom, že Eugene Odum právě předkládá svou teorii ekosystémů, ale rád a opakovaně jsem četl knihu Lesní noviny od Vitalije Biankiho s ilustracemi Antonína Pospíšila. U každého měsíce byla, tuším, na konci „vydání“ připojena kapitola o válce v lese – pro dítě pozoruhodně poutavě popsaný příběh přirozené sukcese. Paradoxně jsem ji nikde ve svém okolí nepozoroval – v té době se vyžívaly nejen meze a úvozy, ale i „pešuňky“ železničních náspů, sbíralo se klestí v lese a z větví poražených smrků a bříz se dělaly otýpky na zatápění v kamnech a sporácích. V lese tudíž bylo „uklizené“ a snadno se v nich sbíraly houby, borůvky a jahody, o trvalé travní porosty bylo úzkostlivě pečováno, do kulturní krajiny bylo stále ještě vkládáno ohromné množství energie formou lidské dřiny a přirozená sukcese popisovaná v Lesních novinách nebyla pro dětské oči patrná. Jak se ve sborníku dočtete, v sedmdesátých letech se proměnila řada věcí. Vymřela generace mých babiček a dědečků, do krajiny se možná vkládalo ještě větší množství dodatkové energie, ale už to bylo formou mechanizace a chemizace, obchody byly najednou zásobeny kuřaty, nakupované chladničky umožnily lépe uchovávat maso, přišly zákazy volného pohybu drůbeže po veřejných prostranstvích a v naší vesnici jste přestali potkávat slepice, po řece už neplavala hejna husí a kachen, pro které se přestaly sklízet kopřivy, jak vymizely individuálně chované kozy a krávy, přestaly se udržovat drobné travní porosty a náhle produkovaným smetím se začaly zavážet často ještě středověké úvozy. Kombinace nové mechanizace a nepotřebnosti píce pro drobné domácí zvířectvo přinesla další vlnu rozorávání mezí a všichni se divili, když sklízeli právě zasazené brambory u kapličky na návsi. ... Přišlo pár polomů a hle – na místě vyvrácených smrků začala konečně „válka

v lese“. Modernizace domácností způsobila, že přestalo být potřeba klestí, nový a bezkonkurenční fenomén televize se svými filmy pro pamětníky „nedovoľoval“ trávit tolik nedělních odpolední u lesa a při opékání buřtů či pečení bramborů likvidovat suché větve, lesy jsou od té doby plné rozkládajícího se nehroubí a zarostly (aspoň tam u nás) červeným bezem (*Sambucus racemosa*) a netýkavkou malokvětou (*Impatiens parviflora*).

Přirozenou sukcesí na řadě pozemků urychlily majetkové změny po roce 1989. Na mnoha polích můžete sledovat učebnicové příklady tvorby společenstev. Už zarostla dokonce i železná opona – pás země mezi ostnatými dráty mučený po desítky let herbicidy, kde se v roce 1990 zdálo, že na něm nemůže nikdy nic růst. Nová společenstva vznikají z dostupných zdrojů – na jižní Moravě například akát pokračuje ve svém vítězném tažení světem. Tak mne napadá, že by bylo zajímavé zaměřit další sborník na strategie, ve kterých organismy využívají v konkurenčním boji člověka a jeho potřeby či slabosti k přežití a expanzi. Myslím, že takovým mûrovčům (to je poněkud nečekaný český název pro divukrásné orchideje rodu *Phalaenopsis*) se ani nesnilo, že díky slabosti člověka pro krásu jednou porostou na 50. rovnoběžce severní šířky. U nich snad však zatím nehrozí jejich renaturalizace (i když - možná na našem území rostly v dobách, kdy tu rostl skořicovník), jak se o ní dočtete na následujících stránkách.

Moje více než čtyřicetiletá zahradnická zkušenost potvrzuje starou pravdu – „Příroda čaruje, zahradník zírá“ a každoroční zápas s plevely a škůdci mne přesvědčuje o tom, že stačí omezit vkládání dodatkové energie do malého kousku půdy a příroda okamžitě spustí svou po miliony let vybrušovanou strategii – dosáhnout optimální geobiocénózy, v níž bude možná žít i medvěd brtník. Pravděpodobně i kapr nebo akát.

Přeji vám, vážení čtenáři, osvěžující poučení.

Ing. Zdeněk Novák
generální ředitel

Jak dlouhá je historie trvale udržitelného rozvoje?

How long is history of sustainable development?

Historie trvale udržitelného rozvoje má necelých 25 let ve smyslu formulace konceptu trvale udržitelného rozvoje Brundtlandské komise z roku 1987. Ovšem ve smyslu axiologického termínu trvale udržitelný rozvoj rezonuje s mnohem starší historií. Musíme rozlišovat mezi teoretickým konceptem trvalé udržitelnosti a udržitelností jako ekologickou praxí, vlastní například rurální kultuře. V přehledové studii popisujeme vybrané morální případy, které vzbudily ohlas veřejnosti a vedly k formulaci trvale udržitelného rozvoje v environmentálním, ekonomickém a sociálním pilíři. Dá se vyčíst nějaké lekce z této historie? Kromě posunu myšlení od jednotlivostí k celku, od celku k systému biosféry jsme svědky vážného problému této koncepce: pouze teoreticky existuje harmonie mezi třemi pilíři v čase a prostoru a v jedné kultuře, jako předpoklad úspěšné globální aplikace trvale udržitelného rozvoje.

What we can read in history of sustainable development? Will be there overlapping space-time-cultural system for realization of SD in higher than local level? It is just over twenty years since the Brundtland Commission Report but, taken as an axiological term, sustainable development resonates with older historical horizons. We could distinguish between SD as a concept and sustainability as a manifestation of good ecological practice, the wisdom of ethnic culture, the values of rural culture, etc. At heart of a long running history we are beginning to articulate more or less sustaining relationships between man and nature. We described the (human) needs as a case-based moral appeal in the environmental, economic and social pillars of sustainable development to show some amazing shift in perception of sustainable development from local to global level. We are convinced that historical lesson of sustainable development shows there is only theoretical harmony among three mentioned pillars, neither in time, nor in space.

Úvod a vymezení problému

Otázka, jak dlouhá je historie trvale udržitelného rozvoje, se zdá na první pohled zcela jednoduchá. Definice trvale udržitelného rozvoje, jak zní nejčastěji používaný český překlad anglického originálu sustainable development, se objevuje poprvé ve zprávě tzv. Brundtlandské komise v roce 1987,¹ tedy před necelými 25 lety. U nás pak v knížce pod názvem Naše společná budoucnost,² v roce 1991. „Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby.“³ Český Zákon č. 17/1992 Sb. o životním prostředí § 6 definuje trvale udržitelný rozvoj společnosti takto: „*Trvale udržitelný rozvoj společnosti je takový rozvoj, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachovává přirozené funkce ekosystémů.*“

Něco málo přes dvacet let není žádná dlouhá historie a zdá se, že máme co do činění s post-moderním pojetím vztahů člověka a přírody. Proč tedy mluvit o historii trvale udržitelného rozvoje? Proč se vůbec historií trvale udržitelného rozvoje zabývat? Pokud se podíváme na problematiku sustainable development podrobněji a v souvislostech, zjistíme, jako u většiny věcí, že se nejedná o zcela nové myšlenky. Mají své historické předchůdce a více než to – mají i svou historickou praxi, jen nebyly formulovány v současné podobě.

Nejprve si udělejme jasno v česko-anglickém překladu termínu. Sustainable development bývá běžně do češtiny překládán jako trvale udržitelný rozvoj. Sustainability znamená skutečně udržitelnost a není asi pro ni lepšího českého výrazu. Se zdánlivě jednoduchým termínem development jsou však potíže. Udržitelný rozvoj nevystihuje podstatu věci, totiž udržitelnost pokud možno dlouhodobou, jak uvidíme níže ze zakládající definice. Proto se přidává navíc ono „trvale“. Další filozofickou potíží je rozvoj. Udržitelný rozvoj, nebo trvale udržitelný rozvoj však indikuje v současné době převážně rozvoj ekonomický. A tomu se chtěli environmentální uživatelé a překladatelé termínu sustainable development vyhnout, neboť to skutečně ani ze zakládající definice Brundtlandské komise, ani z jiných definic explicitně nevyplývá. Existuje proto filozoficky zdařilejší překlad - trvale udržitelný způsob života - propagovaný Josefem Vavrouškem, jehož odkaz nese Společnost trvale udržitelného života – STUŽ dodnes. „*Trvale udržitelný způsob života – je to takový způsob života, který se přibližuje ideálům humanismu a harmonie vztahů mezi člověkem a přírodou, a to v časově neomezeném horizontu. Je založen na vědomí odpovědnosti vůči dnešním i budoucím generacím a na úctě k živé i neživé přírodě.*“

---

1 WCED. Brundtland Commission - World Commission on Environment and Development, (1987): Our Common Future. Oxford University Press, Oxford, UK.

2 NAŠE SPOLEČNÁ BUDOUCNOST. (1991): Praha, Academia.

3 Tamtéž, s. 47.

V dalším textu však budeme používat originální anglické sustainable development a jeho uznávanou zkratku v mezinárodní literatuře SD (Sustainable Development), abychom se vyvarovali filozoficko-environmentálních nejasností českých pojmů. Daleko důležitější než samotné označení sustainable development nebo trvale udržitelný rozvoj, život, způsob života, je ohlas, který tato myšlenka vyvolala ve světě, a to nejen v tradičních vědeckých centrech Západu, ale vzbudila naději miliónů vnímavých lidí, bez ohledu na jejich kulturu a barvu pleti.

Sustainable development (SD), bez ohledu na prokazatelně krátkou historii samotné definice, se stalo přibližně od roku 2000 natolik frekventovaným pojmem v tolika aplikacích, že máme co dělat s jednou s nejvýznamnějších současných vedoucích idejí naší západní civilizace. Nechme stranou nakolik je to idea módní a spokojme se s konstatováním, že se jedná o velmi nosnou a inspirující ideu post-moderní doby, která vyvolává právem mnoho kritiky, ale také mnoho nadějí. Jak jinak by bylo možné dosáhnout při běžném prohlížení internetu 21 500 000 odkazů na SD, nebo, bráno seriózněji, téměř 17 000 vědeckých výsledků na Web of Science, kde jsou zastoupeny relevantní časopisecké výsledky alespoň s minimální prestiží v podobě tzv. impaktovaných časopisů, tedy těch, jejichž články jsou čteny a citovány ostatními vědci? Je možné dosáhnout za pár let historie takového ohlasu, aniž by idea SD nerezonovala s hlubokými historickými zkušenostmi a kořeny naší kultury?

Zakládající definice SD v originále je poměrně jednoduchá: *“Humanity has the ability to make development sustainable—to ensure that it meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs”*. Tato zakládající definice je více vzkaz o tom, že lidstvo může, je schopno dosáhnout udržitelného rozvoje tak, aby uspokojilo své potřeby, aniž by se však tak dělo na úkor potřeb generací příštích. Podle H. Brundlandové je strategie udržitelného rozvoje zaměřená na prosazování harmonie mezi lidskými bytostmi a mezi lidstvem a přírodou.

Jak je vidět, první definice nedává mnoho nástrojů k tomu, jak něco udržovat, jak něco rozvíjet. Nedává ani časové limity, kdy něco udržovat a kdy něco rozvíjet. Nedává dokonce ani návod co vlastně potřebujeme udržovat a co potřebujeme rozvíjet, i když je jasné, že antropocentricky to rozvíjené bude člověk, lidská společnost a její potřeby a to, co je třeba udržovat, budou přírodní zdroje a přírodní systémy umožňující našim generacím zde v Evropě a Americe tak zabezpečený život, jaký generace lidí předtím vůbec nepoznaly. Na druhé straně, tento vzkaz, předvědecký termín dovoluje sdílet mnoho z lidské zkušenosti, představivosti a společných hodnot. SD jako axiologický termín rezonuje s mnohem staršími historickými horizonty, než je zmíněných 25 let. Jsme svědky dlouhé historie lidstva, kdy se formuje vztah člověka a přírody. SD je současný výsledek této historie, její staronová formulace, jak se budeme snažit ukázat, nikoli její úplně nový a nečekaný počátek. Následující historický exkurs do tří pilířů SD by měl ukázat, proč se SD stalo téměř frází, stejně tak jako vědeckou koncepcí, s kterou jsou spjaty mnohé naděje, a kde jsou její slabiny.

Stále probíhající diskuse o SD se vyvíjí v podstatě dvěma směry: kritický skepticismus reprezentovaný například Wilfredem Beckermanem,⁴ zdůrazňující, že se jedná o nelogický koncept, který si protřečí, a obranná pozice, která je sice kritická, ale považuje SD za nové paradigma v lidském myšlení o vztazích člověka a přírody, za nový stupeň jejich vývoje - Herman Daly, Michael Jacobs, a Henryk Skolimowski, Redclift, 1993.⁵

Trvale udržitelný rozvoj můžeme považovat také za výsledek rozčarování z vývoje společnosti. Revoluční posun převážně agrární společnosti do společnosti průmyslové v rozvinutých zemích přinesl aplikaci průmyslového systému do všech oblastí, včetně sociálního života. Sociologové jako Comte, Spencer, Weber, Durkheim a Marx byli fascinováni tímto procesem a sociologie našla své hlavní poslání ve zkoumání velkých změn způsobených průmyslem. Parsons⁶ označuje tuto periodu jako „společnost blahobytu“. Pochopitelně, vývoj společnosti se nezastavil a po první vlně industriální revoluce následuje brzy druhá vlna „post-industriální společnosti“⁷ a třetí vlna „společnosti vědění“⁸ je zřejmě současná doba, doplněná ještě společností globální nejistoty a tekuté modernity.⁹ Změny agrární společnosti na společnost průmyslovou ukázaly, že víra v industrializaci a tím modernizaci společnosti jako záruky rozvoje jedince a rostoucího humanismu nebyla naplněna. Objevují se nová nemateriální kritéria rozvoje společnosti jako životní styl, udržitelnost, identita jedince.¹⁰ Rozčarování z kulturního a morálního očekávání industriální společnosti na straně jedné a reality podnikání na straně druhé dosahuje svého vrcholu v osmdesátých letech minulého století. Zpráva Brundtlandské komise ukazuje, že stávající způsob konzumního života a vyčerpávání přírodních zdrojů nemůže pokračovat jako doposud, a pokud chceme problém udržitelnosti života příštích generací řešit, musíme jednat zřejmě poprvé jako lidská globální společnost.

SD reprezentuje množinu vědeckého poznání, environmentálních hodnot, environmentálních akcí, morálních postojů, stejně jako kvantifikovatelných indikátorů

---

4 BECKERMAN, W. (1994): 'Sustainable Development': Is it a Useful Concept? *Environmental Values*, 3 (3): 191-209; BECKERMAN, W. (1995): How Would you Like your 'Sustainability', Sir? Weak or Strong? A Reply to my Critics. *Environmental Values*, 4 (2):169-179.

5 REDCLIFT, M. (1993): 'Sustainable Development: Needs, Values, Rights'. *Environmental Values*, 1993 (2): 3-20.

6 PARSONS, T. (1966): *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Prentice Hall Press, Englewood Cliffs, NJ.

7 BELL, D. (1973): *The Coming of the Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. NY: Basic Books, New York.

8 TOFFLER, A. (1990): *The Third Wave*. New York, NY: Bantam Books.

9 BAUMAN, Z. (2008): *Tekuté časy: život ve věku nejistoty*, Praha, Academia.

10 SEN, A. (1984): *Resources, Values and Development*. Basil Blackwell, Oxford.

životního prostředí a mnoho dalších podob sociální konstrukce vztahů člověk – příroda. „Existuje souhlas v literatuře, že SD je svázáno s tím, co má být udržováno a co má být rozvíjeno, ale přístupy se velmi různí. Od extrémů „pouze a jen udržovat“, až po „pouze a jen rozvíjet“, k různým konkrétním případům „bud' a nebo“.¹¹ Podobně ambivalentně se přistupuje k časovému hledisku. Ve standardních definicích se uvádí „nyní a v budoucnosti“, což bývá popisováno jako tato nebo příští generace až po „navždy“.

SD je velkým pokusem překonat evropské dualismy v nahlížení člověka a přírody, kultury a přírody, ekonomie a ekologie. Můžeme skutečně tyto dualismy překonat? Historický exkurs do předkoncepčního období SD (to znamená období před vznikem koncepce SD v současné akademické a regulační podobě) podobě ukazuje tři reálné oblasti, kde dobrá praxe SD skutečně existovala a existuje: environmentální, ekonomickou a sociální. Je zde nějaké lekce z historie dobré praxe udržitelnosti? To jsou otázky, na které by měla dát tato studie alespoň částečné odpovědi.

Metody přístupu

Kromě chronologického přístupu, který je legitimní pro historický exkurs do předkoncepčního období SD, se opíráme o tzv. tři pilíře SD: environmentální, ekonomický a sociální.¹² V literatuře rozšířené používání těchto pilířů však neznamená jejich přesné vymezení. Byli jsme nuceni použít jejich protikladné vymezení. Environmentální pilíř je z nich nepochopitelnější jako něco, co nevniklo lidskou aktivitou a je výtvorem přírody v ontologickém smyslu. Rozlišení mezi ekonomickým a sociálním pilířem je poněkud komplikovanější. Pro naše účely vymezujeme sociální pilíř jako potřeby a hodnoty mimoekonomické, spojené s rozvojem duchovních hodnot, s organizací společnosti, s rozvojem názoru na svět jako protiklad k hodnotám finančním a ekonomickému rozvoji v pilíři ekonomickém.

Termín SD – trvale udržitelný rozvoj, trvale udržitelný život v českých ekvivalentech původního anglického sustainable development - používáme v naší studii jako vědecký termín, který předpokládá tři podmínky: a) příroda je vysoce sebe-organizovaný systém,¹³ b) intervence do systému přírody ze strany člověka je možná ve smyslu příčinných vztahů, c) efektivní ochrana životního prostředí znamená začlenění environmentálních požadavků do ekonomických, sociálních a kulturních hodnot lidstva.

Důležitá jsou kritéria výběru v historickém přehledu předkoncepční dobré praxe

---

11 KATES R. W. – PARRIS, T. M. – LEISEROWITZ, A. A. (2005): 'What Is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice'. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 47 (3): 8–21.

12 THE JOHANNESBURG DECLARATION ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT, 4 SEPTEMBER. (2002): Available from http://www.housing.gov.za/content/legislation_policies/johannesburg.htm (accessed 18 September 2008).

13 MEBRATU, D. (1998): Sustainability and sustainable development. Historical and conceptual review. *Environmental Impact Assessment Review*, 18 (6): 493-520.

SD nebo, lépe řečeno, historických kořenů SD. V našem přehledu můžeme SD považovat za evolučně se vyvíjející systém odpovědi na základní otázky, zmíněné již v úvodu.: Co a jak udržovat, co a jak rozvíjet? V praktických aplikacích jsou velmi dobře propracovány otázky technického a organizačního typu jak udržovat a jak rozvíjet. “Otázky musíme klást v horizontu našich příštích generací (25 – 50 let) a v ještě delším časovém měřítku, co se týká existence druhů. Základní otázkou SD je jak nakrmit, vychovat a vzdělat, ubytovat a zaměstnat dvojnásobný počet současné lidské populace tak, aby se zachovaly základní životní podmínky”.¹⁴

Otázky, co udržovat a chránit, jsou spojené s otázkou, proč rozvíjet a proč udržovat. Zdají se být v pozadí, ale jsou to právě tyto morální výzvy, které byly hybatelem SD. Proto jsme v našem přehledu vybrali pokud možno silné případy, které vzbudily veřejný zájem a pozornost. Tato case – based metodologie je používána obecně v aplikovaných vědách, v našem případě chceme ukázat vybrané příklady jako aktivní síly pro další rozvoj, vedoucí až k formulaci nebo k rozšíření stávající koncepce SD. Pluralitní kauzistika se zdá k tomu být vhodným metodologickým nástrojem.¹⁵ Pluralismus morálních výzev je v SD dána zejména dlouhodobostí perspektivy (zahrnující budoucí generace lidí a ostatních druhů na naší planetě, jak je uvedeno již v zakládající definici SD), psychologickými kritérii (vědomí, sebe-vědomí, racionalita), a vnitřními hodnotami a významy živých a neživých částí ekosystému.¹⁶

Evoluce konceptu SD ve třech pilířích – vybrané příklady

Environmentální pilíř

Nejdelší historii nalezneme bezpochyby v environmentálním pilíři SD. Environmentální pilíř definujeme v tomto přehledu jako potřeby - „needs“ v zakládající definici SD – jako potřebu chránit přírodu samu o sobě.

Případ ochrany stromů

Existují poměrně četné záznamy o ochraně stromů a lesa datované před naším letopočtem. A. Leńkowa¹⁷ (1978) uvádí příklad Číny, roku 1100 před naším letopočtem. Znamější příklad je příběh zřejmě prvního „environmentalisty“ zaznamenaného v dějinách, perského krále Xerxese (517-465). Historik Herodotos z Halikarnasu (485-425) popisuje

---

14 HITCHCOCK, D. (1997): Transition to Sustainable Development: Is This About Planning? (online.)

15 BRODY, A. (1988): Life and Death Decision Making. New York: Oxford University Press.

16 JONSEN, R. - TOULMIN, S. (1988): The Abuse of Casuistry. Berkeley: University of California Press.

17 LEŃKOWA, A. (1978): Ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczego. (Nature and Environmental protection) In: Michajlow W., Zabierowski K., (eds) Panswowe wydawnictwo naukowe. Warszawa – Krakow, Poland, Tom 1: 137-186.

reálný příběh individuální ochrany krásného stromu. Král Xerxes, když překročil řeku Meander poblíž města Kallatebus v Lydii (západní část dnešního Turecka) byl natolik fascinován urostlým platanem (pravděpodobně druhem *Platanus hispanica*), že u něho ponechal stráž a zavěsil na jeho kmen zlatý odznak s královským symbolem. Podobný význam nacházíme až mnohem později u Alexandra von Humboldta (1796-1859) v jeho termínu „Naturdenkmal“ – přírodní památka, který se stal základem směrnice pro ochranu přírody v rakousko-uherských zemích.

Případ ochrany krajiny jako přírodní scenérie – národní park

Na počátku roku 1870 se uskutečnilo několik expedic na Západ a jejich vyprávění o skalách, vodopádech, jezerech, horkých pramenech a divokých zvířatech a síle divočiny vzbudilo velký ohlas. Tento div přírody by měl být ochráněn zajištěním veřejného vlastnictví půdy jako národního parku. V roce 1865 Thomas Meagher, guvernér Montany, podává návrh. Tento morální apel se stal rychle populárním a národní park byl založen 1. března 1872 podpisem presidenta USA Ulysses S. Granta. V prohlášení čteme mimo jiné větu. Kongres Spojených států amerických vymezuje toto území, jak je popsáno dále „...jako veřejný park nebo zemi pro potěšení ve prospěch a požitků lidí...“

Případ ochrany krajiny jako kulturního systému

Od přírodní scenérie se zájem přesouvá na kulturní krajinu, tedy krajinu přetvořenou člověkem. V roce 1992 UNESCO přijalo tři kategorie kulturní krajiny.

1. Krajiny navržené a utvářené záměrně člověkem
2. krajiny organicky se vyvíjející: krajiny reliktní a krajiny, které se stále vyvíjejí
3. asociativní kulturní krajiny

Případ ochrany krajiny jako ekologického systému,

podporující život na naší planetě, dosáhl své současné podoby v Evropské úmluvě o krajině. V Evropské úmluvě o krajině, která vstoupila v platnost stejně jako první národní park 1. března, ovšem o 132 let později, zato s podpisem třiceti členských států Rady Evropy v roce 2004, se za objekt péče a sociální odpovědnosti z morálního hlediska považují všechny evropské krajiny. V preambuli se dočteme: *Členské státy Rady Evropy... vědomy si toho, že krajina přispívá k vytváření místních kultur a že je základní součástí evropského přírodního a kulturního dědictví, protože přispívá k blahu lidstva a upevnění evropské identity;...uznávající, že krajina je všude důležitou součástí kvality života lidí: v městských oblastech a na venkově, v narušených oblastech stejně jako v oblastech vysoce kvalitních, v oblastech pozoruhodných i běžných;... přesvědčeny, že krajina je klíčovým prvkem blaha jednotlivce i společnosti a že její ochrana, správa a plánování jsou spojeny s právy a povinnostmi pro každého; dohodly se takto. (následuje právní text Úmluvy). Mnoho diskusí se vedlo o krátké, ale výstižné definici krajiny: „krajina“ znamená část území, tak jak je vnímána obyvatelstvem, jejíž charakter je výsledkem činnosti a vzájemného*

působení přírodních a/nebo lidských faktorů. Z hlediska SD jsou v této definici zastoupeny všechny zmíněné pilíře – environmentální, ekonomický a sociální.¹⁸

Pár vybraných příkladů potřeb chránit přírodu v historii environmentálního pilíře ukazuje evoluci chápání toho, co vlastně chránit. Jsme svědky velkého posunu od ochrany atraktivních stromů, lesů, k atraktivním přírodním krajinám, kde člověk nachází nespoutané síly divoké přírody, harmonii přírody, vznešenost a podobné sociální konstrukce. Chápání toho, co je cenné a zasluhuje ochranu, se posunuje od divoké přírody ke kulturní krajině, k potřebě chránit pestré variace vzájemného vztahu člověka a přírody, jak je vtiskly do krajiny generace předků. Poslední zmíněný případ Evropské úmluvy o krajině již deklaruje potřebu chránit krajinu obecně samu o sobě, bez ohledu na její krásu a stupeň antropogenního přetváření a poškození.

Potřeba chránit se posunuje ve společenském vědomí od posvátných míst v přírodě k estetickým a etickým kategoriím osvícenství a romantismu. V ochranné praxi od ochrany druhů k ochraně jejich prostředí až k ochraně přírodně-kulturního prostředí. Z filozofického pohledu se dospělo od mýtu k uznání vnitřní hodnoty přírody o sobě.

To není jednoduchá cesta, i když se může zdát logická a na několika málo vybraných příkladech docela rychlá. Ve skutečnosti je to cesta plná odboček a slepých uliček, překonávání samozřejmostí své doby v podobě předsudků, imperativních představ o člověku a jeho postavení v přírodě, o revolucích a podobně. Pro environmentální pilíř je důležité, že ony první potřeby chránit jednotlivosti například v podobě památných stromů, divokých krajin a podobně nejsou samozřejmě opouštěny jako cesty překonané a nadále tato ochrana existuje a je nutná a cenná. Není však již jediná, je součástí většího celku. V evoluci potřeb chránit přírodu v environmentálním pilíři SD máme co do činění se systémovým myšlením, které vyústilo v roce 1987 do formulace SD, jakkoli je to formulace problematická, vzbuzující kritiku za svůj logický protiklad udržovat a zároveň se rozvíjet, tak vzbuzující ze stejného důvodu velké naděje, že je v silách člověka dokázat nezničit vlastní prostředí sobě a budoucím generacím a ostatním druhům na Zemi a přitom se moci nadále rozvíjet.

Ekonomický pilíř

Exkurs do historie ekonomického pilíře ukazuje potřebu vyrovnat se nejen prakticky, ale především morálně s otázkou ekonomického rozvoje na straně jedné a ničením přírody (životního prostředí lidí) na straně druhé. Bezpochyby, růst moderní průmyslové společnosti ve Velké Británii si vynutil mimo jiné také potřebu moderní politické ekonomie. Adam Smith (1723-1790) bývá považován za jejího zakladatele. Jeho dílo „An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” z roku 1776, známé pod zkráceným názvem Bohatství národů (je symptomatické, že ono zkoumání přírody z názvu

---

18 RADA EVROPY. (2000): Evropská úmluva o krajině. Materiál Ministerstva zahraničních věcí ČR, ETS 176 – 2000.

vypadlo), mělo ohromný vliv na chápání průmyslové revoluce v Evropě a v USA.¹⁹

Příroda a ekonomie jsou pevně svázány se školou fyziokratů, založené na myšlenkách Françoise Quesnayho, lékaře u dvora Ludvíka XV.. Tato škola plně akceptovala jako hlavní roli v ekonomickém rozvoji roli přírody. Název fyziokraté je odvozen od fyziokracie – vlády přírody, termínu, který v r. 1768 použil příslušník školy Dupont de Nemours ve spisu Fyziokracie či základní vládní zřízení, nejvýhodnější pro lidstvo. Přirozené zákony – v tomto případě přírodní – jsou postaveny proti subjektivním, lidským, a jsou stálé, věčné. Klasičtí ekonomové, okouzleni Newtonem a jeho vědeckými metodami zkoumání přírody se pokoušejí o stejný postup. Ekonomické hodnoty jsou tedy utvářeny prací a přírodou.

Fyziokraté rozlišují dva druhy výrob: sterilní a produktivní. Sterilní je výroba, ve které stávající látky mění pouze své tvary. K jejich hodnotě se připojují pouze hodnoty opotřebovaných nástrojů a surovin, a hodnota potravin těch, kteří pracují. Dochází k pouhému sčítání bohatství. Produktivní výroba je taková, ve které vzniká něco nového, co má podobu fyzického růstu hmoty (růst rostlin resp. zvířat). To je činnost produktivní. Zemědělství je činností navýsost produktivní. „V zemědělství pracuje příroda společně s člověkem, a ačkoliv její práce nic nestojí, její produkce má hodnotu stejnou jako ten nejdražší dělník...je to zřídka kdy méně než čtvrtina a často více než třetina celkové produkce, co vytváří příroda.“²⁰

Tomu také odpovídala slavná Ekonomická tabulka, Françoise Quesnayho, kde jsou tři třídy – produktivní zemědělci, vlastníci půdy a řemeslníci jako sterilní třída, a pět transakcí, vedených tak, aby mohlo opět dojít k reprodukci celého procesu. Bez primární produkce zemědělství transakce nebylo vůbec možné uskutečnit. Fyziokraté tím reagují na úpadek zemědělství ruinovaného rentou a mají podporu královského dvora, i to je ovšem důvod proč jsou v osvícenecké době po revoluci již přehlíženi.

Totálního oddělení ekonomie od přírody se dočkáme až později v roce 1860 s dílem Alfreda Marshalla a jeho teorií mezní užitečnosti. Vytvořené hodnoty již nadále nezávisí na přírodě, ale na užité hodnotě.²¹

Pokus o smíření ekonomie a přírody se uskutečňuje o více jak století později, v roce 1990. Jde o ekologickou ekonomii, která zahrnuje do ekonomických úvah přírodu: neplatí již primárně optimální alokace zdrojů ve společnosti jako hlavní cíl, ale poprvé jsou přiznány v ekonomické teorii limity planety, jinými slovy poznatky ekologie. Limity ekonomického růstu z hlediska biosféry. Příroda, tentokrát nikoli jako zemědělství, ale jako

---

19 SMITH, A. (1776): An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. (In four volumes), F.R.S. of London and Edinburgh, UK. Available from <http://www.adamsmith.org/smith/won-b2-c5.htm> (accessed 28 July 2008).

20 Tamtéž.

21 MARSHALL, A. (1920): Principles of Economics. 8th edition. Macmillan and Co. Ltd., London. (First published: 1890) Available from: <http://www.econlib.org/library/Marshall/marP.html> (accessed 16 July 2008).

biosféra - systém života na naší planetě – se pokouší najít své místo v ekonomických paradigmatech a teoriích. Pokus o smíření je, zdá se, nejlepším vyjádřením současného stavu. Nejde o odvržení ekonomie, ale nejde ani o její pokračování v neoklasické podobě ignorace přírody jako samozřejmého prostředí, které je inertní vůči požadavkům lidstva.

Můžeme rozlišit dva proudy v ekologické ekonomii. Jedna větev je tvořena ekonomy, kteří spoléhají na sílu vlastnických práv. Jsou přesvědčeni, že SD je uskutečnitelný pouze na základě jasně definovaných soukromých vlastnických práv.²² Druhá větev upřednostňuje komunitární formy vlastnických práv a etiku.²³ Můžeme přidat také termín environmentální ekonomie v tomto přehledu, bez nároku na vysvětlování detailních rozdílů mezi oběma směry, jde nám o evoluční návrat k přírodě jako důležitému ekonomickému zdroji, tentokrát v podobě vědomí jeho konečnosti. Otázky vlastnictví vůbec jsou stále velmi diskutované. Za zmínku stojí expresivní vyjádření „anarchisty“ Pierre-Josepha Proudhona z roku 1840 v jeho knize Co je vlastnictví? Odpovídá jednoznačně – otroctví je jedním slovem vražda, co je vlastnictví – jedním slovem krádež. Vlastnictví je jen transformací otroctví. (Proudhon, 1840).

S plným vědomím maximálního zjednodušení se pokusíme podívat na ekonomický pilíř našeho pohledu potřeby společnosti vyrovnat se s neoddiskutovatelným růstem materiálního blahobytu společnosti, a na druhé straně s devastací životního prostředí člověka a problémem sociální spravedlnosti. Je samozřejmé, že růst materiálního blahobytu a jeho spravedlivé rozdělování byly a jsou hlavním tématem ekonomie. Idea SD je však velká a zároveň zranitelná tím, že se pokouší dostat do rovnováhy ono téma třetí – vztah k přírodě, k životnímu prostředí, k jeho ekonomické ignoraci, devastaci nebo k jeho ekonomické ochraně.

Zdá se, že otázka hodnoty přírody nemá stále adekvátní místo v ekonomických kalkulacích. Přesto vidíme evoluční posuny v myšlení, tři velké etapy, od přírody jako hlavní síly vytvářející bohatství, přes oddělení přírody od lidské práce až po pokusy o smíření lidské práce a přírody v ekologické a environmentální ekonomii. Zároveň jsme svědky rozšiřování pohledu na přírodní systém pod vlivem ekologie a globálních procesů. Do ekologické ekonomie již vstupuje příroda v podobě biosféry, globálního ekosystému země.

Velmi diskutabilní je otázka úlohy vlastnických práv. Je samozřejmé, že v podmínkách euro-americké kultury by na počátku bez jasně vymezených vlastnických

---

22 PEARCE, D. W. – TURNER, R. K. (1990): *Economics of Natural Resources and the Environment*. Harvester Wheatsheaf, New York, USA; DRUCKER, P. F. (1995): *Managing in a Time of Great Change*. Truman Talley Books, New York, USA; PEARCE, D. W. – TURNER, R. K. (1990): *Economics of Natural Resources and the Environment*. Harvester Wheatsheaf, New York, USA.

23 SCHUMACHER, E. F. (1989): *Small Is Beautiful*. Harper Perennial, London, UK; DALY, E. H. (1996): *Beyond Growth*. Beacon Press, Boston, USA; DALY, H. – COBB, J. B. JR. (1989): *For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Beacon Press, Boston, Claremont, CA, USA.

práv nedošlo ani k vyhlášení prvního pralesa u nás²⁴ ani k vyhlášení prvního národního parku v USA v roce 1872. Role individuálních vlastnických práv má však své meze právě v globalizovaném světě a v globálním chápání funkcí biosféry. Demokratická kontrola funkcí biosféry, tedy proudění vzduchu, vody, hmoty, energií a informací se často vylučuje s individuálním právem vlastnit. Celá řada regulací nestačí k tomu, aby se vlastnická práva stala hlavní silou, hlavním mechanismem, který zabezpečí účinnou ochranu přírody v globálním biosférickém smyslu, a to platí přinejmenším od roku 1970, od objevu překvapujícího faktu, že existuje reálné životní prostředí, které se globálně a pro nás nevyhodně mění a že má své konečné hranice dané biosférou Země. Jak kapitalistický, tak socialistický systém s rozdílným pojetím vlastnických práv, v ochraně přírody selhal. Vlastnická práva jsou v evoluci ekonomického pilíře SD zřejmě podmínkou nutnou, nikoli však dostačující ke smíření lidské práce a přírody ve smyslu rozvoje toho prvního a udržitelnosti toho druhého.

Sociální pilíř

Sociální pilíř SD a jeho potřeba sdílených sociálních hodnot pro ochranu přírody. Jde o historicky zřejmě nejmladší pilíř. To je způsobeno tím, že vyžaduje mezinárodní koordinaci a komunikaci na skutečně globální úrovni, samozřejmě s využitím techniky a moderních forem komunikace. Těto úrovně nemohlo být v předchozích staletích dosaženo v takové míře, jako je tomu dnes. Podle metodologie pluralitní kauzistiky jsme zvolili příklady, které probudily, alespoň částečně, vědomí společnosti. Touto společností máme na mysli především euro-americkou kulturu, domorodé společnosti Afriky, Ameriky a částečně i Asie jsou mnohem více nechtěným objektem, obětí nevídaného rozvoje naší euro-americké kultury než příčinou proč se upínáme k ideji SD jako k možnému řešení budoucnosti celého lidstva. Je svým způsobem paradoxní, že hledáme řešení i pro ty, kteří stav nezavinili.

V roce 1949 publikuje Aldo Leopold své Zápisky z chatrče (*A Sand County Almanach*). Tato kniha má velkou zásluhu na ustanovení nové etiky země, nebo také ekologické nebo environmentální etiky, jak zní český obtížný překlad jeho land-ethics. Na rozdíl od fyziokratů v ekonomickém pilíři a jejich vzoru rolníka jako produktivní třídy uvádí právě příklad farmáře, který na příkrém svahu vykácí les a pustí na něj krávy, jako něco nepochopitelného, jak může být takový člověk nadále váženým členem komunity!

Environmentální hnutí našlo svůj další zdroj v knize Rachel Carsonové *Mlčící jaro*²⁵ (*Silent Spring*) v roce 1962.²⁶ I díky silnému osobnímu příběhu autorky a jejím nerovnému boji proti gigantickému chemickému průmyslu se kniha stala doslova

---

24 Žofínský prales, Jiří František August Buquoy v r. 1838.

25 CARSON, R. (1962): *Silent Spring*. Houghton Mifflin, Boston, USA.

26 Tamtéž.

mezinárodní výzvou, která našla svůj výraz v založení hnutí Greenpeace a Děti Země v roce 1971. Nedlouho poté (1972) vydává svou slavnou zprávu *Limits to Growth*²⁷ Římský klub, vzniklý roku 1968. Hrozba vyčerpání neobnovitelných přírodních zdrojů především uhlí a ropy vybudila pozornost celého světa. Zpráva, přes dobová omezení a samozřejmou kritiku také ze strany tehdejšího tzv. socialistického tábora, založeného právě na neomezeném čerpání primárních zdrojů, splnila to hlavní. Probudila vědomí, že svět a jeho zdroje jsou konečné veličiny. Definice SD Římského klubu tomu také odpovídá: *SD je „stav globální rovnováhy, při které se počet obyvatel Země a kapitál udržují na víceméně konstantní úrovni a tendence působení na růst či pokles těchto veličin musí být pod důslednou kontrolou.“*

Mezi knihy, které probudily vnímání světa jako celku, musíme zařadit bezesporu titul *Gaia: nový pohled na planetu Země* Jamese Lovelocka. Globální odpovědnost a globální závislost na organismech, jakými jsou bakterie, zelené řasy, tráva a stromy a hlavně závislost na stavu biosféry, která má seberegulující schopnosti, vyvolala prudké odmítání ve vědeckém biologickém světě, neuvažujícím doposud v takových měřících. Stejně tak kritiku samotného spirituálního pojmenování systému jako *Gaia* (což si později jako poněkud zavádějící název uvědomil i sám Lovelock) a vůbec kritiku pojetí, že Země je živá planeta. Linie naléhavých sdělení pokračovala rokem 1991 (*Gaia: the practical science of planetary medicine*) a končí rokem 2006 knihou *Gaia* vrací úder. James Lovelock se stal, byť trochu proti své vůli, prorokem environmentálních hnutí, a to přes svou podporu jaderné energie, i přes svůj jasně vyjádřený vztah k SD. Není čas na nějaké hry na trvalou udržitelnost, je pouze čas na setrvalý ústup z našich neoprávněných pozic v biosféře, na spořádaný setrvalý ústup, dokud je čas, než nastane chaos.

Probuzené vědomí naléhavosti toho, co se dá souhrnně označit jako stav životního prostředí, přesněji globálního životního prostředí, vyžadoval mezinárodní akci a koordinaci. Nemáme na mysli protestní akce různých zelených hnutí, ale akce s dopadem na vlády světových velmocí. Velkou světovou akcí tohoto typu se stal Summit Země v Riu, Brazílii, 1992, který přijal mimo jiné tzv. Agendu 21, environmentální úkoly pro 21. století. Ukázal, že globální problémy životního prostředí jsou spjaty s ekonomickým zaostáváním a nekontrolovatelným růstem na straně jedné, stejně jako se sociální spravedlností na straně druhé. Nastala éra diskusí o globálním oteplování, na vině se ocitají skleníkové plyny.

Následná linie Rio + 10 v Johannesburgu ukázala sociální a environmentální sílu, kterou představují a budou představovat tzv. rozvojové země v globálním životním prostředí.

Kjótský protokol v roce 1997 byl určitou reakcí na tento summit. 37 průmyslových zemí se zavázalo snížit produkci skleníkového plynu CO₂, který vzniká při průmyslové výrobě, dopravě a především spalováním fosilních zdrojů, na úroveň roku 1990 do pěti

---

27 MEADOWS, D. H. - MEADOWS, D. L. - RANDERS, J. -. BEHRENS. W.W. (1972): *The Limits to Growth*. PAN Books Ltd., London, UK.

let do roku 2012. Globální klimatické změny se staly závažným globálním tématem a nenápadní klimatologové, o jejichž existenci měla veřejnost tušení jen tím, jak se jim někdy podaří a jindy nepodaří předpověď počasí, se staly mediálními celebritami, což někteří neunesli z hlediska senzačních prezentací katastrofických scénářů a účelově vybraných dat. Co jiného také chtějí média slyšet?

Mezivládní klimatický panel - Intergovernmental Panel of Climate Changes (IPCC) - ve své třetí zprávě z roku 2001 nachází silnou korelaci mezi antropogenními emisemi a rostoucím průměrným oteplováním povrchu planety v padesátiletých modelech do budoucnosti. To je ještě potvrzeno ve čtvrté zprávě (2007), kde se uvádí, že s pravděpodobností kolem 90% se ukazují jako rozhodující příspěvek ke globálním klimatickým změnám antropogenní emise skleníkových plynů. Tato série byla ukončena poněkud rozpačitým vyzněním klimatické konference v Kopenhagenu 2009, kde Čína a USA uzavírají separátní dohodu, později se k ní přidávají ostatní státy. Po spletitých jednáních byla uzavřena právně nezávazná politická dohoda USA, EU, Číny, Brazílie, Indie a Jihoafrické republiky, že mají v úmyslu učinit taková opatření, aby globální oteplování nezvýšilo teplotu na Zemi o více než dva stupně Celsia ve srovnání se stavem před průmyslovou revolucí. Zdá se, že národní zájmy států, i když nalakované nazeleno při této příležitosti, porazily všeobecný zájem biosféry. Klimatické konferenci v Kopenhagenu předcházely velké naděje, podporované mimo jiné kampaní OSN „seal the deal“. Tato petice pečeti spojení je formulována zcela v duchu SD – zelený růst, ochrana planety, více udržitelný globální ekonomický rozvoj ve prospěch všech národů a lidí. Už neztrácejme čas je emotivní zvolání ke konci této pečeti. *“The petition will serve as a reminder that our leaders must negotiate a fair, balanced and effective agreement in Copenhagen, and that they must seal a deal to power green growth, protect our planet and build a more sustainable, prosperous global economy from which all nations and people will benefit. There is no time to waste: stamp your vote and seal the deal!”*

Tyto příklady, jakkoli jsou omezené ve svém výběru a nechtějí opakovat známé a dostupné prameny všech environmentálních konferencí a přijatých ekologických závazků, by měly ukázat, jak důležitou úlohu sehrála sociální morální výzva.

Potřeba chránit životní prostředí začíná často jako potřeba chránit zděděnou moudrost přírody, její krásu, etiku země, reprezentovanou krásnými lesy a krajinou, jak jsme toho svědky u Aldo Leopolda. Evoluce pokračuje k potřebě ochrany přírodních cyklů, kontaminovaných pesticidy, a končí potřebou pochopit biosféru jako Gaiu, samoregulující se systém Země, kde je člověk jeden z mnoha druhů organismů, součást živé planety, která právě svými samoregulačními schopnostmi udržuje podmínky pro život v přijatelném stavu. Tento nelehký vývoj myšlení potřebuje své vyjádření v akci. Světovými akcemi se stávají summity Země organizované OSN, protokoly, mezinárodní dohody a klimatické konference. Zdá se, že globální myšlení vyžaduje globální akce. Probuzené globální ekologické vědomí v sociálním pilíři SD samozřejmě dříve či později naráží na národní partikulární zájmy států. To není jen chyba politických reprezentací národních vlád: zdá

se, jakoby globální výzvy předběhly současné tradiční uspořádání a rozdělení světa na východ a západ, rozvojové a vyspělé země, demokratické a totalitní státy. Globální probuzené vědomí s sebou nese jednu nespornou výhodu – tou je globální možnost kontroly stavu životního prostředí a každoroční zprávy a jeho stavu. Sociální pilíř SD vedl k reálnému pochopení faktu, že životní prostředí jako součást biosféry nezná hranice současných ani budoucích států. Sociální pilíř probudil ve své poměrně krátké historii pocit globální zodpovědnosti.

Diskuse

Ukazuje historický exkurs do tří pilířů SD něco společného? Domníváme se, že ano. Ukazuje velmi spletitou cestu, s mnoha překážkami ke globálnímu chápání propojeného světa. Tato zdánlivě jednoduchá skutečnost s sebou nese velké důsledky. Je to poprvé, kdy chápeme svět jako propojený fyzický a přírodní celek nikoli na základě mýtického paradigmatu, ale na základě racionálního paradigmatu moderní vědy. A navíc, impulsem ke globálnímu pohledu na svět není sociální nespravedlnost, ani globální obchod a doprava, ale stav globálního životního prostředí. Příroda si v koncepci SD říká zcela praktickým způsobem o své místo v lidském uvažování, a to v otázce jak dál? Můžeme se nadále rozvíjet stávajícím způsobem? Kde jsou hranice rozvoje? Jedná se o rozvoj jen pro nás a budoucí generace nás nezajímají, nebo o potřeby generací budoucích? Není důležitější než šetření fosilních paliv nakonec samotný způsob našeho rozvoje? Nenarazili jsme na limity růstu ne ve smyslu vyčerpání přírodních zdrojů, ale ve smyslu organizace lidské společnosti, lidského uspořádání světa a gigantických organizací, které táhnou průmyslový rozvoj, tak i těch, které tento rozvoj mají regulovat a kontrolovat a starat se o slabé v takto rozděleném světě? Za velký přínos koncepce SD považujeme, že tyto otázky přinesly konkrétní problémy globálního životního prostředí, nikoli sociologické ani filozofické koncepce, i když připravovaly půdu pro přijetí myšlenky udržitelnosti.²⁸

V této souvislosti se může zdát, že tradice rurální kultury se ocitá zcela mimo proud myšlení o SD. Zde je však třeba rozlišovat mezi SD jako teoretickým konceptem udržitelnosti a manifestací dobrých ekologicky udržitelných příkladů, se kterými úspěšná rurální kultura stojí a padá. Něco jiného je moudrost domácího etnika, hodnoty kultur spjatých s přírodou každodenním stykem, a racionální modely globálního konceptu SD. Ve své podstatě celé hledání historických kořenů SD je hledáním environmentálních, ekonomických a sociálních paralel udržitelnosti prostředí, nikoli využíváním koncepce SD jako takové. SD je výsledkem nerovnoměrně dlouhého a mnohorozměrného historického vývoje, proto rezonuje s každodenní zkušeností lidí, s jejich představou dobrého hospodáře a dobrého života obecně. To však neznamená, že formulace SD je jen pokračováním dosavadních praktik udržitelnosti. Domníváme se, že ekonomický a sociální pilíř to ukazují

---

28 LAPKA, M. - CUDLÍNOVÁ, E. (2010): Any lesson from the history of sustainable development? *Journal of Landscape Ecology* (2009), Vol. 2., No. 2 p. 5-17.

jasně. Dobré ekologicky udržitelné praktiky nemohou překročit lokální a regionální měřítka, ve kterých se rurální kultura a její aktéři přirozeně pohybují. Tím není řečeno, že nemají význam, naopak, slouží jako vzor, jako naděje, že je možný rozvoj i udržitelnost v globálním měřítku. Na druhé straně, bez evoluce myšlení vedoucího až k formulacím SD bychom byli globálně slepí k důsledkům vlastní činnosti. I tak zůstává otázka, zda je či není pozdě, stále otevřená.

S definicí SD jsou stále potíže. Abychom porozuměli, musíme si uvědomit, že se vyskytuje nejméně ve třech podobách. Jako význam, model a metafora (*meaning, model, metaphor*). V podobě významu, tedy racionálního vědeckého jádra definice, se SD opírá o vymezení ekosystému, a ostatní ekologické termíny, zejména biosféra, primární produkce atd. Jako model je SD spojena s ekonomickými a sociálními teoriemi růstu. Historické kořeny řešení SD se někdy nacházejí v neomalthusiánských teoriích (první anonymní vydání z roku 1789, druhé pod vlastním jménem roku 1803). Bezesporu však hledá SD své argumenty v teoriích ekonomické organizace společnosti a velikosti komunity.²⁹ Metaforické implikace zase dovolují překračování hranic. Znamenají v podstatě používání termínu SD v jiných, nečekaných souvislostech, a odtud pramení mimo jiné pochopitelnost a popularita tohoto termínu. Ve sdílených zkušenostech SD jako předvědeckého, předkoncepčního termínu. Nedorozumění pochopitelně vzniká, pokud nedefinujeme, co máme pod pojem SD na mysli, nebo, což je ještě horší, pokud sám autor toto pojetí pružně mění, jak zrovna chápe SD jen on.

Jedním z důležitých pojmů v definici SD je potřeba: chápeme ji v našem historickém přehledu jako sílu, často etikou výzvu, která rozhýbává lidské myšlení směrem k ochraně prostředí, k pochopení biosféry a člověka a jejich vzájemného vztahu. To je však příliš obecné vymezení. V literatuře existuje poměrně rozvinutý koncept psychosociálních potřeb, nazývaný Malsowova hierchie potřeb.³⁰ Pro pochopení SD však platí hierarchie J. Marshalla a M. Toffela³¹ (2005): nazývají ji čtyři stupně udržitelnosti 1. Přežití člověka, 2. Zdraví a očekávaný věk dožití, 3. Vymírání druhů a liská práva, 4. Kvalita života. Jak je vidět, tato hierarchie potřeb v SD je seřazena od základu přežití a svou nekompromisní logikou až mrazí. SD není problémem akademickým, ale problémem praktickým s dopadem na každého. Volné úvahy na téma návratu ke starým komunitám nebo osídlení jiné planety zde nemají mnoho prostoru, právě z časového hlediska. Bude na to ještě čas? Dle Jamese Lovelocka, jak je uvedeno výše, nikoli.

D. Mebratu³² (1998) ve své obsáhlé analýze pojmu SD ukazuje, že je nejčastěji používán ze tří pohledů. Jako pojem institucionální, ideologický a akademický. Institucionální

29 SCHUMACHER, E. F. (1989): *Small Is Beautiful*. Harper Perennial, London, UK; DALY, E. H. (1996): *Beyond Growth*. Beacon Press, Boston, USA.

30 MASLOW, A. (1971): *The farther reaches of human nature*. New York: The Viking Press.

31 TOFFLER, A. (1990): *The Third Wave*. New York, NY: Bantam Books.

32 MEBRATU, D. (1998): Sustainability and sustainable development. Historical and conceptual review. *Environmental Impact Assessment Review*, 18 (6): 493-520.

pojmem vychází z aplikace SD v praxi a SD je definován účelově, například jako udržitelnost hospodaření v dané lokalitě, udržitelnost památek, cesty a podobně. Ideologické používání pojmu SD je ve své podstatě prosazování politických cílů, ať už stranických, skupinových nebo lokálních v politické aréně, tak aby přitáhla pozornost veřejnosti. Často jde o zneužívání nebo přinejmenším nadužívání pojmu SD. Příklad akademického používání pojmu SD je reakcí ekologů, ekonomů a sociologů na ekologickou krizi a jejich úsilí překonat omezení vlastní disciplíny tváří v tvář interdisciplinární výzvě, kterou SD reprezentuje. V našem článku, jak je uvedeno v metodologické části, jsme se snažili chápat SD právě v uvedeném akademickém smyslu. Integrální pokus o vyjádření všech pohledů na SD učinil u nás I. Rynda: *„Trvale udržitelný rozvoj je komplexní soubor strategií, které umožňují pomocí ekonomických prostředků a technologií uspokojovat lidské potřeby, materiální, kulturní i duchovní, při plném respektování environmentálních limitů; aby to bylo v globálním měřítku současného světa možné, je nutné redefinovat na lokální, regionální i globální úrovni jejich instituce a procesy.“*

Kritika SD zprava spočívá v tom, že SD potlačuje nebo přinejmenším brzdí ekonomický růst, upřednostňuje harmonii mezi člověkem a přírodou, tím způsobí sociální problémy atd., až po emotivní vyjádření, že pravicový politik, zřejmě pravý pravicový politik nemá hájit SD, neboť je to levicová rétorika, která neuznává ekonomické principy.³³

Kritika SD zleva naopak spočívá v tom, že prioritu má člověk a jeho potřeby, nejde o žádnou změnu, pokud ano tak jen kosmetickou, jde o udržení stávajícího systému a prodloužení jeho devastačního chování vůči přírodě.

Bez ohledu na zcela neadekvátní dnešní době zastaralé politické pojmy zprava a zleva oba směry jaksi přehlédly, o co jde především: poprvé se formuluje pokus o překonání evropského dualismu v myšlení o člověku a přírodě, odvolává se na harmonii mezi lidmi a mezi lidmi a prostředím. Obě kritiky si pochopitelně účelově vybírají, co se jim z komplexu SD hodí. Často jsou nesený přáním, ideologií, vírou, jednou v trh, podruhé v zákony přírody, aniž by jim bylo jasné, nakolik se samy tato zákony poznáním proměňují. Jakoby dynamika světa znamenala překradu, přes kterou se nemohou ideologičtí kritici přenést, hledají své pevné jistoty, neměnné ikony, jednou v klasické ekonomii, podruhé v chování ekosystémů.

Důležité, jak bývá zvykem u ideologií, je přehlédnuto. Je to podle našeho názoru ukázáno v historickém exkursu do tří pilířů SD: a to jsou nerovnovážné, neharmonické vztahy mezi jednotlivými pilíři v čase a prostoru. To považujeme za důležitou historickou lekci SD. Rovnováha, jakkoli je proklamována, existovat ani nemohla, jak je vidět z hlediska časového. Environmentální pilíř je historicky nejstarší, sociální pilíř nejmladší. První se pohyboval zvolna od chráněných přírodních památek až po krajinu, zatímco pilíř sociální, tak jak je definován v našem přehledu, se pohyboval od etických kauz, které vybudily pozornost veřejnosti až po summit Země a protokoly OSN. Ekonomický pilíř se dostával zvolna od oddělování práce a přírody k ekologické ekonomii, která však není v současném stylu

---

33 FAJMON, H. na svých stránkách <http://www.fajmon.eu/cze>.

ekonomického a hlavně praktického podnikatelského myšlení nijak dominantní. Rovnováha a harmonie ve smyslu prostorovém je také stěží k nalezení. Aby se sešly všechny tři pilíře ve stejném čase a prostoru je spíše hypotetická záležitost, a přitom se jedná o samu podstatu SD. Svou roli zde navíc hraje institucionální síla jednotlivých pilířů. Zde pilíř ekonomický představuje žárlivého hybatele institucí, regulací a ideologií. Kulturně představují tři pilíře SD stále oddělené jevy, což je objektivní důsledek modernizace společnosti 19. a především 20. století. Oddělení práce a volného času, místa soukromého a veřejného, privátních a společných hodnot dospělo k oddělení přírody od výroby a společnosti. Globální ekonomické a ekologické procesy tento zmatek ještě zvyšují. Představují výzvu, na kterou nemáme institucionálně vybudovanou strukturu řešení. Mezinárodní organizace harmonii přírodního, ekonomického a sociálního pilíře v jednotě místa a času nemohou nahradit.

Tabulka 1 dominace funkcí ukazuje velmi schematicky popsaný problém disharmonie, co se týká místa, času a stejné institucionální, praktické síly všech tří pilířů SD. Nazvali jsme ji dominace funkcí, neboť jde podle našeho názoru o procesuální přístup, na rozdíl od tří pilířů, popisujících situaci SD spíše ze strukturálního hlediska.

Tab. 1. Dominace funkcí SD

Funkce	Projevuje se jako	Perioda dominance
ekologická	Přírodní zákonitosti a limity	1000 před n.l. do 18-19 století
institucionální	Vlastnická práva, ekonomická a politická „kontrola“ přírody	Od 18-19.stol do současnosti
duchovní a kulturní	Ideje o racionální „harmonii“, koncept SD	Od r. 1970 do současnosti

Každá funkce zmíněná v Tab. 1 má svou vlastní velmi složitou historii. Evoluce v tomto kontextu znamená mimo jiné, že předcházející funkce nemizí, ale stále existuje komplementárně vedle funkce nové. Současná určitá dominace kulturní funkce SD může indikovat bod obratu, pokud k němu dojde, alespoň v Evropě. V evropském prostoru jsme svědky zvýšeného zájmu a ochrany krajiny, biodiverzity a druhové ochrany. Nové myšlenky jako samotný koncept SD, amentní migrace, agro-turistiky, eko-faremy, multifunkčního zemědělství jsou realizovány v praxi. Ovšem reálná situace kde, co a jak se budou tyto myšlenky prosazovat, ukazuje závislost na globálních trzích. Proporcionalita mezi těmito funkcemi je variabilní nejen v každém historickém období, ale také každá země má své vlastní nastavení těchto funkcí ve své národní strategii SD.

Závěr

Trvale udržitelný rozvoj, ono původní anglické sustainable development (SD) představuje na jedné straně módní slogan, na straně druhé vážný pokus o usmíření ekonomického rozvoje a zachování životního prostředí člověka. „*Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby.*“ Tak zní oficiální překlad zakládající definice vydané v knize Naše společná budoucnost z roku 1991. Tři současné přijímané pilíře SD, environmentální, ekonomický a sociální, měly každý svůj vlastní vývoj a postoj k potřebě chránit přírodu. Bez tohoto vývoje by nebylo možné definovat současný koncept SD a hlavně mu získat takový ohlas a naději u lidí, kterým není lhostejná vlastní budoucnost, kteří se ptají, co přijde po nich, jakou Zemi zanechají příštím generacím. Tyto myšlenky se staly přes všechnu kritiku a vlastní slabost, a někdy obecné naivní vyjádření, jednou z hlavních idejí 21. století a jsou ukotveny v zákonech mnoha zemí, představují rozsáhlou světovou agendu. Globální změny klimatu jen přispěly této naléhavosti.

Mnoho nepochopení plyne z pojetí SD jako nějakého jednotného termínu. Tento termín je však mnohvrstevnatý, jak jsme se pokusili ukázat v naší přehledové studii. Ekologicky udržitelná dobrá praxe hospodáře neznamena automaticky, že SD není nic nového, právě naopak: teprve formulací SD jako globálního problému získává udržitelná praxe na své naléhavosti a potřebnosti, neboť se stává součástí globálního myšlení a, nebojme se říci, i globálních nadějí.

Formulace SD je pokusem překonat dualismus evropského myšlení o přírodě a člověku. Historie jednotlivých pilířů ukazuje poměrně jasně posun od jednotlivostí k celku, od celků k systému, až po globální pohled na člověka jako součást biosféry. Mravní výzvy v tom sehrály dodnes podceňovanou úlohu. Z historického exkursu však vyplývá, že hlavním problémem koncepce SD je pouze hypotetická možnost propojení všech tří pilířů v jednom čase a prostoru a navíc v jedné kultuře a jednom společenském systému. Na tomto implicitním předpokladu je však více či méně úspěšná koncepce SD založena. To je, domníváme se, důležitá lekce z historie SD. Samotná historie SD rokem 1987 teprve začíná jako historie pokusu o nic menšího, než o důstojné přežití globálních ekologických a hospodářských krizí, včetně globálních klimatických změn, a zároveň o rozvoj lidstva. Bez dlouhé historie ekologické udržitelnosti v praxi rurální kultury Evropy by však nemohla vzbudit tolik pozornosti a takový ohlas, ani tolik naděje.

Poděkování: tato studie vznikla díky výzkumnému záměru MSM číslo 6007665806 a projektu GILDED SSH7-CT-2008-225383.

Prameny a literatura

BAUMAN, Z. (2008): *Tekuté časy: život ve věku nejistoty*, Praha, Academia.

BECKERMAN, W. (1994): 'Sustainable Development': Is it a Useful Concept?' *Environmental Values*, 3 (3): 191-209.

BECKERMANN, W. (1995): How Would you Like your 'Sustainability', Sir? Weak or Strong? A Reply to my Critics. *Environmental Values*, 4 (2):169-179.

BELL, D. (1973): *The Coming of the Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. NY: Basic Books, New York.

BRODY, A. (1988): *Life and Death Decision Making*. New York: Oxford University Press.

CARSON, R. (1962): *Silent Spring*. Houghton Mifflin, Boston, USA.

DALY, E. H. (1996): *Beyond Growth*. Beacon Press, Boston, USA.

DALY, H. – COBB, J. B. JR. (1989): *For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Beacon Press, Boston, Claremont, CA, USA.

DALY, H., - JACOBS, M. - SKOLIMOWSKI, H., (1995): Discussion. *Environmental Values* 4 (1): 49-70.

DRUCKER, P. F. (1995): *Managing in a Time of Great Change*. Truman Talley Books, New York, USA.

HITCHCOCK, D. (1997): *Transition to Sustainable Development: Is This About Planning?* (online) <http://www.design.asu.edu/apa/proceedings97/hitchcoc.html#ABOUTAUTHOR> (accessed 6 October 2009).

JONSEN, R. - TOULMIN, S. (1988): *The Abuse of Casuistry*. Berkeley: University of California Press.

KATES R. W. – PARRIS, T. M. – LEISEROWITZ, A. A. (2005): 'What Is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice'. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 47 (3): 8–21.

- LAPKA, M. - CUDLÍNOVÁ, E. (2010): Any lesson from the history of sustainable development? *Journal of Landscape Ecology* (2009), Vol. 2., No. 2 p. 5-17.
- LENKOWA, A. (1978): Ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczego. (Nature and Environmental protection) In: Michajlow W., Zabierowski K., (eds) Panswowe wydawnictwo naukowe. Warszawa – Krakow, Poland, Tom 1: 137-186.
- LEOPOLD, A. (1949): *A Sand County Almanac*. Oxford University Press, USA.
- MALTHUS, T. R (1803): *An Essay on the Principle of Population*.
- MARSHALL, A. (1920): *Principles of Economics*. 8th edition. Macmillan and Co. Ltd., London. (First published: 1890) Available from: <http://www.econlib.org/library/Marshall/marP.html> (accessed 16 July 2008)
- MARSHALL, J. – TOFFEL, M., (2005): Framing the elusive concept of sustainability: a sustainability hierarchy. *Environmental Science and Technology* 39(3): 673-82.
- MASLOW, A. (1971): *The farther reaches of human nature*. New York: The Viking Press.
- MEADOWS, D.H. - MEADOWS, D.L. - RANDERS, J. - BEHRENS. W.W. (1972): *The Limits to Growth*. PAN Books Ltd., London, UK.
- MEBRATU, D. (1998): Sustainability and sustainable development. Historical and conceptual review. *Environmental Impact Assessment Review*, 18 (6): 493-520.
- NAŠE SPOLEČNÁ BUDOUCNOST. (1991): Praha, Academia.
- PARSONS, T. (1966): *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Prentice Hall Press, Englewood Cliffs, NJ.
- PEARCE, D. W. – TURNER, R. K. (1990): *Economics of Natural Resources and the Environment*. Harvester Wheatsheaf, New York, USA.
- PEARCE, D. – MARKANDYA, A. – BARBIER, E. B. (1998): *Blue Print for a Green Economy*. Earthscan Publications, London, UK.
- PROUDHON, P. J. (1840): *What is Property? Principle of Right and of Government*. Electronic Text Center, University of Virginia Library, USA. Available from <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/ProProp.html> (accessed 24 July 2008).

RADA EVROPY. (2000): Evropská úmluva o krajíně. Materiál Ministerstva zahraničních věcí ČR, ETS 176 – 2000.

REDCLIFT, M. (1993): 'Sustainable Development: Needs, Values, Rights'. *Environmental Values*, 1993 (2): 3-20.

SEN, A. (1984): *Resources, Values and Development*. Basil Blackwell, Oxford.

SCHUMACHER, E. F. (1989): *Small Is Beautiful*. Harper Perennial, London, UK.

SMITH, A. (1776): *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (In four volumes), F.R.S. of London and Edinburgh, UK. Available from <http://www.adamsmith.org/smith/won-b2-c5.htm> (accessed 28 July 2008)

THE JOHANNESBURG DECLARATION ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT, 4 SEPTEMBER. (2002): Available from http://www.housing.gov.za/content/legislation_policies/johannesburg.htm (accessed 18 September 2008).

TOFFLER, A. (1990): *The Third Wave*. New York, NY: Bantam Books.

WCED. Brundtland Commission - World Commission on Environment and Development, (1987): *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford, UK.

**Medvěd hnědý (*Ursus arctor*),
jeho vymizení a návrat do naší přírody**

**The brown bear (*Ursus arctor*)
his disappearance and return to our nature**

Diskuze a spory na téma velkých šelem a jejich návratu na území České republiky jsou vedeny již dlouhou dobu, a to často urputně. Odlišná stanoviska v nich zastávají ochránci přírody na straně jedné a zemědělci, zahrádkáři, myslivci a včelaři na straně druhé. Přestože případná existence či neexistence populací medvěda, vlka a rysa velmi významně závisí na dobré znalosti jejich života a zvyků, není doposud k dispozici práce, která by na našem území přehledně analyzovala příčiny postupného vymizení velkých šelem a definovala možnosti a podmínky jejich případného návratu. Zde předložená studie si nedělá ambice onu chybějící práci nahradit, je tedy jakýmsi prodromem, věnovaným historii i současnosti výskytu největší z velkých šelem, medvědu hnědému.

The discussions and disputes about big carnivores and their return to the Czech Republic are held for a long time and often perseveringly. Conservationists on the one hand and farmers, gardeners, hunters and beekeepers on the other hand maintain different opinions. Although the existence or non-existence of bear, wolf and lynx very strongly depends on good knowledge of their life and habits, still it's not available a work which would in our country clearly analyze the causes of the gradual disappearance of big carnivores and define the possibilities and conditions for their eventual return. The study presented here does not lack ambition to substitute this missing work, so it is kind of a prodroma, dedicated to the history and present of the occurrence of the biggest of the big carnivores, the brown bear.

Prameny a jejich kritika

Záznamy o přítomnosti šelem i o jejich konkrétních úlovcích se z předbělohorských dob zachovaly v archivech jednotlivých panství, obvykle ovšem v liniích značně mezernatých. Dalším pramenem jsou urbáře, jejichž vypovídací hodnota je zoologicky spíše malá, neboť to byly dokumenty obvykle periodicky opisované. Zmínky

o hojně přítomnosti medvědů, vlků a rysů se často nepotvrzují v momentě, kdy následně dohledáme údaje o konkrétních úlovcích v příslušném regionu. Vypovídací hodnotu mají občas i instrukce, jednak lovecké, jednak hospodářské, které jsou pravidelně propojeny v jeden text. Zejména ale výkazy vyplaceného zástřelného a evidence kožešin přinášejí cenné údaje, jde totiž o dokumenty, které jsou svojí povahou účelní, a lze tak předpokládat jejich jednoznačnou konkrétnost a důvěryhodnost.

Přibližně od doby pobělohorské se téma medvědů objevuje častěji jednak v úřední korespondenci, dále pak v loveckých výkazech a záznamech všeho druhu.

Od 19. století jsou navíc stále častější záznamy časopisecké, novinové a v některých případech i literární.

Některé v literatuře tradované výskyty a úlovky je však nutno revidovat. Zvláštní místo v této oblasti zastává znamenitá práce Emila Hoška *Medvědi na Moravě a ve Slezsku*.¹ Zde lesnický historik Hošek zpracoval dostupné regionální údaje, a zároveň kvalifikovaně přehodnotil a zpochybnil některé do té doby publikované zprávy. Tuto práci lze, a to navzdory jejímu zdánlivě vysokému věku, pokládat za jakýsi vzor, kterého prozatím nebylo v českých krajích dosaženo.

Úvod

Přítomnost velkých šelem, mezi které v Evropě počítáme medvěda, vlka a rysa, vyvolávala u člověka určitou a často značnou nejistotu už od nejstarších časů. Nacházíme k tomu dva hlavní důvody. Předně to byly obavy o vlastní bezpečnost, kterou medvěd i vlk (při jisté dávce neopatrnosti) ohrožují. Druhým důvodem byly škody, které šelmy působily predací pasených domácích zvířat i lovné zvěře. Proto bylo, opět od pradávna, lidskou snahou šelmy lovit a jejich populace maximálně omezovat. To vedlo k jejich vyhubení v osídlených nížinách, a tak se jejich útočištěm staly velké lesní komplexy, zachované v historické době vlastně už jen v horách.

Toto platí zásadním způsobem také pro medvěda hnědého. Nejsme schopni prozatím zcela přesně odhadnout, ve kterém konkrétním čase byl ze kterých konkrétních lokalit medvěd člověkem vytlačen. Kritické období pro medvědy vždy znamenala fáze kolonizace, v jejímž důsledku docházelo k masivnímu odlesňování krajiny a následně také k zemědělským činnostem. Ty, ať už šlo o orbu nebo pastvu, byly přítomností medvěda různou měrou poškozovány.

Dobu zániku přítomnosti medvěda v krajině je velmi nesnadné určit, a to i za předpokladu, že máme k dispozici písemné záznamy o zástřelech. Vymizení medvěda totiž zjevně nedatují poslední zástřely. Ty pouze signalizují značně aleatorní výskyty migrantů. K potulkám, často na velmi dlouhých trasách, má medvěd hnědý přirozený a z nedávné minulosti vícekrát doložený sklon. Naopak datování přítomnosti vitální populace signalizují vlastně jen informace o přítomnosti či úlovcích medvěďat, které jsou ke škodě badatelů velmi řídké. To lze vysvětlit také tak, že dokud medvědi v krajině skutečně žili,

1 HOŠEK, E. (1967): *Medvědi na Moravě a ve Slezsku*. In: *Acta Musei Silesiae A/XXVI*.

byla jejich přítomnost vnímána jako záležitost samozřejmá. Teprve zástřely po dlouhé době se vyskytnuvších migrantů stály za písemný záznam jako fenomén v regionu neobvyklý. Na jiné než toto spekulativní vysvětlení autor nepřichází a není mu k dispozici.

Lze také úvodem sdělit, že Čechy i okolní země, tedy Rakousko, Bavorsko, Sasko a Slezsko, patřily k zemím, kde stupeň dosažené zemědělské kultury i provozované myslivosti vedl k tomu, že zde velké šelmy byly vyhubeny poměrně záhy. Tím se region liší od karpatských zemí, kde se populace těchto šelem, jistě i kvůli různým formám ochrany, zachovaly dodnes. K diametrálně odlišné situaci na dnešním Slovensku a současné společné hranici se práce průběžně odkazuje.

Medvěd hnědý, česky též zvaný brtník,² patří bezpochyby mezi silně ohrožené živočichy Evropy. V Čechách je sice aktuálně vyhuben, v Moravskoslezských Beskydech se však pravidelně vyskytuje, jde ale o malou a nestabilní populaci.

O výskytu medvěda hovoří jako první pramen kronikářské záznamy. Člověkem – lovcem zjištěný pobyt medvěda zpravidla následně také znamenal lov, což v době před zavedením střelných zbraní nebyla jednoduchá ani bezpečná záležitost. Medvědi byli nejčastěji pronásledováni se smečkou psů a hlavní zbraní lovce byl nejpravděpodobněji dlouhý lovecký oštěp.

Úlovek medvěda poskytoval lovcům mnohý užitek. Nejcennější částí úlovku byla kožešina, která byla využívána obvyklým způsobem. Snaze o zachování její maximální kvality a její nepoškození byl často přizpůsoben způsobu lovu i roční období. Důležitým písemným dokladem této skutečnosti je dochovaná korespondence křivoklátského lovcího Jana Křištofa Raymana z roku 1692, věnovaná poslednímu zaznamenanému medvědu křivoklátského regionu.³

Na Křivoklátsko se totiž na jaře toho roku zatoulal medvěd, zjevně po delším čase nepřítomnosti druhu. Rayman hlásil jeho výskyt vrchnosti do Prahy. Nicméně stalo se, že medvěd v srpnu jeden z jeho podřízených, fořtknecht Petr Lhotský, zastřelil. Raymanovi bylo zjevně ihned jasné, že nastal dosti závažný problém. Medvěda neprodleně poslal do Prahy, s průvodním listem datovaným 23. srpna, a varováním, že se nemá poškodit kožešina, přičemž je patrné, že toto riziko mu bylo s ohledem na srpnová horka dobře známo. V dalším dopise (5.11.), už zjevně reagujícím na důrazné pokárání z pražské valdštejské kanceláře, se Rayman omlouvá a vysvětluje, že ho nenapadlo, že by se medvěd mohl do lhotského revíru zatoulat, a proto Petrovi Lhotskému nezakázal ho zastřelit.

...před tím se medvěd toulal ve Skryjském, Broumském, Oborském, Hudlickém

2 Brtník je starobylé slovanské slovo, vyjadřující původně povolání. Brtník hledal v lesích divoké včely, a vybíral z brtů nebo z brtí (tedy ze stromových dutin) med a vosk. Jméno tohoto povolání se postupně přeneslo na medvěda, který se alespoň částečně živil obdobně. Podle Profouse se apelatium brtník měnilo na časté antroponymum. V Polsku a Bělorusku brtníci vykonávají své povolání dodnes. Němčina zná významově zcela totožné označení povolání: der Zeidler.

3 MAXERA, R., (1930): *Myslivost' v hloubi lesů křivoklátských*. Manuskript.

a Chýňavském revíru už od jara, bylo sice možné ho střelit, ale protože byl vyhublý, nechali lov až na zimu, až bude mít lepší kožich.⁴

Podobnou zkušenost s letním lovem medvěda udělal také malíř Stanislav Lolek v honitbě, kterou měl pronajatou od státních lesů ve slovenském pohorí Fatra, poblíž Liptovské Osady. Tam v červenci 1922 poněkud lehkomyšlně střelil medvěda, což obsírně popisuje ve své knize *Lovecký deník*. Důsledkem neuváženého lovu v letním horku byla zapářená kožešina a zkažená zvěřina, kterou bylo nutno zakopat.⁵

Vhodné a tedy zejména chladné počasí pokládal za nutnou podmínku úspěšné preparace kožešiny Julius Komárek⁶, s ohledem na to, že k získání medvěda pro sbírky Národního muzea potřeboval zřídka vydávané povolení k lovu od Generálního ředitelství státních lesů a statků, měl postup důkladně promyšlen a naplánován.⁷

Kuchyňsky byla využívána i medvědí zvěřina, nazývaná medvěďina nebo nedvěďina. O prodeji a konzumaci medvědí zvěřiny existuje více záznamů. Nechybí také doklady takového užívání ve formě receptur uvedených v nejstarších i recentních kuchařských knihách, chuť je přirovnávána k chuti mladého hovězího.⁸

Za zvláštní lahůdku byly pokládány medvědí tlapy,⁹ což zpochybňuje a do značné míry zesměšňuje již zmíněný Julius Komárek, který úpravu medvědíh tlap vyzkoušel.¹⁰ Ikonografickým dokladem prodeje medvědího masa je vyobrazení zvěřinářského krámu v Richentalově kronice datované přibližně 1420.¹¹ Prodej masa medvědů je také doložen z renesanční Plzně, kdy v místních krámech byla roku 1572 prodána medvědí zvěřina, po jejímž požití z ne zcela jasných důvodů lidé onemocněli a manželka Staňka šafáře zemřela. Případ tehdy dospěl k nejvyšší možné soudní instanci, a tak se k němu dochoval

---

4 LOLEK, S. (1947): *Lovecký deník*. Společenská knihtiskárna v Zábřeze, Zábřeh .

5 Údaj o trichinelle u medvědů se udává v literatuře často, studie věnovaná helminózám medvědů doložila ve slovenských podmínkách tento infekt u dvou z patnácti vyšetřených jedinců (Mituch, 1972).

6 Julius Komárek, český lesník a zoolog, vysokoškolský pedagog a popularizátor vědy. (*15.8.1892; + 7.2.1955).

7 KOMÁREK, J. (1940): *Hovoříme o zvířatech*. Praha, Nakl. Život a práce.

8 ROZMARA, V. (1912): *Kniha o myslivosti*. Písek, Nakl. Theodor Kopecký.

9 Paznehty medvědí takto dělej: Opal je čistě a opále, vystruž je v čistě vláze a usekaj pazoury a zastav je ve vodě, ať vrou až na místo a jichu na ně takto udělaj: rozetří čistě horčici v pánvi a rozpusť ji vínem dobrým, a rozetra mandly, rozpusť tou protaženou horčici s vínem neb s octem, a přisad' tomu cukrem neb medem a daj do té jichy i daj jen hřebíčků, zázvoru, chceš-li je míti studené neb teplé, a potom můžeš jisti. (Bavor mladší Rodovský z Hustiřan, 1591).

10 KOMÁREK, J. (1940): *Hovoříme o zvířatech*. Praha, Nakl. Život a práce.

11 Ulrich Richental (cca 1360 - 1437), autor Kroniky kostnického koncilu.

rozsudek císaře Maxmiliána.¹²

Dnešní interpretace tohoto úmrtí je složitá až nemožná, popsaná situace však evokuje myšlenku na jedno potenciální riziko související s konzumací medvědího masa, a to jeho vícekrát prokázanou infekcí svalovcem (*Trichinella sp.*).¹³ Medvěd jakožto živočich omnivorní, přesto ale výrazně karnivorní a kadaverivorní totiž stojí na špičce potravní pyramidy. Doklad lidského onemocnění v důsledku přímého požití svalovčitého masa medvěda sice v české moderní historii chybí, pozoruhodný a dosti nebezpečný případ byl ovšem velmi nedávno popsán na Slovensku.¹⁴ Prodej medvědí zvěřiny do řeznických krámů je doložen také v 19. století na Liptově.¹⁵

Jako ceněné a vyhledávané medikamenty sloužily medvědí žluč¹⁶ a sádlo. Užívání žluči dokládá dopis Jana Černého z Vnoře, psaný Vilému z Rožmberka roku 1556: *O žluč medvědí jste ráčili mi psáti. Když drobet seschne, také V.M. pošlu. Z té samé doby je i doklad poptávky po medvědí sádle, a to prosebný dopis Jiřího Volbrama ze Štěkře Jakubu Roudnickému do Vimperka 27.7.1594: ...při tom Vás prosím, můj milý pane Jene, mám toho zprávu, že by někteří myslivci u vás nemálo sádla nedvězího mítí měli, poněvadž bych ho ve své nemoci pilně potřeboval. Přátelsky prosím, že mi ho něco objednáte. Cožkoliv bude mítí za něj býti, chci rád zaplatiti a Vám se toho svým dobrým přátelstvím odměniti.*

Přehled úlovek v jednotlivých regionech

Zřejmě první zaznamenaný lov medvěda je popsán v souvislosti s přítomností mladého Karla IV. roku 1336 v oblasti podhůří Kralického Sněžníku, konkrétně v regionu Starého města. Porovnáním s modernější literaturou ovšem zjistíme, že tato relace zcela

---

12 WINTER, Z. (1890-92): *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku*, díl I.+II. Praha, Matice česká.

13 Údaj o trichinelle u medvědů se udává v literatuře často, studie věnovaná helminózám medvědů doložila ve slovenských podmínkách tento infekci u dvou z patnácti vyšetřených jedinců (Mituch, 1972).

14 Jako projev lokálního folklóru na Horehroní byly v obci Valaská roku 1998 připravovány a konzumovány fašiangové klobásky připravené ze psiho masa. Jeden z poražených psů (německý ovčák) byl krmen medvědí masem a konzumace z něj připravených klobás posléze způsobila invazi svalovce (*Trichinella britovi*), která byla výsledně prokázána u celkem 250 osob. Nebylo sice zaznamenáno úmrtí, ovšem léčba byla na úrovni 20., nikoli 16. století.

15 ČAJKA, J. (1986): *Z histórie poľovania na medveďa železami a samostrelmi*. In: *Folia Venatoria* 16, Bratislava, Příroda.

16 Medvědí žluč se ve východní medicíně, zejména čínské, užívá už 3 000 let, a její užívání je aktuální dodnes. Obsahuje aktivní složku, známou jako „ursodeoxycholová kyselina“, zkratkou UDCA, její systematický název je 3alfa-7beta-dihydroxy-5beta-cholan-24-ová kyselina. O ní se předpokládá, že snižuje horečky a zlehčuje průběh zánětlivých onemocnění, posiluje funkci ledvin, zlepšuje zrak a rozpouští žlučové kameny.

jednoznačně nekoresponduje s cestovním itinerářem markraběte pro daný rok, bude tedy nejspíše špatně datovaná, anebo zcela smyšlená.¹⁷

Lze obecně konstatovat, že mizení medvědů z nížin je v historických záznamech zachyceno nedostatečně, jsou k dispozici jen izolované údaje, ze kterých je nesnadné cokoli dedukovat. Například zpráva o úlovku medvěda z 5. 11. 1629, kterého střelil Matěj Kulich, lesmistr Adama z Valdštejna, na honu v lesích¹⁸ u Tuchomi, dokládá sice přítomnost zvířete, je ale prakticky jisté, že nešlo o v lokalitě trvalou zvěř. Velmi pravděpodobně šlo o migranta z blízkého regionu Krkonoš.

Existuje i záznam o dvou úlovcích medvědů, v druhém pololetí 1630 a v prvním pololetí 1631, na panství Orlík. První údaj není specifikován zeměpisně, druhého medvěda střelil Mikuláš fořt z Voseka (míněn Osek u Milevska). Původ ulovených medvědů velmi pravděpodobně souvisí s přítomností medvědů v blízkých Brdech, o které v dopisu poslaném v únoru 1628 oznámila Česká komora arcibiskupu Harrachovi, že *na jeho panství Rožmitálském objevili se medvědi, a zároveň projevuje přání, aby myslivci a hajní je šetřili a dali na ně pozor. Z obsahu i tónu dopisu lze usoudit, že medvědi byli v Brdech, a zřejmě celém středočeském regionu tou dobou již zvěř vzácná. Na panství Orlík byli pak podle dochovaných záznamů uloveni ještě další tři medvědi, z toho dva bez přesné lokalizace. Stalo se to v letech 1635, dále byl 1650 střelen medvěd v Rukávči (u Milevska), a poslední medvěd panství roku 1693. Izolované zástřely naznačují, že šlo ve všech případech o migranty.*

Z přehledu posledních výskytů nebo častěji úlovků medvěda lze odvodit, jak mizely jednotlivé, jednoznačně již nespojitě populace medvědů v konkrétních českých horstvech. V oblasti Brd byl poslední výskyt medvěda zaznamenán v roce 1660, v křivoklátských lesích byl, jak zmíněno, poslední medvěd uloven roku 1692, v Krkonoších roku 1726, v Jizerských horách v roce 1741, poslední medvěd Novohradských Hor byl uloven v revíru Lužnice roku 1755, a v Krušných horách poblíž roku 1763 v lese Bärenwald u Vejprt.

O krušnohorských medvědech je k dispozici o něco více záznamů: roku 1563 hlásil hejtman Aulitzka (zřejmě míněn Václav Oulička) místodržícímu Ferdinandovi, že v Celné poblíž Křimova byl stopován medvěd. Krátce předtím byl uloven medvěd na panství Horní Blatná. Roku 1610 poranil postřelený medvěd císařského lesníka Bartheta Troppa z Kovářské. Podobný případ se stal 1618 lovcí z blízké Loučné, při vyhánění medvědice s medvíďaty z dutého stromu. V lesích v okolí Horní Blatné pak v letech 1644-1646 žilo podle zprávy snad až šedesát medvědů. Přepadali dobytek a snažili se pronikat do lidských obydlí. V roce 1666 nalezl Křištof Wolghemut u Přísečnice¹⁹ dva mladé medvědy. O dva roky později pak Wolgemut upomíná vyplacení částky 50 tolarů za zřejmě ty samé medvědy. Ti byli mezitím odesláni do Teplic, kde byli za přítomnosti mnoha urozených

17 SPĚVÁČEK, J. (1980): *Karel IV.* Praha, Svoboda.

18 Šlo o lesní komplex dodnes zvaný Svatojiřský les v horní části povodí Mrliny.

19 Dnes zaniklá obec, zatopená vodním dílem Přísečnice.

osob štvání a poté zastřeleni. Roku 1688 nařizuje Ferdinand Vilém Popel z Lobkovic z titulu své funkce Nejvyššího lovcího postavení lapáků (zřejmě míněny tlučky) na medvědy a vlky na panstvích Most, Jirkov, Chomutov a Přisečnice. Všechny konkrétní údaje, včetně posledního zástřelů, datovaného 1763, a lokalizovaného mezi Kovářskou a Vejprty, pochází z poměrně malého regionu, v podstatě z širšího okolí masivu Klínovce.²⁰ Nedaleko odsud byl ve stejné době uloven i poslední medvěd Saska, a to roku 1760 u Lauternu.²¹

Roku 1805 pak došlo ke komplikovaně interpretovatelnému úlovku u Oseka (poblíž Duchcova). Medvěda zde střílel lesmistr A. Richter, přičemž Flasarovi spekulují o zvířeti uniklém ze zajetí. Při současných zkušenostech s dálkovou migrací medvědů je ovšem snadno možné, že šlo o jedince z relativně blízké šumavské populace (120 km) nebo o něco vzdálenější populace karpatské (350 km).

V regionu Děčínského Sněžníku byl poslední medvěd uloven u Thunovského loveckého zámku Christianburgu (Kristin Hrádek) roku 1758, toto datum dobře komunikuje s datem zániku medvědí populace v přímo navazujících Krušných Horách.

Údaje z širšího regionu Lužických Hor a jejich podhůří jsou následující:

22. 3. 1609 byl uspořádán hon na medvěda, který se od ledna (!) zdržoval u Benešova nad Ploučnicí. Při honu protrhl tenata, a byl střelen v obci Jedlka. Jeho chování i okolnosti úlovku byly ovšem podivné. To, že se neuložil ke spánku, byl totiž obeznán v lednu, i to, že zaútočil na člověka - prý roztrhal žebráka, naznačuje, že mohlo jít o jedince uniklého ze zajetí. Na Šluknovsku byl úlovek zaznamenán roku 1724, a to na dramatickém lovu, kdy medvěda střílel J. A. Hess právě ve chvíli, kdy srazil hraběte Leopolda Antonína Salma-Reifferscheida.

Poslední medvěd v masivu Ještědu padl 16. 5. 1679, a to v místě Bei den Bärenkuppen nad Hanychovem.²² Tohoto medvěda zároveň uvádějí jako posledního medvěda Lužických Hor Flasarovi v jiné starší práci (1975). Masiv Ještědu ovšem do Lužických hor horopisně nepatří, podobně jako nepatří do blízkých Jizerských hor.²³

O medvědech v Jizerských Horách jsou informace spíše řídké. Roku 1607 bylo lesníkovi Augstenovi z Hejnic vyplaceno zástřelné za medvěda, tentýž lovec obdržel roku 1611 zástřelné za medvědicí a medvidě. Poslední dva medvědi v Jizerských Horách byli uloveni v letech 1640 a v dubnu 1641.²⁴ Podle poněkud odlišných údajů

---

20 FLASAR I. - FLASAROVÁ M., (1975): *Die Wirbeltierfauna Nordwestböhmens (severozápadní Čechy)*. Die bisherige Ergebnisse ihrer Erforschung. – Zool. Abh. Mus. Tierk. Dresden, 33.

21 Poslední medvěd nepříliš vzdáleného Duryňského lesa (Thüringerwald) byl uloven 14. 8. 1671 u obce Gräfenroda, poslední medvěd Harzu pak roku 1705 v lesích pod horou Bröken (1140 m.n.m.) nad Wernigerode.

22 (Stärz, Ressel 1903 in Flasar & Flasarová, 1995).

23 FLASAR I. - FLASAROVÁ M., (1975): *Die Wirbeltierfauna Nordwestböhmens (severozápadní Čechy)*. Die bisherige Ergebnisse ihrer Erforschung. – Zool. Abh. Mus. Tierk. Dresden, 33.

24 NEVRLÝ, M. (1976): *Kniha o Jizerských horách*. Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství..

byl poslední medvěd Jizerských hor uloven až 1783 u Starého Města pod Smrkem.²⁵ Podle všeho jde ovšem o medvěda střeleného na dnes polské straně hranice v masivu Smrku nad Swiradowem. Podobně jako výše citovaný úlovek z Oseku je tento úlovek interpretačně sporný, a nekoresponduje s daty uváděnými jak z vlastních Jizerských Hor, tak i z Krkonoš (1726), zjevně tedy šlo o migrujícího jedince.

Byl publikován také údaj o poměrně pozdním úlovku z Krkonoš, a to z roku 1802.²⁶ I zde je nutno vyslovit předpoklad, že se jednalo o migrujícího jedince.

Interpretaci dat úlovků v severních horstvech značně znesnadňuje i fakt, že postrádáme spolehlivé a ucelené prezentované historické údaje ze Saska, Lužice a Slezska. Výjimku tvoří znamenitá práce *Neidzwied brunatny w polskiej czesci Karpat*,²⁷ která se v historickém úvodu věnuje i regionu Slezska.

V této práci autor publikuje údaj o úlovku 6 medvědů v intervalu deseti let 1726-1736 v revíru Przecznica (německy Querbach, obec 15 km východně od Nového Města pod Smrkem). Údaj je nesnadno interpretovatelný, časově se neshoduje se zachycenými posledními úlovy medvědů v blízkých Jizerských horách ani v Krkonoších. Množství ulovených jedinců snad naznačuje přítomnost rozmnožující se populace, velmi pravděpodobně medvědího páru.

Region Šumava – poslední populace v Čechách

Posledním regionem Čech, kde přežívala vitální populace medvědů, zůstala Šumava. Ze Šumavy se zachovala řada historických informací z období, kdy místní populace medvědů byla ještě v plné síle, i z období jejího postupného zániku. Z historických materiálů je zjevné, že pomezí hranic Českého království, Horních Rakous a Bavorského království bylo poslední lokalitou, kde medvědi žili a rozmnožovali se.

Na panství Český Krumlov bylo v letech 1690-1719²⁸ uloveno 38 medvědů, na panství Zwiesel v bavorské části Šumavy pak v letech 1760 – 1800 těžko uvěřitelných šedesát medvědů. Medvěd je ovšem zvíře dlouhověké s malou reprodukční schopností a dnes je nám jasné, že v lokální populaci každý ulovený jedinec chyběl. Zejména proto jsou údaje o medvědech po roce 1800 řídké.

Roku 1695 byl v hraniční oblasti u Strážného uloven silný medvěd, střelil ho Jiří Schuster, eggenberský myslivec ze Strážného. V té době dosud nebyla přesně vytyčena

---

25 FLASAR I. - FLASAROVÁ M., (1975): *Die Wirbeltierfauna Nordwestböhmens (severozápadní Čechy)*. Die bisherige Ergebnisse ihrer Erforschung. – Zool. Abh. Mus. Tierk. Dresden, 33.

26 JAKUBIEC, Z. (2001): *Niedzwiad brunatny Ursus arctor L. w polskiej czesci Karpat*. In: Studia Naturae 47, Polska Akademia Nauk, Krakow, ISSN 0081-6760.

27 Tamtéž.

28 Roku 1719 přebírají Krumlov, Vimperk a Písek Schwarzenbergové, dědictvím po vyměnění rodů Eggenbergů.

hranice,²⁹ a proto zastřelení střídajícího³⁰ medvěda vyvolalo spor mezi Schusterem a vrchním lovčím pasovského biskupství Reisseem. Důsledkem bylo poté přesnější vytyčení hranice.

Na rozlehlém panství Český Krumlov se o medvědech zachovala řada informací, ke Krumlovu ale patřilo i pohoří Blanský les s vrcholem Kletí. Podle služebního hlášení z 5. 11. 1791 se v revírech Bohouškovice a na Jaroníně, hájemství Kuklov, vyskytuje na obou místech po jednom medvědu. Podstatná je zpráva dokládající rozmnožování na jižním úpatí Kletí, roku 1799 byla u Křenova, poblíž Červeného Dvora, pozorována medvědice s třemi mladými.³¹

O medvědech šumavského regionu se vědělo i ve Vídni. Představa o jejich počtu byla zřejmě poněkud přehnaná, jak vyplývá z dopisu z roku 1773, který psal Karel Krill, správce schönbrunského zvěřince a vídeňského císařsko - královského štvanicového amfiteátru, opatovi premonstrátského kláštera ve Schlöglu, a ve kterém se dožadoval odkoupení všech medvědů z tamních lesů. Opat Siard II. Dengler mu zdvořile a poněkud vyhýbavě odpověděl, *...že se v oblasti asi tu a tam vyskytuje jeden nebo dva medvědi, už pár let ale nebyl žádný zastřelen. Pokud by snad byl nějaký spatřen, jistě by byl zase zmizel dřív, než by o tom mohla být do Vídně doručena zpráva...*³²

V lednu roku 1779 ulovil sedmnáctiletý myslivecký mládenec u Prášil starou medvědicí o váze 360 liber, která dala 40 žejdlíků sádla a krásnou kožešinu. Podle dochovaných zpráv u sebe měla dvě šestitýdenní medvíďata, to ale neodpovídá obvyklému termínu rozmnožování. Ani lednový termín úlovku není obvyklý, obojí zjevně signalizuje chybu v určení času lovu a stáří medvíďat.³³ J. G. Sommer, který tuto zprávu publikoval, ji získal přibližně po padesáti letech, což posun v datech do jisté míry vysvětluje.

Roku 1782 obsahovala smlouva mezi majitelem panství Prášily a obyvateli Stodůlek klauzuli, která stodůleckým umožňovala pást v Kinského lesích o 40 kusů hovězího dobytka víc(280 kusů místo 240) jako náhradu za škody způsobené medvědy a vlky právě na paseném dobytku.³⁴

Roku 1795 byl na panství Prášily uloven medvěd, který byl v hlášení označen

---

29 Již roku 1674 si stěžoval Schuster dopisem na myslivce Pasovského biskupství, že mu rozbili solné lizy v lesní trati Spitzberg. Hraniční neshody zde zřejmě trvaly déle, a případem s medvědem pouze vyvrcholily.

30 Střídající zvěř; míněna zvěř střídající revíry a překračující jejich hranice, v tomto případě i hranice států.

31 KRUML, F. (1966): *Historický průzkum lesů pro lesní závod Krumlov* V Praze 1966, ÚHÚL ve Zvolenu, pobočka České Budějovice.

32 PETZ, E. (1988): *Als es im Mühlviertel noch Bär, Wolf, Luchs und Wildkatze gab. Geschichte ihrer Ausrottung*, in: *Das Mühlviertel Österreichische Landesausstellung*, sv. 2, Beiträge . Linz.

33 MINISTR, J. (1963): *Historický průzkum lesů jednotného hospodářského celku Kašperské Hory Účelový tisk: Ústav pro hospodářskou úpravu lesů ve Zvolenu, pobočka Plzeň.*

34 Tamtéž.

za zvíře staré 16 let a velmi krvelačné. Roku 1799 byli u Prášil uloveni dva mladí medvědi a bylo za ně myslivci vyplaceno zástřešné 8 zlatých. Za kůže ale inkasovala správa panství jen dva zlaté. Proto v korespondenci mezi lesním úřadem prášílským a krumlovským mysliveckým úřadem padl 15. 3. 1800 návrh, že mladí medvědi zde nemají být loveni, tento návrh byl vzápětí v Krumlově schválen.³⁵

Navíc si po nákupu panství Prášily roku 1799 Schwarzenbergové panující kníže Josef I. vymínil, že medvěd v této oblasti může být loven pouze s jeho osobním souhlasem. Škody, které medvědi působili, byly zřejmě citelné. Roku 1800 byla vyplacena náhrada Janu Wagnerovi z Kubovy Hutě za čtyřletého vola strženého medvědem. Roku 1801 byla vyplacena náhrada mlynáři Matěji Schönbauerovi z Březových Lad³⁶ za dva stržené voly. Po podobných konfliktech mezi medvědy a dobytkem osadníků kníže změnil názor a péči o medvědy předal roku 1802 do rukou lesníků s tím, že prokazatelně škodící jedince mohou lovit. Další úlovek na panství Prášily je zaznamenán záhy poté, a je datován právě rokem 1802.

V roce 1804 byl lesích u Kvildy, patřící k panství Zdíkov, uskutečněn lov na medvěda, který tam soustavně škodil pasenému dobytku. K lovu se zachovala tato písemná relace:

„Podle oznámení schätzenwaldského jízdního myslivce Hoeniga z prášílského panství byl složen ve kvildských lesích barona Wimmera³⁷ silný medvěd, který působil několik let značné škody, Letos strhl na třicet 3–5letých kusů dobytka. Při honu na tohoto medvěda střelil na něj revírní myslivec a lehce ho poranil na hlavě, ale bez následků. Nato se vrhlo zdivočelé zvíře přímo proti synovi vrchního myslivce, šestnáctiletému hochu. Ten se nezalekl, střelil medvěda na komoru a složil ho. Po vyvržení a stáhnutí kůže vážilo zvíře 300 liber. Zjistilo se, že má v kýtě pravého boku v mase zarostlé dvě střely, což bylo asi příčinou, že se vyhnul samostřelům, často mu prášílskými myslivci nastraženým. Když se to dozvěděli místní obyvatelé, obdarovali srdnatého hochu. Jelikož odstraněním tohoto lupiče byli také prášílský poddaní zbaveni nebezpečného nepřitele, považuje podepsaný za povinnost poslušně předložit obdržené oznámení.“

Když vznikl roku 1804 nový revír prášílského panství Březník (Pürstling), nastěhoval se do této lokality nový lesník Johann Eisner. Ten hlásil roku 1808 do Českého Krumlova přítomnost dvou medvědů na Březníku. Jeden z nich napadl jeho čtyřletého býka, a ten musel být poražen. Žádal o povolení uspořádat na medvědy lov, této žádosti bylo vyhověno, nicméně doklad o úspěšném lovu chybí.³⁸

Roku 1805 se udává úlovek medvěda u hradu Kašperku, přesněji však lze

---

35 Tamtéž.

36 Zaniklá obec v nivě Teplé Vltavy, 4 km od Horní Vltavice západně.

37 Kvilda patřila k panství Zdíkov, které v té době držel Jakub baron Wimmer (od roku 1803).

38 MINISTER, J. (1963): *Historický průzkum lesů jednotného hospodářského celku Kašperské Hory Účelový tisk: Ústav pro hospodářskou úpravu lesů ve Zvoleni, pobočka Plzeň.*

úlovek lokalizovat do místa, kde dnes stojí svatojánská kaple na hřebeni Kašperskohorské vrchoviny, asi tisíc metrů od vrcholu Ždánov. Lokalita patřila k panství Žichovice, a medvěda střílel mladý kníže Lamberg na naháňce. (Buršík, ústní sdělení)

Soudní odhad panství Zdíkov z roku 1815 konstatuje, že *medvěda ani jelena zde není možné pokládat za zvěř stálou, lze však počítat téměř každý rok s odstřelem několika kusů této zvěře*. Přes tento optimistický odhad možností lovu však po zástřelu z roku 1804 ale není žádný následující úlovek zmíněn.³⁹

Nejjihnější části panství Zdíkov, tedy katastry obcí Kvilda a zejména Bučina, vstupovaly poměrně úzkou enklávou panství Prášily a Vimperk, kudy v době, kdy zde ještě medvědi žili, nutně museli migrovat. Po vzniku obcí Bučina roku 1790 a Knižecí Pláně roku 1792 se migrační možnosti nejspíše povážlivě zhoršily.

6. 11. 1823 byli při naháňce v Hinterbergsém lese (Rakousko, pod Trojmezenskou vrchovinou), na cestě spojující obce Ulrichsberg a Sonnenwald, která se jmenovala Hüttenweg, obeznáni dva medvědi. Gregor Hain, pozdější farář v Ulrichsbergu, střílel jednoho z nich. Druhý medvěd z leče unikl. Složený medvěd byl preparován a uložen v přírodně-historické sbírce benediktinského kláštera v dolnorakouské Křemži.⁴⁰

Jeden z posledních medvědů Českého lesa, tedy pocházející ze severního okraje regionu obývaného mizející populací, byl uloven roku 1824 u obce Babylon.

V roce 1827 byl složen medvěd v Duschlbergsém revíru (Bavorsko), v témže roce složen veliký medvěd na Třístoličniku. Lovce se poté musel v Pasově dva roky dohadovat o vyplacení zástřelného⁴¹. O pět let později, roku 1832, byl střílen další medvěd na rakouské straně masivu Plechého.⁴² Rok 1833 přinesl v regionu dva doložené zástřely, patřící do kategorie poslední. 8. ledna byl na lesní správě Wolfstein v Bavorsku psy nalezen a obeznán zimující medvěd v brlohu. Po čtyřdenním pronásledování byl zastřelen.

Dne 30. 10. 1833 byl pak zastřelen poslední medvěd horního Mühlviertelu. I tohoto medvěda složil kanovník Gregor Hain, a to na Multerbergu, v revíru Schwarzenberg.⁴³ Také tento medvěd byl preparován a nachází se ve sbírce Kremmsmünsterského kláštera. Byl to však pouze poslední medvěd usmrcený střelnou

---

39 KRUML, F. (1968): *Historický průzkum lesů pro lesní závod Prameny Vltavy (LHC Zdíkov, Kvilda a Světlá Hora) ve Vimperku*, V Praze 1968, ÚHÚL ve Zvolenu, pobočka České Budějovice.

40 Německé toponymum Kremsmünster.

41 V Bavorsku bylo v té době vypláceno vysoké zástřelné, snad až 75 zlatých.

42 PETZ, E. (1988): *Als es im Mühlviertel noch Bär, Wolf, Luchs und Wildkatze gab. Geschichte ihrer Ausrottung*, in: *Das Mühlviertel Oberösterreichische Landesausstellung*, sv. 2, Beiträge . Linz.

43 O tomto úlovku referuje dopis Franze Furlingera, syna učitele z Ulrichsbergu, psaný jeho bratrovi: *„tos měl, milý bratře, vidět, tu slávu, když všichni ti střelci a honci přišli s medvědem do Ulrichsbergu. Celou dobu, od lesa až do vesnice, ustavičně jásali a slavili. Předtím ovšem ještě zburcovali muzikanty, že jim musí jít naproti, a taky se střílelo z moždíře, čtyřikrát. K nám se potom všichni nakvartýrovali, a řádně u nás pili na zdraví a oslavu medvědobijce a drželi pohřební slavnost za medvěda...“*

zbrání, o rok později (1834) byl zahuben zřejmě skutečně poslední medvěd Mühlviertelu, a to v tlučce nalíčené u dnešního Medvědího mostu přes z masivu Plešného vytékající Stinglbach.⁴⁴

Poslední medvěd v bavorské části Šumavy byl složen, jak je popsáno výše, v revíru Wolfstein roku 1833, zatímco definitivně poslední medvěd Bavorska padl u Ruhpoldingu (poblíž Bad Reichenhall) v podhůří Alp o dva roky později, roku 1835.

Roku 1839 byl na Šumavě v revíru Želnavá na schwarzenberském panství Český Krumlov střelen medvědí samec, který byl věnován Národnímu muzeu v Praze. Tím byl rozdělen poslední medvědí pár a v této části Šumavy zůstala osamělá medvědice. Ta zde žila, velmi pravděpodobně sama, dalších 17 let. Z obavy, aby nezahynula věkem, nebo nebyla ztracena po ulovení pytláky, bylo knížetem Janem Adolfem rozhodnuto, že má být ulovena a zachována ve sbírkách Muzea na Loveckém zámku Ohrada v Hluboké nad Vltavou. Medvědice byla skutečně ulovena 4. 11. 1856u osady Jelení Vrchy lesníkem Johannem Jungwirthem a je dodnes vystavena na Ohradě a pokládána za posledního medvěda Šumavy.

Úlovku posledního šumavského medvěda ale předcházejí dva pozoruhodné historické záznamy, první ze Sommerovy Topografie z roku 1841: *...ke zvířatům, které je v Čechách zřídka potkat, náleží i medvěd, který sice ne každý rok, ale tu a tam, v pralese na Želnavě, v divočině kolem Plechého a Třístoličnicku, bývá střelen.*

Z roku 1842 pak pochází cestopisná glosa cestovatele a spisovatele Johanna G. Kohla⁴⁵, popisující panství Krumlov, ale zejména lesní divočinu v okolí Plechého a Prášil, jako poslední místo v Čechách, kde je ještě možno potkat medvěda:

„starají se tu o ně do určité míry v tom smyslu, aby měli přehled o jejich počtu a jejich osudech, tak, aby je uchránili před pytláky a hladem. Kdosi mi řekl, že se jim občas do lesa dává čerstvá konina. Většinou se ale o sebe medvědi starají sami, žerou kořínky, borůvky, jeřabiny, a jiné nevinné věci. Jsou celkem neškodní, a nikdo si nepamatuje, že by roztrhali člověka nebo ochočené zvíře.“⁴⁶

Není možné vyhnout se několika nedostatečně doloženým, v literatuře ovšem udávaným, úlovkům medvěda v regionu Šumava – Český les. Osm let před úlovkem ohradské medvědice, tedy roku 1848 se uvádí nelokalizovaný úlovek z lovu na Šumavě, kdy střelcem byla mladá kněžna ze Schwarzenbergu. V té době již ovšem existovalo Ohradské lovecké muzeum, kam jeho správce Václav Špatný intenzivně sháněl exponáty, zejména ze všech panství schwarzenberské primogenitury. Je prakticky

---

44 PETZ, E. (1988): *Als es im Mühlviertel noch Bär, Wolf, Luchs und Wildkatze gab. Geschichte ihrer Ausrottung*, in: Das Mühlviertel Oberösterreichische Landesausstellung, sv. 2, Beiträge . Linz.

45 Johann Georg Kohl (1808-1878), rakouský cestovatel a cestopisec. Mezi 1842-46 popisoval zážitky z Rakouska, kam tehdy pochopitelně patřila i Šumava.

46 PETZ, E. (1988): *Als es im Mühlviertel noch Bär, Wolf, Luchs und Wildkatze gab. Geschichte ihrer Ausrottung*, in: Das Mühlviertel Oberösterreichische Landesausstellung, sv. 2, Beiträge . Linz.

vyloučené, že by případný úlovek mohl skončit kdekoli jinde než v tamní sbírce. Proto tento údaj alespoň do získání dalších zpřesňujících údajů pokládáme za sporný.

Rok po úlovku ohradské „poslední“ medvědice, tedy roku 1857, zmiňuje časopis Lumír úlovek medvěda ve Stadionovských lesích u Chodova, který nastal snad o rok dříve, tedy 1856 (což se v čase shoduje s úlovkem ohradské medvědice).⁴⁷ K úlovku chybí další potřebné zoologické údaje.

Dále roku 1860 referuje Johann Krejčí: *...že podle nejnovějších zpráv se v šumavských pralesích vyskytují ještě jeden nebo dva medvědi.*

S možná skutečně posledním medvědem Šumavy pak souvisí podivný příběh, který téměř nepatří do zoologie: Medvěd, který se potuloval v hraniční oblasti centrální Šumavy, na své potulce dospěl z revíru Tusset (dnes Stožec) přes Schillerbergerwald (dnes Radvanovický vrch) do revíru Schattawa (dnes Zátouň) pod Boubínem, tam zanechal 26. 2. 1864 své stopy na lokalitě Walerer - Erlen - Au. Následně tohoto medvěda patrně ulovil pytlák z Volar, a jeho kůži prodal ve Vodňanech. Tato historka byla tradována mezi českými lesníky, autorovu otci ji osobně vyprávěl obvykle dobře informovaný lesmistr František Vodička. Nicméně, není známo místo úlovku ani jméno lovce, chybí jakýkoli materiální doklad. Volarští pytláci sice byli proslulí po celé Šumavě, to však opět nic nedokládá. Spekulace, že medvěd přišel z Bavorska, je zřejmě do značné míry vyvrácená údajem o posledním medvědu bavorské Šumavy uloveném roku 1835. Pochopitelně nelze vyloučit, že šlo o migranta, který na Šumavě přezimoval, jinak nelze vysvětlit podivně brzké datum nálezu stop. Přes všechna pro a proti tento údaj pokládáme za sporný. Podobně neurčitý údaj je i údaj z *Ottova slovníku* o nálezu medvědíh stop na Šumavě roku 1875.

Morava a Slezsko

Odlišně se situace vyvíjela na Moravě a ve Slezsku, přičemž zejména v Beskydech se přítomnost medvědů udržela déle než na ostatním území, a to zcela jednoznačně v důsledku propojení s populací ze Slovenska. Přesto se i zde v XIX. století jednalo o výskyty spíše náhodné a vzácné.

Na Drahanské vrchovině je poslední zástřel evidován roku 1683, na Českomoravské vrchovině byli poslední dva medvědi uloveni roku 1717 v revíru Předín jižně od Jihlavy.

V Jesenickém regionu je doloženo zabití člověka 1578 na panství Úsov, v lesích na Bradle v podhůří Jeseníků. Ve vlastních Jeseníkách jsou doloženy úlovky v letech 1683 (Losiny) a 1725 (Kolštejn; dnes Branná). Hošek také popisuje úlovek pěti medvědů, který je doložen na harrachovském panství Janovice, jehož lesy zaujímaly jihovýchodní část hlavního jesenického hřebene, konkrétně popsal úlovky dvou medvědů roku 1683, a poslední úlovek tří medvědů roku 1694.⁴⁸ Na panstvích Loučná nad Desnou a Losiny,

47 ŘEPA, P. (2005): *Savci*, in Český les, příroda, historie, život, Praha, Baset. ISBN: 80-7340-065-0.

48 HOŠEK, E. (1961): *SM*, sv. 7.

kteřá byla sloučena ve vlastnictví Žerotínů až do roku 1770, je doloženo v intervalu let 1645 – 1740 (tedy bezmála století) celkem 22 úlovků medvěďů. K tomu zároveň Hošek podotýká, že s ohledem na mezernatost údajů lze předpokládat dvojnásobné množství ulovených jedinců. Navíc konstatuje přítomnost pralesovitých, a tedy jen stěží přístupných lesních komplexů, zjevně situovaných v masivu Mravenečnicku a na horních tocích Desné a Merty,⁴⁹ což bylo patrně poslední území, které medvědi v regionu Jeseníků trvale obývali.

Vůbec poslední jesenícký zástřel je udáván roku 1790 nedaleko Frývaldova (dnes Jeseník), je opět mezně nepravděpodobné, že by mohlo jít o přežívajícího medvěda z původní populace, spíše se tedy jednalo o migranta.

Nejpozději zanikla populace beskydská, lze-li ovšem v tomto případě o zániku populace vůbec hovořit. Beskydská populace totiž vždy tvořila pouhý, byť významný okraj populace západoslovenské. Je zde udáván úlovek v Čeladné, v prosinci 1822. V druhé polovině XIX. století bylo uloveno posledních šest medvěďů v regionu Moravskoslezských Beskyd: roku 1860 byl střelen migrant, který se v regionu potuloval od roku 1859, střelen byl v revíru Samčanka, trati Rožnovský, střelcem byl hajný Jiří Trojáček. Roku 1876 byli střeleni dva jedinci, na Baraní a na Ostravici, poté roku 1885 jedinec u Valašské Bystřice poblíž Rožnova, 1886 opět na Ostravici, zde podle váhy 30 kg šlo jednoznačně o medvěď. Poslední nálezitě doložený zástřel se udál v lesích Těšínské komory roku 1887 na vrchu Travném u Horní Morávky.

Úlovky z roku 1890 u Valašské Bystřice a z roku 1893 na bývalém arcibiskupském velkostatku Hukvaldy Hošek na základě absence úlovek potvrzujících archiválií zpochybňuje.

Obdobná situace byla i ve Slezsku, poslední medvědi na přeshraničním panství Żywiec byli střeleni v letech 1890 a 1895.⁵⁰ Poslední doložený migrant se toulal ještě v roce 1908 po Moravskoslezských Beskydech v okolí Baraní a Kavalčanek, ten však zde nebyl uloven, a podle Hoška se vrátil zpět na Slovensko. Možné je však i jiné vysvětlení jeho náhlého zmizení, je dosti pravděpodobné, že to byl právě ten jedinec, který byl roku 1908 uloven u obce Okrajnik ve Slezsku (v dnešním Polsku, od Baraní 60 km vzdušnou čarou) a který je uchován jako dokladový exemplář v Żywieckem museu.⁵¹ Poté migrace medvěďů z východu nadlouho zcela ustala.

Nepřítomnost migrantů v pomezích horách naznačuje, že medvědi populace na Slovensku tehdy prožívala složité období. Skutečně tomu bylo tak. Podle Andresky a Andreskové žilo před 1. světovou válkou na Slovensku ještě kolem 120 medvěďů. Jejich počet se ale rychle snižoval, zejména bylo-li stále vypláceno tradiční zástřelné. Ještě

---

49 HOŠEK, E. (1967): *Medvědi na Moravě a ve Slezsku*. In Acta Musei Silesiae A/XVI.

50 JAKUBIEC, Z. (2001): *Niedzwiedz brunatny Ursus arctor L. w polskiej czesci Karpat*. In: Studia Naturae 47, Polska Akademia Nauk, Krakow, ISSN 0081-6760.

51 Tamtéž.

v roce 1929 bylo za úlovek medvěda vyplaceno lovcí v obci Bobrovček 300 Kčs od obce a stejná částka od místního urbáru.⁵² Přitom se stav populace snížil až na odhadovaný počet 20 jedinců v roce 1932.

V tomto roce byla zavedena poprvé úřední ochrana medvěda. Ochranu medvědů zavedlo *Nariadenie o celoročnej ochrane medveďa*,⁵³ které 2. 8. 1932 vydal Krajský prezident pro Slovensko⁵⁴. Za hlavní důvod popisovaného kritického poklesu počtu je pokládán nadměrný lov. I v situaci, kdy byla populace viditelně ohrožena, lov totiž pokračoval. Za tři roky 1927, 1928 a 1929 byly na Slovensku evidovány úlovky 42 (!) jedinců.⁵⁵

K tomu se dále přidružovalo špatně vykonávané kladení otrávených návnad na vlky a lišky, které popisuje Komárek právě z této doby, byť na Podkarpatské Rusi. Připustíme-li z dnešního pohledu ochrany přírody prapodivnou myšlenku, že by na travičství mohlo být vůbec cokoli správného, je totiž nežádoucí v lokalitách s výskytem medvědů klást návnady před tím, než se medvědi spolehlivě uloží k zimnímu spánku, a právě toto pravidlo se na Podkarpatské Rusi zřejmě nedodržovalo. Důsledkem byly zcela zbytečné úhyny medvědů. Situace na Slovensku s těžší mohla být radikálně odlišná.⁵⁶

Teprve po zavedení již naléhavé potřebné ochrany se počet medvědů začal zvolna zvyšovat. Po 2. světové válce byl stav populace odhadnut na 50-80 medvědů, roku 1955 už na 200 jedinců.⁵⁷

O návratu všech velkých šelem do Šumavského regionu jako první reálně uvažoval v krátké práci publikované roku 1946⁵⁸ významný lesník a zoolog Julius Komárek, který dobře znal Šumavu, pocházel totiž z Železných Rud, a zároveň dlouhodobě studoval zoologii Karpat a Balkánu. Tato území důkladně procestoval, a tak věděl, že soužití člověka a velkých šelem v krajině je možné a uskutečnitelné. Komárkova myšlenka se nerealizovala ze dvou důvodů. Předně Komárek záhy a nečekaně zemřel, a hlavně se Šumava po roce 1948 změnila na frontové území, kde přeshraniční spolupráce a společné zoologické experimenty nebyly možné. Přesto k návratu medvědů na naše území došlo, a to přirozeným způsobem, šířením od východu, z Karpat. Porovnáme-li staré Komárkovy práce (vzniklé za 1. ČSR) věnované výskytu šelem ve Slovenských a Podkarpatorských

---

52 ČAJKA, J. (1986): *Z histórie poľovania na medveďa železami a samostrelmi*. In: Folia Venatoria 16, Bratislava, Příroda.

53 Ochranu medvěda po vydání *Nariadenia* zabezpečovalo četnictvo, dále lesníci a myslivci.

54 Funkce Krajského prezidenta pro Slovensko byla zavedena 1. 7. 1928, byl to státní úředník podřízený ministru vnitra ČSR. Toto konkrétní Nařízení podepsal Jozef Orsagh.

55 ANDRESKA, JI. - ANDRESKOVÁ, E. (1993): *Tisíc let myslivosti*. Tina Vimperk, ISBN 80-85618-12-5.

56 KOMÁREK, J. (1944): *Lovy v Karpatech*. ČIN, tiskové a nakladatelské družstvo v Praze, Praha.

57 FERIANCOVÁ Z., (1955): *Rozšírenie niektorých vzácných druhov cicavcov na Slovensku in Práce II. Sekcie Slovenskej Akadémie Vied – Séria Biologická*, 1(3).

58 Poslední naděje pro národní park.

Karpatech s dnešní situací, zjistíme, že se areály posunuly velmi výrazně k západu. Přesto jsou reálné limity obyvatelných teritorií podobně jako v 19. století prakticky totožné se západním okrajem lesních komplexů Moravskoslezských Beskyd a Vsetínských Vrchů. Tam také dorazil první medvědí migrant v roce 1946 (Prales Razula u Velkých Karlovic). Další pozorování bylo zaznamenáno roku 1963, a častější výskyty pak od roku 1973.

K reintrodukcii medvěda na Šumavu doposud nedošlo a je nepravděpodobné, že by se tak stalo v blízké budoucnosti. S ohledem na to, že osamělí medvědi mají tendenci k dálkové migraci, tedy jednoduše řečeno jdou, než najdou jiné medvědy, se kterými by případně vytvořili pár, je těžké jedince v krajině usadit. Čtyři roky starý případ medvěda Bruna⁵⁹, který překonal Alpy z Itálie, aby byl nakonec v Bavorsku poněkud hystericky zastřelen, je samozřejmě varující. Podobné případy se ale tišeji odehrály i v Českých zemích, kam náhodně, ale pravidelně migrují mladí medvědi ze slovenských Karpat. Tak například v roce 1989 prošel nedospělý toulající se jedinec od Karpat celou Moravou,

---

59 Přední slovenský odborník na zoologii velkých šelem prof. Pavel Hell se na toto téma vyslovil roku 2007 velmi pregnančně: *Největší problémy způsobuje medvěd, protože v některých případech napadá i lidi. Např. na malém a relativně chudém Slovensku žije cca 600 medvědů. Na ně připadá asi 6 útoků na lidi za rok, 200 zabitých ovcí, 10 zabitých krav, 240 zničených včelích úlů, mnoho zničených ovocných stromů, zničené krmelce pro zvěř atd. I přes to je jejich existence akceptována a tolerována. Země v Alp-ském regionu se shodují, že medvěd by měl kolonizovat celé Alpy, ale když se po 170 letech jeden medvěd vrátí do velkého a bohatého Německa a zabije pár ovcí, je zastřelen namísto, aniž by někoho ranil. Jestliže jsou medvědi v zemi vítáni, jejich existence se neobejde bez problémů, které musí být tolerovány. Jen ve velmi řídké osídlených zalesněných oblastech jako část Chorvatska se jejich existence obejde „bez problémů“.*

zřejmě přes Šumpersko, Brněnsko⁶⁰, Žďársko, Prostějovsko k Olomouci, kde byl po usnutí narkotizační střelou odchycen, ale krátce poté na následky poranění při narkotizaci v zajetí uhynul.

Přítomnost migranta, tentokrát jednoznačně medvědice, udávají polští autoři od dubna 1991 do srpna 1993 na Lasockém Grzbiete na polské straně východních Krkonoš, velmi blízko českého území. I zde je předpokládán jednoznačně karpatský původ.⁶¹

Další migrace, které se odehrávaly v oblasti česko - polského pohraničí a vedly alespoň k dočasné přítomnosti medvědů v Jeseníkách, Rychlebských Horách, masivu Kralického Sněžníku, v Orlických Horách a Krkonoších, popisuje rovněž Jakubiec.⁶²

---

60 Velmi autenticky popisuje tuto konkrétní potulku dopis Jiřího Vačkáře, lesníka z polesí Bučin u Brna.

Vážený příteli, posílám Vám podrobnější údaje o pobytu medvěda na polesí Bučin (k.ú. Tetčice, okr. Brno-venkov).

První konkrétní zjištění pochází ze 14. 4. 89, kdy lesník našel u velké kaluže na lesní cestě jeho stopy. Po ohlášení nálezu jsem ihned na místo zajel a ověřil nepříliš zřetelné stopy (až na jednu, kterou mám dosud odlítou). V okraji bahna kaluže byl zbytek silně rozloženého zadního běhu koloucha se zbytky kůže, která byla medvědem z kostí strhána a zřejmě požirána.

Protože předchozího dne ohlásil lesní zaměstnanec poničení včelnice (asi silným větrem v předchozích dnech), po uvedení nálezu neklamných stop o pobytu medvěda, jevila se poničená včelnice v jiném světle. Společně s manželkou a lesníkem Švestkou jsme jeli shlédnout včelnici, která stála asi 10m od lesní silničky, skrytá za úzkým pruhem mladých habrů a lip. Byla umístěna na nezalesněném pruhu již nepoužívané lesní cesty. Zastavil jsem auto na lesní silničce. Přešli jsme po mostku na starou lesní cestu a pohlédli na včelnici (dál pokračuje popis situace z mého deníku): „a spatřili jsme sedícího medvěda asi 12 m od nás, držícího v předních tlapách rámeček, ze kterého vyžáral dilo. Překvapení bylo na obou stranách. Medvěd začal mručet a upustil rámeček a nepříliš rychle odkráčel do přilehlé borové mlaziny. Několikrát se pozastavil a ohlížel se po nás.“ Později navečer byl zde opět pozorován dvěma lesníky. V příštím dni se zdržoval v nedaleké dubové mlazině (při procházení mlaziny byl vyplašen a bručením dával najevo nelibost z přítomnosti člověka) a zřejmě večer opět přišel opět ke kaluži se zbytkem jeleního běhu. Během dne však přicházely další zprávy o jeho předchozím pobytu. Zřejmě 12. 4. přeběhl přes silnici vedoucí z Brna - Kohoutovic k městu. Ještě týž den a snad následující značně poničil včelnu v k.ú. Střelice a den nato byl na Bučině (14. a 15. 4.). Dne 16. 4. byl spatřen v obce Veverské Knínice a v noci na 17. 4. poničil úl u obce Javůrek. Pokračoval až do oblasti Nového Města a tam obrátil trasu na východ, kde později byl po dlouhé honičce v polní krajině usnán a předán do ZOO, kde asi po 3 dnech zahynul. Při jeho spatření na včelnici jsme odhadli, že jde o mladé zvíře o váze málo přes 100 kg. Podle zpráv v tisku, měl po odchytu vážit 80 kg. Jistě si užil v naší krajině hodně hladu a stresu. Jiří Vačkář, leden 2010.

61 JAKUBIEC, Z. (2001): *Niedzwiadz brunatny Ursus arctor L. w polskiej czesci Karpat*. In: *Studia Naturae* 47, Polska Akademia Nauk, Krakow, ISSN 0081-6760.

62 Tamtéž.

Závěr

Myšlenku návratu medvěda do naší přírody do jisté míry nepodporují často dosti podstatné problémy s medvědy, zaznamenané nejen na Slovensku, ale zejména v Rumunsku, kde dnes žijí silné karpatské medvědí populace. Je to problém s takzvanými popelnicovými medvědy. Mladí medvědi, vytlačení z rodičovských teritorií, se naučí získávat potravu mezi odpadem v kontejnerech u horských chat nebo přímo v podhorských obcích. Tak se přestanou bát pachu a přítomnosti člověka. Důsledky jsou velmi nebezpečné, medvědi napadají turisty, často při stanování a bivakování. To se děje zejména posledních deset let, před tím prakticky nebyly případy napadení člověka známy.

Je ovšem nutné si také uvědomit, že mladí medvědi společně s rodičovským teritoriem často opouštějí zcela nebo alespoň částečně zachovalý starý bukojedlový les. Ten poskytuje medvědům přirozenou potravní základnu, staré a odumřelé rozkládající se stromy kolonizované larvami velkých brouků, četná mraveniště, včelí i vosí kolonie, drobné obratlovce. Na podzim pak konzumují nejružnější bobule a velmi intenzivně také bukvice.⁶³ Toto druhové spektrum živočichů, rostlin a plodů smrkové monokultury téměř postrádají, což medvědy opět vytlačuje k získávání potravy z lidských odpadků.

Zde konkrétně narážíme na přímou souvislost s myšlenkou udržitelného rozvoje, v tomto případě rozvoje lesnického hospodaření vedoucího zpět k přírodě blízkým lesům přirozené druhové skladby. Chránit živočišné druhy bez souběžné ochrany jejich životního prostředí je maximálně neúčinné. V případě velikosti medvědího teritoria (nebo dokonce více teritorií sousedících) je nutno každopádně tvořit velkoplošná chráněná území s velmi speciálním managementem směřovaným na dlouhodobé obnovování původní dřevinné skladby.

Druhou podmínkou je regulace myslivosti, důsledná a účinná. Institut veřejného tajemství zná nepostižitelné, přesto ale konkrétní případy velmi blízkých úlovků medvědů. Zde narážíme na zjevnou neúctu k zákonu.

Třetí podmínka je důsledná a souběžná výstavba potřebných ekoduktů podporujících zachování potenciálních migračních tras medvědů, a to paralelně se stavbou komunikací, ať už dálnic nebo železničních koridorů.

Poslední, ale nikoli významem, je prvek výchovy. Totiž vztah veřejnosti k velkým šelmám je poněkud ambivalentní. Medvěd je sice vnímán většinou populace pozitivně, přesto některé její části, a to právě části lidské společnosti pro jeho přežití podstatné, vnímají medvěda jako ohrožení. Předně jako ohrožení fyzické, což je obvyklé například u pastevců nebo lesního personálu, případně u turistů. Další možný pohled je vnímání medvěda jako ohrožení ekonomických zájmů, což je typické opět u pastevců, ale i u zahrádkářů, včelařů a myslivců, kteří omnivora a karnivora vnímají do jisté míry jako konkurenci. Podobné

---

63 Medvědí výkaly plné zbytků bukvic popisuje Komárek (Lovy v Karpatech, 1941). Dokonce zmiňuje, že v semenném roce buku 1934 ignorovali medvědi předloženou jinak velmi ochotně přijímanou masitou újeď a konzumovali pouze bukvice.

zkušenosti, tedy s negativní reakcí místních obyvatel na pokusy o reintrodukcii medvěda, byly zaznamenány před nedávnem v Pyrenejích.

Výchova by měla být paralelně vedena dvěma směry, k opatrnosti a k toleranci, což se ovšem nepadno kombinuje. Být tolerantní vůči něčemu, co člověka ohrožuje, je velmi komplikované, zejména má-li si znovu zvykat na rizika, kterých se již zdánlivě zbavil.

Cesta vedoucí k případnému návratu medvěda hnědého do těch horských oblastí, ze kterých byl soustředěným lidským tlakem vypuzen, bude každopádně nepadná a je velmi nepravděpodobné, že by se odehrála v blízké budoucnosti.

Prameny a literatura

ANDRESKA, JI. - ANDRESKOVÁ, E. (1993): Tisíc let myslivosti. Tina Vimperk, ISBN 80-85618-12-5.

ANONYMUS (J. H., rytmistr), (1900): Vzácnější zvěř v Uhrách I. Medvěd. In: Lovecký obzor, ilustrovaný zábavně-poučný časopis pro myslivce, stfělce, kynology, ornithology, rybáře a přátele přírody z Čech, Moravy a Slezska. č. I. str. 3-6, č. II., Roč. III. Molenburk.

ARCHIV ČESKÝ, díl XXIII. (1906): Řády selské a instrukce hospodářské 1627-1698, Praha, editor Josef Kalousek.

BARTOŠOVÁ D., (2001): Současný výskyt a ochrana rysa ostrovida, medvěda hnědého a vlka na západním okraji Západních Karpat v CHKO Beskydy. Chránená územia Slovenska, 47.

BAŤA, L. (1933): Dosavadní výsledky zoologického výzkumu Jižních Čech. Sborník vlastivědné společnosti jihočeské při městském muzeu v Českých Budějovicích, sv.3.

ČABART, J. (1958): Vývoj české myslivosti. Praha, SZN.

ČAJKA, J. (1986): Z historie poľovania na medveďa železami a samostrelmi. In: Folia Venatoria 16, Bratislava, Příroda.

ČERVENÝ, J. et al. (2004): Encyklopedie myslivosti. Ottovo nakladatelství s.r.o. Praha, ISSN 80-7181-901-8.

FERIANCOVÁ Z., (1955): Rozšírenie niektorých vzácných druhov cicavcov na Slovensku in Práce II. Sekcie Slovenskej Akadémie Vied – Sériá Biologická, 1(3).

FLASAR I. - FLASAROVÁ M., (1975): Die Wirbeltierfauna Nordwestböhmens (severozápadní Čechy). Die bisherige Ergebnisse ihrer Erforschung. – Zool. Abh. Mus. Tierk. Dresden, 33.

HELL P. & SLAMEČKA J., (1999): Medveď v slovenských Karpatoch a vo svete. PaRPRESS Bratislava.

HOŠEK, E. (1967): Medvědi na Moravě a ve Slezsku. In Acta Musei Silesiae A/XVI.

CHADT - ŠEVĚTÍSKÝ, J. E. (1909): Dějiny lovu a lovectví v Čechách, Moravě a ve Slezsku, Louny.

JAKUBIEC, Z. (2001): Niedzwiedz brunatny Ursus arctor L. w polskiej czesci Karpat. In: Studia Naturae 47, Polska Akademia Nauk, Krakow, ISSN 0081-6760.

JANÍK, M. - VOSKÁR, J. - BUDAY, M. (1986): Súčasný rozšírenie medveda hnedého (Ursus actor) v Československu. In: Folia Venatoria 16, Bratislava, Príroda.

KOKEŠ O., (1961): Šelmy v jižních Čechách a jejich konec. Živa, 9.

KOMÁREK, J. (1940): Hovoříme o zvířatech. Praha, Nakl. Život a práce.

KOMÁREK, J. (1944): Lovy v Karpatech. ČIN, tiskové a nakladatelské družstvo v Praze, Praha.

KOMÁREK, J. (1948): Myslivost v českých zemích. Praha, Nakl. ČIN.

KRUML, F. (1961): Historický průzkum lesů pro lesní závod Třeboň (LHC Třeboň, Domanín a Velechvín). V Praze. ÚHÚL ve Zvolenu, pobočka Hluboká n.Vlt.

KRUML, F. (1968): Historický průzkum lesů pro lesní závod Prameny Vltavy (LHC Zdíkov, Kvilda a Světlá Hora) ve Vimperku, V Praze 1968, ÚHÚL ve Zvolenu, pobočka České Budějovice.

KRUML, F. (1966): Historický průzkum lesů pro lesní závod Krumlov. V Praze 1966, ÚHÚL ve Zvolenu, pobočka České Budějovice.

KRUML, F. (1964): Historický průzkum lesů pro lesní závod Boubín (LHC Boubín a Strážný) a pro školní polesí lesnické mistrovské školy ve Vimperku, V Praze 1964. ÚHÚL ve Zvolenu, pobočka Hluboká n.Vlt., manuskript.

- LOLEK, S. (1947): Lovecký deník. Společenská knihtiskárna v Zábřeze, Zábřeh.
- MARTAN, P. & al. (1991): Jihočeské halali. Praha, Nakl. Růže, ISBN 80-7016-048-9.
- MAXERA, R., (1930): Myslivost' v hloubi lesů křivoklátských. Manuskript.
- MINISTR, J. (1963): Historický průzkum lesů jednotného hospodářského celku Kašperské Hory Účelový tisk: Ústav pro hospodářskou úpravu lesů ve Zvoleni, pobočka Plzeň.
- MITUCH, J. (1969): Príspevok k poznaniu helmintofauny medveďa hnedého eurosibirského (*Ursus arctor arctor* L.) na Slovensku. In: Lynx 11/1970, str. 106-108, Praha, Národní muzeum.
- MOTTLOVÁ, M. & al. (1968): Myslivecká kuchařka. Praha, SZN.
- NEVRLÝ, M. (1976): Kniha o Jizerských horách. Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství.
- OTTŮV SLOVNÍK NAUČNÝ: Ilustrovaná encyklopedie obecných znalostí. J. Otto Praha 1888-1909. 28. sv.
- PETZ, E. (1988): Als es im Mühlviertel noch Bär, Wolf, Luchs und Wildkatze gab. Geschichte ihrer Ausrottung, in: Das Mühlviertel Oberösterreichische Landesausstellung, sv. 2, Beiträge . Linz.
- ROZMARA, V. (1908): Škodné zmar! Písek, Nákladem Loveckého obzoru.
- ROZMARA, V. (1912): Kniha o myslivosti. Písek, Nakl. Theodor Kopecký.
- ŘEPA, P. (2005): Savci, in Český les, příroda, historie, život, Praha, Baset. ISBN: 80-7340-065-0.
- SABADOŠ, K. . ŠIMIÁK, M. (1981): Rozšírenie a poľovné obhospodarovanie medveďa hnedého (*Ursus arctor* L.) na Slovensku. In: Folia Venatoria 10-11, Bratislava, Príroda.
- SPĚVÁČEK, J. (1980): Karel IV. Praha, Svoboda.
- TOMÁŠKOVÁ, L. (2009): Zákon č. 115/2000 Sb. – nástroj k odstraňování konfliktů mezi ochranou přírody a hospodářícími subjekty. Ochrana přírody 6, ISSN 1210-258X.

WINTER, Z. (1890-92): Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku, díl I.+II. Praha, Matice česká.

Poděkování za cenná ústní sdělení patří pánům Jiřímu Vačkářovi, Pavlu Buršíkovi a Pavlu Pecinovi.

Některé nevyřešené otázky v problematice nepůvodní ichtyofauny České republiky

Some unresolved issues in the problem of exotic ichthyofauna of the Czech Republic

Článek se zabývá několika nedořešenými problémy v otázce nepůvodních druhů ryb v ČR. V oblasti terminologie je to rozpor v používání základního termínu nepůvodní druh a exotický druh a dále v odlišné terminologii používané v legislativě. Autor navrhuje nepoužívat termín nepůvodní druh samostatně, ale vždy ve vztahu k územnímu celku nebo ekosystému. V další části se článek shrnuje rozdílné názory na původ kapra obecného a candáta obecného. V obou případech se autor nesnaží nalézt konečné řešení, pouze konfrontuje argumenty jednotlivých teorií.

The article addresses several unresolved issues regarding non-native fish species in the country. In the terminology is a basic contradiction in the use of the term non-native species and exotic species and the different terminology used in legislation. Author suggests not to use the term non-native species alone, but always in relation to the territorial unit or ecosystem. In another part of the article summarizes the different views on the origin of the common carp and zander. In both cases, the author isn't trying to find a final solution, only to confront the arguments of each theory.

Úvod

Česká republika leží na rozvodí tří moří: Severního, Černého a Baltského. Úmoří Severního moře (povodí Labe) tvoří 65,2 %, Černého (povodí Dunaje) 25,4 % a Baltského (povodí Odry) 9,4 % území.¹ Každé úmoří se vyznačuje trochu odlišnou ichtyofaunou. Druhová skladba naší ichtyofauny je výsledkem dlouhodobého vývoje. Byla ovlivněna čtvrtohorním zaledněním střední Evropy a formovala se spolu s vývojem celého hydrologického systému. Od středověku se začal výrazně uplatňovat vliv člověka. Intenzita jeho vlivu rostla a v posledních 100 letech se stal hlavním činitelem ovlivnění druhové diverzity. Vliv člověka se nejprve projevil u druhů migrujících

1 LUSK, S. - LUSKOVÁ, V. - DUŠEK, M. (2002): Biodiversita ichtyofauny České republiky a problematika její ochrany. In: Ichtyofauna ČR IV. s. 5 – 22.

z moře. Snižování migrační prostupnosti vodních toků vedlo k vymizení těchto druhů z naší fauny.²

K významným antropogenním vlivům na složení ichtyofauny patřilo vysazování cizích druhů ryb. Za první introdukci nepůvodního druhu považujeme zavedení chovu kapra v 11. století. Největší rozvoj introdukcí začal v 19. století. U nás to byly zejména pokusy Josefa Šusty s mnoha cizími druhy ryb. Vedla ho k nim představa, že by rozlehlé třeboňské rybníky mohly hostit kromě kapra i jiné cenné druhy ryb. Neznámější a také nejúspěšnější bylo jeho vysazení síha severního marény (*Coregonus lavaretus maraena*) v roce 1882. Dovezl také tři druhy okounků: okounka pstruhového (*Micropterus salmoides*), černého (*Micropterus dolomieu*) a skalního (*Ambloplites rupestris*), sumečka amerického (*Ameiurus nebulosus*), konal pokusy s jezerními formami lososa, s celou řadou síhů, jeseterem malým (*Acipenser ruthenus*) a hlavatkou podunajskou (*Hucho hucho*). V druhé polovině 19. století v souvislosti s rozvojem sportovního rybářství se stalo módou introducovat severoamerické, převážně lososovité druhy ryb, s cílem obohatit rybářské revíry o nové sportovně atraktivní ryby. Zároveň se z Evropy dovážely některé druhy do vod Severní Ameriky, např. kapr nebo pstruh potochní. V této době byly introdukce vnímány jednoznačně kladně. Byly posuzovány výhradně z hlediska úspěšnosti, nikoli z hlediska dopadu na původní ichtyofaunu a celý ekosystém.

V druhé polovině 20. století přichází druhá vlna introdukcí, tentokrát zaměřená na lepší využití produkčního potenciálu našich vod a na redukci nežádoucích vodních živočichů a rostlin. Z východní Asie se k nám dovážejí tzv. býložravé ryby: tolstolobik bílý (*Hypophthalmichthys molitrix*), tolstolobec pestrý (*Aristichthys nobilis*), amur bílý a černý (*Ctenopharyngodon idella*, *Mylopharyngodon piceus*) a hadohlavec (*Channa argus*). Začíná se již upozorňovat na rizika, která introdukce exotických druhů přinášejí. Největším nebezpečím je možnost snížení početnosti až úplného vymizení původních druhů daného ekosystému.

Ovlivnění původní ichtyofauny introdukovanými a zavlečenými druhy ryb je v největší míře způsobeno potravní konkurencí, ale existují i jiné formy. U střevličky východní (*Pseudorasbora parva*) byl popsán fakultativní parazitismus. Spočívá v tom, že při přemnožení a nedostatku potravy napadají střevličky větší ryby (kapra, tolstolobika) a poškozují jim kůži (epitel i hlubší vrstvy), eventuálně i břišní stěnu. U býložravých ryb a síhů se setkáváme při nevhodně volené obsádce s ovlivněním prostředí způsobeném ichtyoeutrofizací. Síhové, kteří jsou převážně planktonofágní (u peledě je tato potravní orientace silnější než u marény) likvidují zooplankton, především velké perloočky, dochází k mobilizaci vázaného fosforu a následnému rozvoji sinic (vznik vodního květu). Podobně amur bílý (*Ctenopharyngodon idella*) konzumací makrofytů vyvolává eutrofizační pochody vedoucí k nežádoucímu rozvoji fytoplanktonu. Dokonce i tolstolobici, u nichž fytoplankton tvoří část potravy, v konečném důsledku masivní likvidací zooplanktonu mohou způsobovat

---

2 Byly to tyto druhy: mihule mořská, říční, jeseter velký, placka pomořanské, síh severní, platýz bradavičnatý, losos obecný, vyza velká.

nárůst fytoplanktonu.

Ojedinělý způsob ovlivnění původní ichtyofauny představuje karas stříbřitý (*Carassius auratus*). Jeho populace u nás je tvořena výhradně gynogenetickými samicemi, které se vytírají se samci jiných kaprovitých ryb. Tím se snižuje reprodukční potenciál těchto druhů. To spolu s potravní konkurencí a vysokou přizpůsobivostí a odolností karase stříbřitého vedlo v 70. letech 20. století k jeho expanzi, která neměla svým rozsahem obdoby u žádného jiného druhu ryb.³

Další nebezpečí představuje možnost zavlečení parazitů, chorob a nežádoucích druhů ryb. Příkladem může být zavlečení hlístice krevnatky úhoří (*Anguillicola crassus*) při nekontrolovaném dovozu mladých úhořů z intenzivního chovu v Itálii v roce 1991. Parazit napadající plynový měchýř byl u nás prokázán v roce 1994.

Z ekonomického hlediska je vážným rizikem možnost, že se introdukovaný druh nepřizpůsobí novým podmínkám, má nízké přírůstky, mění se jeho potravní spektrum a vůbec nevykazuje přednosti, které měl ve své domovině a pro něž byl dovezen. Obvykle takový druh po čase z ekosystému zcela vymizí. Problémy může způsobovat i nežádoucí mezidruhové křížení (např. tolstolobik bílý x tolstolobec pestrý nebo síh severní maréna x síh peleď). V některých zemích jsou introdukce nadále prosazovány, zejména v bývalém Sovětském svazu⁴, ve většině vyspělých zemích jsou ale neuváženým introdukcím kladeny překážky formou legislativních opatření. Nepříznivě působí nejen introdukce exotických druhů, ale i bezdůvodné přesuny a dovozy našich původních druhů ze zahraničí. Přesuny ryb z jiných populací způsobují zánik vnitrodruhové diverzity.⁵

Konec 20. století byl ve znamení dovozu exotických druhů pro chov v rybochovných objektech s řízeným prostředím. Zde je riziko mnohem menší (za předpokladu dodržení karanténních opatření), neboť ani v případě úniku do volných vod tyto většinou teplomilné druhy nepřežijí zdejší zimu. V akvakultuře se u nás chová několik druhů jeseterů (*rod Acipenser*, *Huso*, *Polyodon*), tilapie nilská (*Oreochromis niloticus*), keříčkovec jihoafrický (*Clarias gariepinus*), sumeček skvrnitý (*Ictalurus punctatus*).

Terminologie

V české terminologii v problematice nepůvodních druhů se často setkáváme

---

3 ADÁMEK, Z. - KOUŘIL, J. (1996): Nepůvodní druhy ryb posledních let v České republice z hlediska původní ichtyofauny. In: *Biodiverzita ichtyofauny ČR (I)*: s. 35-41.

4 Do roku 1957 bylo ve sladkých vodách SSSR vysazeno 51 nových druhů. Úspěšnost byla velmi nízká, jen asi 3% vysazených druhů vytvořila dostatečně početné populace, aby mohla být hospodářsky využívána (HOLČÍ-KK, J. (1987): Niektore problémy introdukcie rýb. In: *Perspektívni druhy ryb pro ČSSR*, Vodňany, s. 10.)

5 ŠLECHTA, V. - LUSKOVÁ, V. - ŠLECHTOVÁ, V. - LUSK, S. (1996): Vnitrodruhová diverzita ryba a možnosti její ochrany. In: *Biodiverzita ichtyofauny ČR I.*, s. 26 – 33.

s tím, že stejné jevy jsou nazývány různými jmény a naopak jeden a týž výraz může označovat jevy různé. Mezinárodní terminologie v současnosti vychází z návrhu Konvence o biologické diverzitě⁶, který převzaly i IUNC, Rada Evropy a Evropská komise.

Ministerstvo životního prostředí ČR zadalo projekt⁷, jehož cílem je vedle mapování znalostí o nepůvodních druzích organismů v ČR a návrhu strategie přístupu k jednotlivým druhům také sjednocení terminologie podle mezinárodních pravidel.

Původní (autochtonní, nativní) druh (podruh nebo další nižší taxon) se vyskytoval v daném hydrologickém systému na územním celku původně, tj. co naše znalosti sahají, nebo tam přirozeně pronikl (Lusk, Lusková, Dušek 2002). S tímto termínem a jeho definicí nejsou problémy; jen zřídka se používají termíny endogenní, aborigenní (z lat.ab origine mundi – od stvoření světa), v češtině domorodý, domácí, nepřemístěný.

Antonymem k výrazu autochtonní je alochtonní – nepůvodní, druhotný, přemístěný, cizorodý, transplantovaný apod. V mezinárodním měřítku se užívá termín alien species (= cizí druh). Je to druh, který v daném místě (biotopu, území) nebo společenstvu není původní, vznikl za jeho hranicemi. Z hlediska naší ichtyofauny byly vytvořeny principiálně nové definice, rozlišující nepůvodní druh – druh, který se v daném povodí nevyskytoval, ale pro ČR nebo pro středoevropský region je původní, a exotický druh – druh, který se ve středoevropském regionu (v povodí Labe, Odry, Visly nebo Dunaje) původně nevyskytoval a jeho výskyt je výsledkem introdukce.⁸ Tyto definice se týkají výhradně ichtyofauny z hlediska území ČR resp. střední Evropy a z tohoto úhlu pohledu jsou našimi ichtyology přijímány⁹. Mají však podle mého názoru nezanedbatelné nedostatky. Především nejsou v souladu s obecným významem slov nepůvodní a exotický.

Nepůvodní v obecném smyslu značí vše, co není původní (což by byly i druhy exotické). Termín exotický nebývá přesně definován, ale vychází spíše z určitého pocitu (Hanel 2004). Většinou tak chápeme organismy nebo věci cizokrajné, pocházející

---

6 Convention on biological diversity 2002.

7 „Nepůvodní druhy ve fauně a flóře České republiky, vyhodnocení stavu, prognóza vývoje se zvláštním zřetelem na možná rizika dopadu dlouhodobých změn na biodiverzitu, výzkum a definování strategie managementu.“ Projekt realizoval ČSOP v letech 2004 – 6, podpořilo jej MŽP ČR v rámci programu výzkumu a vývoje (VaV-SM/6/37/04). Výsledkem projektu je publikace: MLÍKOVSKÝ, J. - STÝBLO, P. eds. (2006): *Nepůvodní druhy fauny a flóry České republiky*. Praha.

8 HOLČÍK, J. (1987): Niektoré problémy introdukcie rýb. In: *Perspektívni druhy ryb pro ČSSR (sborník referátů ze semináře)*, Vodňany, s. 9 – 26; LUSK, S. - LUSKOVÁ V. - DUŠEK, M. (2002): Biodiverzita ichtyofauny České republiky a problematika její ochrany. In: *Biodiverzita ichtyofauny ČR (IV)*: 5-22.

9 LUSK, S. - LUSKOVÁ, V. - HALAČKA, K. (1997): Introdukované druhy ryb ve fauně České republiky. In: *Bulletin Lampetra III.*, ZO ČSOP Vlašim, s. 119 – 133; HANEL, L. (2004): Poznámky k terminologii označující původ výskytu ryb a mihulí. In: *VII. Česká ichtyologická konference (sborník příspěvků odborné konference)*, Vodňany, s. 53 – 56.

z dalekých krajů, nejčastěji z tropů, v našich podmínkách neobvyklé a tím nápadné. Z tohoto pohledu se pro organismy z mírného pásma Severní Ameriky přemístěné do Evropy hodí lépe označení nepůvodní než exotické (jablko z Kalifornie bychom asi nenazvali exotickým ovocem). Tento rozpor někdy řeší autoři použitím výrazů *nepůvodní v užším či širším slova smyslu (sensu stricto, sensu lato)*. Problém ovšem nastává při souhrnném hodnocení původu různých skupin živočichů a rostlin; v tom případě i u ryb hovoříme o nepůvodních druzích, ale správně bychom měli hovořit o druzích exotických. Dále zde dochází k paradoxu: podle uvedených definic pojmů nepůvodní a exotický lze všechny alochtonní druhy ichtyofauny v rámci našeho území považovat za exotické. Z toho by vyplývalo, že nepůvodní druhy patří mezi autochtonní, tedy původní!

Podle mého návrhu by se termíny původní a nepůvodní neměly používat samostatně, ale vždy ve vztahu k nějakému území nebo biotopu (pokud to přímo nevyplývá z názvu práce nebo z kontextu) a mohly by se vztahovat na druh, nižší i vyšší systematické jednotky, ale i na populace. Tím by byly veškeré nejasnosti v terminologii odstraněny.

Pro vyjádření vazby k biotopu v rámci téže geografické oblasti lze využít přesnějších ekologických termínů jako:

Eucenní druhy – charakteristické, s úzkou vazbou k určitému společenstvu

Tychocenní druhy – jsou součástí více společenstev

Xenocenní druhy – jsou v biocenóze náhodou či přechodně, ekologicky sem nepatří

Acenní druhy – nenáročné, bez zřejmého vztahu k určitému společenstvu.

Původní i nepůvodní druhy můžeme dělit na druhy se současným výskytem a druhy vymizelé. Zvláštní kategorii tvoří druhy s potenciálně možným výskytem v ČR – druhy vyskytující se ve střední Evropě a předpokládá se, že dříve či později na naše území proniknou (přirozeně nebo za přispění člověka). Týká se to jak autochtonních druhů (např. slizoun říční *Salaria fluviatilis*, hlaváč Kesslerův *Neogobius kessleri*), tak alochtonních druhů (např. hlavačkovec Glenův *Perccotus glenii*).

Zákon o ochraně přírody a krajiny (č.114/1992 Sb., § 5) používá termín geograficky nepůvodní druh, definovaný jako druh, který není součástí přirozených společenstev určitého regionu. Pojem „určitý region“ záměrně není definován a jeho vymezení pro konkrétní druh je ponecháno na odborném posouzení. V zákonu o rybářství (zákon č. 99/2004 Sb.) se uvádí, že: „nepůvodní rybou a nepůvodním vodním organismem se rozumí geograficky nepůvodní nebo geneticky nevhodná populace ryb a vodních organismů vyskytující se na území jednotlivého rybářského revíru v České republice méně než 3 po sobě následující generační populace“. Tato definice je v rozporu s vědeckým pojetím, podle kterého alochtonní druhy i po procesu aklimatizace a naturalizace zůstávají stále alochtonními. Rychlost šíření druhu a doba jeho osídlení určitého území nemůže být kritériem původnosti. Rychle se šířící (invazní) druhy mohou být jak nepůvodní, tak i původní.

Ichyofauna je soubor všech druhů mihulí a ryb vyskytujících se na určitém území.

Introdukce je přemístění (dovoz a vysazení) živočichů nebo rostlin na místo, kde se předtím nevyskytovali, s cílem jejich zavedení do nové oblasti nebo do chovu. Introdukce je první fází aklimatizace – přizpůsobování se introdukovaných jedinců a jejich potomstva podmínkám nového prostředí. Aklimatizace může, ale nemusí být dovršena naturalizací. Je to stav, kdy se druh úplně přizpůsobil, zaujal určitou ekologickou niku, stabilizoval své vztahy s ostatními druhy ekosystému a udržuje se vlastní přirozenou reprodukcí. Reintrodukce je introdukce určitého druhu do biotopů jeho původního rozšíření, ze kterých z nějakých důvodů předtím vymizel. Příkladem může být losos obecný (*Salmo salar*), jehož reintrodukční program vykazuje první úspěchy.

Nepůvodní druhy v labském systému

Za nejstarší introdukci u nás lze považovat zavedení chovu kapra obecného (*Cyprinus carpio*) v rybnících a následné jeho rozšíření v celém labském vodním systému, i když otázka původu kapra není ještě zcela vyřešena. Teorii o původu a způsobu domestikace existuje několik. Dnes je nejvíce uznávaná hypotéza dr. E. Balona. Ta předpokládá, že předek dnešních kaprů se diferencoval v kaspické oblasti koncem pleistocénu a po skončení ledových dob začal pronikat na západ do černomořské oblasti a na východ do aralské oblasti a do východní Asie. Dunajský systém osídlil až před 10 000 – 8 000 lety. K domestikaci došlo nezávisle na sobě v Číně, možná již před 4 000 lety a v Evropě na prahu našeho letopočtu. Předkem evropského domácího kapra byl dunajský sazan *Cyprinus carpio carpio*, zatímco v Číně byl domestikován poddruh *Cyprinus carpio haematopterus*. Římané poznali kapra při expanzi do Podunají (Panonská provincie). Dokazují to četné nálezy kostí kapra ve vykopávkách římských pevností na slovensko-maďarském pomezí. Římané mohli kapra dovážet po vybudovaných cestách do Říma a chovat ho v umělých nádržích – piscinách, hlavní význam však měl jako potrava pro legionáře v provinciích.

Cassiodor (533 – 537) uvádí, že ostrogótský král Theodorich Veliký (490 – 526) nařídil dopravit kapry z Dunaje do Raveny; podle Balona tak napodobil zvyky a labužnické choutky Římanů.¹⁰

Po pádu Římské říše pokračoval chov kaprů v klášterních rybnících. K nám se dostal asi v 11. století. Z rybníků se rozšířil do volných vod a plně se u nás aklimatizoval.

Podle starších teorií pochází evropský kapr z Číny a jeho zdejší rybníční chov je pokračováním tradičního čínského chovu. K Římanům se podle této teorie dostal přes Řecko a Persii. I když se tato teorie zdála být zcela vyvrácena, některé nové poznatky ji znovu vracejí do hry.

Jiná teorie naopak za jediné domestikáčnické centrum považuje Evropu. Dávný chov kapra v Číně, tak jak jej popsal Fan Li v knize „Chov ryb“ z roku 473 př.n.l. je podle této teorie omylem, ve skutečnosti se prý jednalo o jinou kaprovitou rybu a kapr

10 BALON, E. (1967): O pŕovode kapra. *Vesmír*46, s. 344 -347.

se dostal do Číny z Japonska, kam jej dovezli na konci 13. nebo ve 14. století holanďští mořeplavci.¹¹

Přesto, že je kapr značně odolnou rybou při přepravě a navíc je schopen žít jak ve sladké, tak i brakické nebo mořské vodě, narážejí teorie o jednom centru domestikace na technický problém náročné přepravy na obrovské vzdálenosti (a v podstatě ani neexistuje logické zdůvodnění, proč tyto náročné a nákladné přesuny s nejistým výsledkem podnikat).

Z tohoto hlediska je mnohem přijatelnější teorie o dvou navzájem nezávislých domestikáčnických centrech. Přesto zůstává otázka původu kapra otevřená a můžeme se dočkat překvapení podobně jako u muflona, který byl dlouhou dobu a zcela jednoznačně pokládán za předka domácích ovcí, ale nakonec se ukázalo, že naopak muflon je zdivočelou (ferální) formou neolitických domácích ovcí, vysazených na Sardinii a Korsiku asi před 7 000 lety.

Během staletí se kapr stal nedílnou součástí naší přírody a je z hlediska produkčního rybníkářství i sportovního rybolovu naší nejdůležitější rybou. Jeho stavy jsou podporovány umělým chovem a neustálým vysazováním, takže u něho nelze hovořit o populacích a vnitrodruhové diverzitě, nýbrž je ho nutno chápat jako hospodářské zvíře, jehož genetika je ovlivňována šlechtitelskou prací.

Dalším druhem, jehož původ není ještě zcela jasný, je candát obecný (*Sander lucioperca*). Udává se, že jeho původní areál v Evropě byl na západě ohraničen povodím Dunaje a Labe, na severu zahrnoval úmoří Baltského moře, v západní a jižní Evropě (s výjimkou přítoků Dunaje a řeky Marici) chyběl.¹² V roce 1880 byl vysazen do povodí Rýna a ve 20. století postupně téměř v celém zbytku Evropy. Na našem území tedy byl candát druhem původním. Existují ovšem pochybnosti o jeho původnosti v labském systému, založené na tom, že ve starší literatuře vztahující se k rybám Čech candát nebývá zmiňován. Andreska¹³ soustředil argumenty proti původnímu výskytu candáta a vytvořil hypotézu o jeho proniknutí do povodí Labe v 18. století přes rybníky ležící na dunajskolabském rozvodí v Českomoravské vysočině. Naproti tomu Kokeš¹⁴ na základě téměř stejných podkladů dochází k opačnému závěru, tedy že candát je v labském systému původní. Shrňme si tedy hlavní argumenty.

Jméno *candát* bylo v Čechách známo již ve středověku. Pochází z němčiny (Zander). Např. kronikář Beneš z Weitmile uvádí, že král Karel IV. nechal stavět

---

11 BERKA, R. (1999): K počátkům evropského rybníkářství. *Bulletin VÚRH Vodňany* 35, č. 4, s. 153 – 156, ISSN0007-389X.

12 BARUŠ, V. - OLIVA, O. et al. (1995): *Fauna ČR a SR. Mihalovci – Petromyzontes a ryby – Osteichthyes* 2. Praha, ISBN 80-200-0218-9, s. 395 - 402.

13 ANDRESKA, J. (1987): *Rybníkářství a jeho tradice*. Praha 1987, s.181 – 183.

14 KOKEŠ, O. (1989-1990): Historie rozšíření candáta obecného v rybníkářství českých zemí. *Vědecké práce Zemědělského muzea* 28, s. 321 – 328.

na korunních statcích rybníky pro chov ryb podle ciziny a do nich nasadil zvláštní ryby, jako prý candáty a parmy.¹⁵ V zápise z roku 1462 potvrzuje král Jiří Ondrášku Oremusovi a jeho ženě Regině trh rychtářský v Novém Plzni a vypisuje podrobně práva a vypisuje podrobně práva a požitky s rychtou spojené: „ ... který z koliviek host přivezl by kterékoli ryby v tunach, jakozto; herinky, candati i sstiky, a to prodal, dej rychtarovi herinky za gros, candati i sstiky za gross“¹⁶

Později zřejmě převládlo druhé jméno candáta – šíl, rovněž z němčiny (Schiel). Frič je udává na prvním místě a jméno *candát* spolu s výrazy *lupice* a *morák* jako synonyma.¹⁷

Překvapivě chybí candát ve výčtu ryb ve spise J. Hadsche z první poloviny 16. století.¹⁸ Hansch podrobně popisuje 19 druhů labských ryb a je nepravděpodobné, že by nápadný candát unikl jeho pozornosti. Nezmiňuje se o něm ani Dubravius¹⁹, jenž se ovšem zabýval pouze rybami, které byly za jeho časů předmětem rybníkářských chovů, nebo které do rybníka pronikaly. V jeho výčtu sice jsou jména ryb, které dnes nemůžeme s jistotou identifikovat, candát ale mezi nimi určitě není.

Bohuslav Balbín ve svém díle z roku 1679²⁰ popisuje všechny jemu známé ryby Čech. Podobně jako u Dubravia se i u Balbína vyskytují taxonomické otazníky, ale i zde je možno téměř s jistotou konstatovat, že candáta neznal.

Nápadná je i absence candáta v nejstarších českých kuchařských knihách. Ve známém seznamu pokrmů předkládaných na svatbě Viléma z Rožmberka s Annou Marií markraběnkou Badenskou v roce 1578 bývá uváděno také 1200 candátů. Je to však zřejmý omyl vzniklý záměnou jmen *šíl* = candát a *šel* = ryba Matky boží, platýz bradavičnatý. Platýzi k nám byli ve středověku běžně dováženi.

Bavor mladší Rodovský z Hustiřan, alchymista a astrolog, ve svém *Kuchařství to jest Knížka o rozličných krmích* z roku 1591 zaznamenává 84 rybích receptů, z toho 34 na štiku, 12 na kapra, jsou zde i recepty na lososa, mníka, úhoře, mihule, lína a sušenou tresku, na candáta však ani jediný.

První chov candáta v rybnících zaznamenal R. Hurt z roku 1708 v Novém rybníce

---

15 TEPLÝ, F. (1937): Příspěvky k dějinám českého rybníkářství. Praha, s. 15.

16 BAŠTÝŘ, V. (1939): Plzeňské rybníkářství a obchod s rybami v minulosti a dnes II. *Českomoravský rybář* XIX (10), s. 127.

17 FRIČ, A. (1871): *Obratlovci země české*. Praha, s. 113.

18 Dr. Hansch von Limus (1529 – 1578), humanista, rodák z České Lípy. Jeho latinský spis vyšel v roce 1933 v německém překladu pod názvem *Die Ebefischerei in Böhmen und Meissen*.

19 DUBRAVIUS, J. (1953): *De piscinis*. Wroclav 1547, v českém překladu A. Schmidtové *O rybnících*. Praha.

20 BALBÍN, B. (1679): *Miscellanea historica regni Bohemiae. Liber I. - Historiam naturelem Bohemiae*. Praegae, s. 120 – 129.

u Mikulova²¹. Násada se tam podle Hurta dostala od podyjských, patrně drnholeckých rybářů. Chov candátů na Moravě byl úspěšný a během 18. století se rychle rozšířil. Na konci století byl chován i na panství Studená v rybnících ležících již v povodí Nežárky, a tedy v labském systému. Odtud se již snadno mohl rozšířit do dalších toků v povodí Labe. Od roku 1784 byli candáti chováni v rybnících třeboňských. Mlynář Šputský chytil v Nežárce 6 kusů, Ty byly vysazeny do Rožmberka. Po jeho slovení v roce 1786 byla násada v množství 6 kop určena do Káňova a Rožmberka. Třeboňští rybáři tehdy candáta neznali a rybu označovali jako *mořský okoun*.²² Kokeš hypotézu o šíření candáta přes moravské a české rybníky zpochybňuje upozorněním, že na Jindřichohradecku byli candáti chováni v rybníce Hroch již v roce 1775.

Do Labe mohli také candáti proniknout (přijmeme-li teorii o nepůvodnosti candátů v Labi) německou cestou, přes průplav Odra – Spréva, vybudovaném již v roce 1668.

Dobrat se podstaty původního rozšíření candáta je obtížné, neboť každý historický údaj může být odlišně interpretován. Candát je navíc na celém území svého rozšíření velmi homogenní a nevytváří odlišné zeměpisné rasy.

Závěr

V článku bylo nastíněno několik nevyřešených otázek v problematice nepůvodních druhů ryb. Existují i další závažné otázky, např. jak postupovat v případě ryb, které jsou ve své domovině ohrožené a introdukcí do blízkých oblastí, kde se ale dříve nikdy nevyskytovaly, by se naděje na jejich záchranu zvýšila. V každém případě ale platí, že se k introdukcím musí vždy přistupovat s mimořádnou opatrností, neboť se většinou jedná o nezvratný jev.

Prameny a literatura

ADÁMEK, Z. - KOUŘIL, J. (1996): Nepůvodní druhy ryb posledních let v České republice z hlediska původní ichtyofauny. In. *Biodiverzita ichtyofauny ČR (I)*: s. 35-41.

ANDRESKA, J. (1987): *Rybářství a jeho tradice*. Praha, s. 180 – 185.

BALBÍN, B. (1679): *Miscellanea historica regni Bohemiae. Liber I.- Historiam naturelem Bohemiae*. Pragae, s. 120 – 129.

BALON, E. (1966): Od dunajského kapra k vianočnému, *Polovníctvo a rybárstvo XVIII*, č. 12, s. 26 – 27.

21 HURT, R. (1960): *Dějiny rybníkářství na Moravě a ve Slezsku*. Ostrava.

22 ŠUSTA, J. (1938): *Výživa kapra a jeho družiny rybníčné*. Praha.

- BALON, E. (1967): O pôvode kapra. *Vesmír* 46, s. 344 – 347.
- BARUŠ, V. - OLIVA, O. et al. (1995): *Fauna ČR a SR. Mihulovci – Petromyzontes a ryby – Osteichthyes* 2. 1995, ISBN 80-200-0218-9, s. 395 – 402.
- BAŠTÝŘ, V. (1939): Plzeňské rybníkářství a obchod s rybami v minulosti a dnes II. *Českomoravský rybář* XIX (10), s. 127.
- BERKA, R. (1999): K počátkům evropského rybníkářství. *Bulletin VÚRH Vodňany* 35 č. 4, s. 153 – 156, ISSN 0007-389X.
- BŘEZAN, V. (1941): *Poslední Rožmberkové*. Praha, s. 145.
- DUBRAVIUS, J. (1953): *O rybnících*. Praha.
- FRIČ, A. (1871): *Obratlovci země české*. Praha, s. 113.
- HANDSCH, G. Von Limus (1933): Die Elbefischerei in Böhmen und Meissen. *Sammlung Gemeinnütziger Vorträge*. Prag, č. 650/51
- HANEL, L. (2004): Poznámky k terminologii označující původ výskytu ryb a mihulí. In: *VII. Česká ichtyologická konference (sborník příspěvků odborné konference)*, Vodňany, s. 53 – 56, ISBN 80-85887-50-9.
- HOLČÍK, J. (1987): Niektoré problémy introdukcie rýb. In: *Perspektivní druhy ryb pro ČSSR (sborník referátů ze semináře)*, Vodňany, s. 9 – 26.
- HORAL, D. - DANHIELKA, J. - SYCHRA, J. (2010): Blatňáku, vítej v moravských vodách. *Živa* 1/2010: XVIII.
- HURT, R. (1960): *Dějiny rybníkářství na Moravě a ve Slezsku*. Ostrava.
- KOKEŠ, O. (1989-1990): Historie rozšíření candáta obecného v rybníkářství českých zemí. *Vědecké práce Zemědělského muzea* 28, s. 321 – 328.
- LUSK, S. (2010): Jak je to s blatňákem tmavým na jižní Moravě? *Živa* 3/2010: L, ISSN 0044-4812.
- LUSK, S. - HANEL, L. (1996): Druhová diverzita ichtyofauny České republiky. In: *Biodiverzita ichtyofauny ČR (I)*: 5-15.

LUSK S. - LUSKOVÁ V. - DUŠEK M. (2002): Biodiverzita ichtyofauny České republiky a problematika její ochrany. In: *Biodiverzita ichtyofauny ČR (IV)*: s. 5-22.

LUSK, S. - LUSKOVÁ, V. - HALAČKA, K. (1997): Introdukované druhy ryb ve fauně České republiky. In: *Bulletin Lampetra III.*, ZO ČSOP Vlašim, s. 119 – 133, ISBN 80-902178-9-3.

MLÍKOVSKÝ, J. - STÝBLO, P., eds. (2006): *Nepůvodní druhy fauny a flóry České republiky*. Praha, ISBN 80-86770-17-6.

RÁB P. - LUSK, S. (1998): Biodiverzita ryb česko-slovenské části střední Evropy ve světle nových poznatků. In: *Biodiverzita ichtyofauny ČR (II)*: s. 19 – 29.

RODOVSKÝ, B. (1975): *Kuchařství*. Praha, s. 63 – 84.

ŠUSTA, J. (1938): *Výživa kapra a jeho družiny rybníčné*. Praha.

TEPLÝ, F. (1947): *Příspěvky k dějinám českého rybníkářství*. Praha, s. 15.

Změny tradičních venkovských krajín Changes in traditional rural landscapes

Tradiční venkovské krajiny se rychle mění, někdy nevratně. Jejich zachování je jedním ze současných společenských trendů. Pokud chceme zajistit jejich udržitelnost, musíme chápat současné a minulé změny, jejich historii a vliv na kvality a hodnoty krajín. Každá kulturní krajina je výsledkem změn, působících na přírodní prostředí prostřednictvím dynamických vztahů mezi kulturními a přírodními silami. Základ porozumění vývoje krajín je postaven na komplexním a důkladném chápání historie a jejich souvislostí. Pokud chceme chápat vývoj současné krajiny, nemůžeme opomenout žádné její vývojové stádium. Procesy, které ovlivnily utváření venkovských krajín od poloviny 19. století a v průběhu 20. století jsou často opomíjeny.

Traditional rural landscapes are changing with increasing speed, very often they becoming totally lost. The effort of contemporary society is aimed towards the protection of traditional rural landscapes. To sustain the landscapes we have to understand historical and current changes and their influence they have on qualities and values of landscapes. Every cultural landscape is result of changes in natural environment caused with the dynamic interaction between natural and cultural forces in the environment. Comprehensive understanding of development of contemporary landscape is based upon elaborate perceiving of history and its continuity. To understand it we can't omit no development stage. Understanding the processes affecting the rural landscapes since the second half of 19th century and during the 20th century is generally underrepresented.

„Trvale udržitelný rozvoj je takovým způsobem rozvoje lidské společnosti, který uvádí v soulad hospodářský a společenský pokrok s plnohodnotným zachováním životního prostředí. Mezi hlavní cíle trvale udržitelného rozvoje patří zachování životního prostředí dalším generacím v co nejméně pozměněné podobě světa.“ Tolik wikipedie. Z pohledu krajiny a jejího zachování (udržení) termín trvale udržitelný rozvoj evokuje další otázky. Jestli přijmeme teorii o změně jako základním a přetrvávajícím atributu, který krajinu charakterizuje, není udržitelnost krajiny utopíí? V každém případě, pokud chceme zajistit udržitelnost krajín, musíme chápat současné a minulé změny, jejich společensko

– ekonomická východiska, význam a hodnoty krajín, a vhodně nasměrovat management.

Historie zaznamenává nejen postupné změny v krajině, ale i mnoho náhlých a úplných proměn působených přírodními silami a lidskou činností. Komplexní a nezkrácené poznání historie je tedy předpokladem pro pochopení příčin a následků změn a nastavení potřebných opatření pro zachování krajín.

Každá kulturní krajina je výsledkem změn, působících na přírodní prostředí dlouhodobou lidskou činností. Tyto změny jsou výsledkem nepřetržitého přetváření území z důvodu přizpůsobit jejich využití a prostorovou strukturu v závislosti na měnících se společenských požadavcích. Historicky se pozitivní i negativní změny postupně odehrávaly v celoevropském měřítku, častokrát ale nezanechaly o sobě žádné pozůstatky ani svědectví. Dnes se z pohledu potenciálního zániku tradičních venkovských krajín na změny díváme jako na hrozbu a nežádoucí vývojový trend, který působí na úbytek biodiverzity a negativně ovlivňuje ucelenost a identitu krajín. Určujícími silami probíhajícími v dnešní krajině, které stojí za většinou jejích změn, jsou zpřístupnění území, urbanizace a globalizace.

Jediné, co je permanentní, je změna. Paradox ukrytý ve vztahu mezi permanentí a změnou stojí na podstatě, že „všechny změny naznačují, že něco je zachovávané“ a že „v každé permanentí je jistý stupeň změny“¹. Ve výzkumu krajín tento paradox rozmanitými způsoby vymezuje, jak jsme dospěli k chápání a interpretování jejích materiálních a symbolických aspektů. Změny se v krajině odehrávají nepřetržitě po staletí, v minulosti to byly změny spíše lokální a postupné a jen zřídka byly jimi krajinné struktury celkem seřfeny. V současnosti máme sklon nahlížet na takové krajiny minulosti jako na stabilní, s typickým rázem a identitou, které jsou základem domova těch, kdo jej po staletí utvářeli. V Evropě s dlouhou a spleťtou historií a bohatou kulturní různorodostí tak vzniklo množství takových krajín. V současnosti vedené diskuze o kulturním a přírodním dědictví a identitě krajín ve skutečnosti spočívají na předpokladech o stabilitě těchto krajín minulosti. Mnoho rychlých změn, které dnes probíhají v tzv. postmoderní společnosti tak vnímáme jako nebezpečí pro hodnoty, které jsou krajínám přisuzované. Krajiny se tak stávají ohroženým dědictvím. I z tohoto důvodu se krajina a péče o ní stala součástí politických programů a iniciovala tak rozmach mnoha paralelních iniciativ a aktivit na národních a i mezinárodní úrovni. K nejvýznamnějším počínům v této oblasti, které potvrzují rostoucí zájem o krajinu, bylo přijetí Evropské úmluvy o krajině, která byla na úrovni rady Evropy podepsaná v roce 2000. Stálost, změna, význam a hodnoty kulturních krajín jsou již několik desetiletí opakující se témata mnoha výzkumů, prezentovaných na vědeckých konferencích a workshopech na různých úrovních.

Zkušenosti z minulosti napovídají, že změny v krajině jsou jedním ze spouštěčů nových strategií. Ustavičné materiální a symbolické změny kulturních krajín svědčí o jejích dynamice, která je tak významným aspektem ve studiích a výzkumu krajinné historie.

---

1 ANTROP, M. (2005): Why Landscapes of the past are important for the future. Geography Department of Gent University. Landscape and Urban Planning 70, s. 21 - 34.

Nabízí se zde důležitá otázka: jak může být tento dynamický pohled na krajinnou historii provedený do budoucích strategií ochrany, managementu a rozvoje krajiny? Které pojmy, souvislosti a vědecké metody mohou být využity pro pochopení dlouhodobých změn krajiny a jak můžou být využity v krajinném managementu? V širším významu, co se můžeme naučit z minulosti?

Krajina je záznamem historie, tedy vypráví příběh. Každý společensko-politický řád se více či méně promítá do utváření krajiny. Utváření a rozvržení krajiny ukazuje na kontinuitu mocenských vztahů a uspořádání společnosti. Změny ve vlastnictví půdy mohou znamenat i změny ve struktuře a utváření krajiny.

Základní otázka, pokud jde o chápání krajiny, se týká role historie. I když je každá krajina považovaná za současnou, má také historickou dimenzi. Někde jsou historické stopy v krajině zřetelně hmatatelné, ale dokud neexistuje stroj času, i ta nejstarší krajina bude pokládána za současnou krajinu. „Minulost je tak cizí krajina“, toto rčení L. P. Hartleye využil David Lowenthal (2005) ve svém stejnojmenném díle. Ve vztahu k lineárnímu plynutí času existuje dualita v každé krajině, kterou lze jednoduše vyjádřit jako: „ted“ a „tehdy“. Tak jako se stále posouvá linie mezi „ted“ a „tehdy“, znamená to, že se historická dimenze krajiny neustále přetváří. Nezávisle na plynoucím čase, minulost přijímá odlišné významy v závislosti na postavení pozorovatele v současnosti. Toto samozřejmě platí pro historii obecně – historie vždy nese znaky doby, ve které byla psaná. Krajinná historie je ale zvláštní v tom, že je zhmotnělou historií, která utváří celek současného světa.

Není možné jednoznačně popsat krajinnou historii z jednoho úhlu pohledu. Historické krajiny je třeba popsat z pohledu krajinné historie konečným a nezkráceným způsobem. Jinak přijímáme riziko, že historické krajiny budeme považovat za samozřejmé, s historií jednou provždy neměnně sepsanou. Tyto okolnosti se stávají rozhodujícími zvláště ve vztahu k ochraně krajiny proto, že chránit znamená nechat se při návrhu managementu krajiny vést historií. I dnes nacházíme v historii krajinných celků nebo jejich částí prázdná místa, kterých poznání by umožnilo lépe specifikovat opatření k zachování krajiny. Pochopení vybrané doby a jejich historických souvislostí jsou základem pro chápání každé krajiny. Přímým důsledkem je změna v hodnocení a posuzování krajiny. Z pohledu plánování jsou venkovská území posuzována podle jejich potenciálu uspokojovat požadavky kladené na město a jsou také definovány jako město – venkovská společenství.

Empirické poznatky o měnícím se způsobu myšlení ve vztahu k venkovským krajinám byly formulovány především kulturními geografi a filozofi, např. v pracích již zmíněného Davida Lowenthala. Zajímavé je jeho tvrzení, podle kterého „Venkov se stává místem pro bydlení, ne k žití“ a „Krajina a venkovský život se stávají osudně rozdělené“. Tato rčení odrážejí základní průlom spojení mezi krajinnou strukturou a procesy, které krajinu utvářejí². Lowenthal tak uvažuje o současném venkově jako o přežitku. Mění se

2 LOWENTHAL, D. (2003): *The Past is a Foreign Country*, Cambridge university Press, United Kingdom.

vztah mezi obyvateli a jejich životním prostředím, význam krajiny se více posouvá k pojmu *umístění* na úkor původního významu *místo*.

Rychlost a závažnost krajinných změn závisí v rostoucí míře na zrychlení technologických inovací a společenských změnách. Nárůst rychlosti a závažnosti změn může být sledován na mnoha znacích přibližně od 18. století. Většina z nich byla spojena s nárůstem obyvatelstva a růstem urbanizačních trendů. Rovnováha mezi městem a venkovem byla porušena a zvyšující se mobilita umožnila rychlejší šíření inovací na dlouhé vzdálenosti. Většina těchto změn se rychle šířila, neprobíhaly ale hladce a souvisle. Postupně se krajinou šířily zásadní revoluční změny. Pro lepší pochopení současné krajiny a její dynamiky rozlišujeme 3 základné vývojové etapy³:

(1) Krajiny do 18. století, ve kterých zůstaly zachované pozůstatky a struktury vzdálené minulosti. Označujeme je jako tradiční krajiny. Zahrnují ucelenou historii místa nebo oblasti, která je stále čitelná z krajinné kompozice a struktury. Největší hrozbou pro zachování těchto krajin je zvelebování půdy a intenzivní zemědělství. Existující cenné mapy a archivy nejsou stále dostatečně uchovávané a využívány. Získané poznatky se opírají především o místní informace a případové studie.

(2) Krajiny od 19. století do druhé světové války, poznamenané rychlým šířením industrializace a urbanizace. Utvářející se nové krajiny překryly původní tradiční krajiny, které tak často nenávratně zmizely. Tyto krajiny nazýváme krajinami revolučního věku. Vlivem změn byly zpřetrhány vazby s minulostí ve mnoha společenských oblastech, docházelo tak ke změnám životního stylu a smýšlení ve vztahu k území a životnímu prostředí. Určujícími silami změn v krajinách byly demografické změny, měnící se ekonomika pod vlivem zámořského obchodu, zavedení nových plodin a intenzifikace hospodaření využitím nových technologií v zemědělství a navazující pozemkové reformy. Utvářela se většina národních států v Evropě, rozšiřující se ekonomika a ústřední politická správa znamenaly změny pro rozsáhlá území. V období osvícenství se ztvárnění krajiny vyvinulo do krajinné architektury a mnoho z jejich principů bylo využito v plánování rozvíjejících se měst. Zásadní změny životního prostředí se tak mohly uskutečnit v průběhu života jediné generace. Sled technologických a sociálních revolucí spolu s narůstajícími ničivými následky válek období od konce 18. století do poloviny 20. století dokončily definitivní rozchod s minulostí. Krajiny, které v tomto období vznikly, byly častokrát opětovně setřeny. Systematické a odpovědné výzkumy tohoto období jsou velmi zřídka a mnoho informací je velmi specifických a většinou svázaných s historií určitého místa a určitou činností (např. archivy nových výrobních středisek apod.). Důležitými zdroji informací z tohoto období jsou fotografické dokumenty, ilustrace a literatura.

(3) Poválečné krajiny, které jsou charakteristické vzrůstající globalizací a industrializací. Nazýváme je postmoderními krajinami. Dnešní rychle se měnící společnost a prostředí mají za následek vznik nových krajin a prudký úpadek předchozích přírodních

---

3 ANTROP, M. (2005): Why Landscapes of the past are important for the future. Geography Department of Gent University. Landscape and Urban Planning 70, s. 21 – 34.

i kulturních krajin. Dochází spíše k opětovnému vrstvení krajin než k jejich sjednocování a ucelování. Probíhá mnoho různých změn, které jsou příliš rychlé, než aby byly zaznamenávány a zkoumány, v dosavadní historii neexistovalo období tak přeplněné informacemi a daty, jako je tomu dnes.

Nabízí se otázka, které informace jsou důležité? Ve srovnání s informacemi, které máme o utváření krajiny v jednotlivých historických obdobích od neolitu počínaje, zdá se být období moderny nedocenené. Přitom přiměřené vědomosti krajinné historie z období moderní doby jsou základem pro pochopení dnešní krajiny. Nicméně, odkaz této doby, který je v popředí ochránářských zájmů, je více méně řazen k urbanistickým souvislostem. Moderní doba nestojí v hledáčku objektivu ochránářských tendencí zaměřených na venkov a zemědělskou krajinu. Pro návrh a stanovení přiměřených ochranných opatření a rozvojových vizí v krajině je současná znalost vlivu moderního období na utváření krajiny zatím nedostačující. Politicko-ekonomické a společenské změny, změna vlastnictví a vlastníků, měnící se vztah k půdě, přírodě a životnímu prostředí člověka, způsob fyzického plánování, jsou několika málo znaky společenských procesů, které spoluutvářely většinu dnešních krajin v období moderní éry.

Dominantní vztah k půdě, k vlastní zemi, k její přírodě a krajině je obvyklým znakem celé evropské rurální kultury. Specifikou naší země je, že tento vztah byl prožíván v české společnosti ještě o něco silněji. To bylo způsobeno ztrátou národní samostatnosti od 17. století. Vztah k půdě, k zemi, k přírodě a ke krajině jako by nahrazoval vztah k vlastní politické samostatnosti, která byla naplněna až po první světové válce. Proto byla láska ke krajině, k půdě, k české přírodě pocítována po staletí jako určitý zástupný znak národní samostatnosti. Po vzniku Československé republiky v roce 1918 je tento trend kultivace krajiny politicky podporován. V důsledku pozemkové reformy v roce 1920 vzniká silný střední stav rolníků, kteří myšlenku kultivace půdy, přírody a krajiny jako kultivace národní samostatnosti nesou prakticky až do nástupu tvrdé kolektivizace po roce 1950⁴. Krajina je zároveň dějištěm, kde se odehrává svébytná historie národa. Nejen „velká“ historie, která je zaznamenávána historiky jako ústřední dějinný mezník národa, probíhající kdesi daleko na nejdůležitějších místech, ale i historie daného místa s konkrétními jmény, příběhy a osudy, které jsou vždy trochu jiné než v krajině sousední. To vše spoluvytváří genius loci místa v krajině, který je nejen vzpomínkou a symbolem, ale i ukazatelem schopným ovlivňovat budoucí vývoj krajiny i lidí. Krajina a její obyvatelé jsou chápáni jako jeden přirozený celek, takže je těžké je od sebe oddělovat a mluvit o krajině jako takové bez lidí a na druhé straně o člověku bez zázemí krajiny. To všechno posiluje historické citění české krajiny, zvláště u těch obyvatel, kteří žijí na venkově. Říkáme-li rolník, říkáme zároveň půda a vztah k ní. Vztah k půdě je rozhodující znak pro evropskou rurální kulturu. Vlastnictví půdy se chápalo nejen jako zdroj obživy, ale také jako charakterotvorný zdroj myšlenkového a citového světa rolníka a jeho kultury.

Důležité a tvárné změny, které se uskutečnily v krajině v nástupu období

---

4 LAPKA, M. - GOTTLIEB, M. (2000): Rolník a krajina. Sociologické nakladatelství Praha

společenských a ekonomických revolučních změn v průběhu 19. a 20. století jsou více méně témata z pohledu utváření krajiny stojící na okraji zájmu. Pokud chceme komplexně chápat vývoj současné kulturní krajiny, nemůžeme opomenout žádné její vývojové stadium. Venkovská krajina je prostorem, ve kterém se odehrávají všechny společenské změny. K významným změnám v krajině dochází po skončení třicetileté války, kdy postupně zanikají dosavadní politicko-ekonomické vztahy. I když později velká panství tvořila velmi významný prvek tehdejší krajiny, do 17. století nebyla obvykle rozpoznatelná jako velké koherentní půdní celky. Obecný trend zřejmý od 17. století byl, že na velkých panstvích docházelo k seskupování půdy do dobře sestavených bloků, které umožňovaly zvyšovat produkci. Kromě panského domu a statku sestávalo panství z nájemních statků, ze kterých rolníci platili nájemné (pozemkovou rentu) za stanovené období. Tyto statky mohly být docela rozsáhlé, rozkládaly se na obrovských plochách. V tomto ohledu byla důležitá územní velikost panství, podstata systému nebyla v ovládnutí země ale v moci, povinnostech a právech, které regulovaly vztahy mezi pánem a rolníkem. Poválečné zavedení roboty mohlo být i pragmatickou reakcí majitelů panství na úbytek poddaných, kterých bylo potřeba k hospodaření na velkostatkách. Na venkově totiž chyběly pracovní síly po celé dvě generace. Ještě kolem roku 1685 byla zhruba pětina poddanské půdy opuštěná a zarostlá lesem⁵. Nastupující nová šlechta využila situace a za výhodných podmínek získala novou půdu a majetky. Po válce následoval početní růst obyvatelstva. Koncentrací půdních bloků vznikly velké krajinné celky, které umožňovaly zefektivnit hospodaření. Právě toto rozšíření „velkovýroby“ na úrovni rozsáhlých panství se stalo hlavním rozdílem mezi barokní krajinou a jejími minulými vývojovými etapami a pokračovalo integračními tendencemi osvícenství⁶.

V počátku moderní doby byla zaznamenána tendence ke zvyšování produkce na držených pozemcích. Pracovní síla na těchto pozemcích byla dodávána podle systému robotování, to znamená, že rolníci nebo služebnictvo z panských statků byli zatíženi povinností roboty na panství. Tento proces se odlišoval od systému na panstvích, který byl označován jako *Gutsherrschaft*⁷ a připomínal raný středověký systém s nevolnictvím, panskými pravomocemi v soudním právu a povinností roboty, i když se v pozdějším období zaměřoval na velkoplošné komerční hospodaření. Moc a vliv velkostatků v zemi vzrůstal, sídla vládnoucí šlechty a jejich nejbližší prostředí se stávaly výraznými centry v krajině. Velkolepé stavby, rozlehlé parky a aleje zakládány v průběhu 17. a 18. století se tak stávaly základem utváření vizuálně bohatých krajin velkostatků a jejich nejbližšího okolí. Prvním

---

5 LÖW, J. - MÍCHAL, I. (2003): Krajinný ráz. Lesnická práce, s.r.o. nakladatelství a vydavatelství Kostelec nad Černými lesy, s. 383.

6 SÁDLO, J. - POKORNÝ P. - HÁJEK P. - DRESLEROVÁ D. - CÍLEK V. (2005): Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí. Malá Skála Praha, s. 169 – 188.

7 velkostatkářské hospodaření, které spoléhalo na renty placené nájemními rolníky v naturálních nebo penězi. In TŘEŠTÍK, D.: nedatováno Proměny české společnosti ve 13. století, přednáška, s. 1 – 22.

důležitým mezníkem na cestě k agrární revoluci bylo zrušení nevolnictví v roce 1781, který byl následován nahrazením trojpolného systému střídavým hospodařením, které přineslo nebyvalý hospodářský růst.

Tyto vývojové trendy se staly základem dalších změn, které se odehrály v období agrární revoluce v 19. století. V tomto období dochází k racionalizaci řízení na mnoha velkostatkách, kde se investuje do zakládání obor, odvodňování mokřadů a luk, zvětšování rozlohy orní půdy, budování velkých zařízení pro soustředěný chov dobytka a k zakládání nových sídel pro pomocníky a pracovníky v zemědělství. Velkostatky byly postupně modernizovány a měněny v efektivní zemědělské podniky.

Z širšího pohledu se tyto změny odehrávaly v prostředí, které na jedné straně bylo ovlivněno moderní dobou a urbanizačními trendy, a na druhé straně stále zůstávalo agrární zemí rolníků a řemeslníků. Feudální systém v zemědělství fungoval v Českých zemích ještě v 18. století. S nástupem osvícenství, rozvojem vědy a techniky ovšem bylo jasné, že nestačí dobovému vývoji. Intenzivní migrace do měst na našem území nastává od poslední čtvrtiny 19. století a probíhá přibližně do 2. světové války. V tomto procesu se objevuje několik protichůdných rysů. Statky, které stále hospodařily ve starém feudálním režimu, byly postupně ovlivňované kapitalistickými ekonomickými myšlenkami. Poměrně rychle se přizpůsobovaly novým trendům a v mnoha případech se staly průkopníky nejen v oblasti nových způsobů hospodaření, ale také v zavádění nových způsobů zabezpečení pracovních sil, regulaci pozemkové držby apod. Souběžně s tím byl na statcích udržován autoritářský režim několika způsobů, vždy s odkazem na minulost, a statky se tak v tomto období stávaly často ohništěm konfliktů mezi starým režimem a rodícím se demokratickým sociálním systémem. Převažovala zde tradiční hierarchická sociální struktura, která vycházela z osobních vazeb založených na tradicích. Ve stejné době se velmi rychle rozvíjela i spolková činnost a narůstala společenská aktivita v jednotlivých sídlech, nejdříve ve městech později i na venkově. Na vesnicích tak vznikaly různé zájmové spolky a místní iniciativy. Velkostatkářský svět nemohl uniknout těmto četným změnám, i když se tak v mnoha ohledech i nadále snažil udržovat. Rok 1848 znamenal konec systému, který přetrvával již od středověku. I když byl tento systém léty upravovaný, v samotné podstatě zůstával stejný. Šlechta ztrácela své výsadní postavení a na její pozice se začala dobývat nově se rozmáhající buržoazie. Ale ani celé 19. století nestačilo na to, aby se staré pořádky zcela změnily. Velkostatky se po zrušení vrchnostenského systému staly největšími hospodářskými jednotkami v kraji. Úplný konec jejich hegemonie přišel až s první pozemkovou reformou⁸.

Z krajinné perspektivy jsou tyto procesy podnětné. Po hmotné stránce procházela krajina změnami, které odpovídaly ekonomickému způsobu řízení statků. Je zároveň jasné, že krajina byla prostředkem k vyjádření vlivu, moci a jedinečnosti novými způsoby, které čerpaly z historie a zároveň reagovaly na změny a progres. Až do roku 1938,

---

8 TRUHLÁŘOVÁ, M. (2008): Velkostatek Lysice v 19. století, bakalářská diplomová práce, Filozofická fakulta MÚ Brno.

do období těsně před zahájením 2. světové války, byl vývoj českého venkova srovnatelný s obdobnými územími za hranicemi republiky. Převažovala stabilní zemědělská výroba doplněná dalšími ekonomickými činnostmi, bohatý spolkový život, silná role místních autorit a velmi intenzivní společenská participace veřejnosti. Na venkově existoval silný vztah k půdě jako základnímu atributu bohatství (majetku), jasné sociální rozvrstvení venkovské společnosti a silná sociální sounáležitost mezi všemi skupinami na základě dlouhodobých osobních (sousedských) vztahů a jasného rozdělení rolí⁹. Významnými dějinnými událostmi, které následně ovlivnily utváření krajiny v českém pohraničí, byly odsun Čechů ze Sudet v roce 1938 a odsun Němců z českého pohraničí v letech 1946 – 1947. Přinesly rozvrácení kulturní a sociální kontinuity národů v území, změnu vlastnických vztahů, utlumení průmyslné a zemědělské činnosti a ztrátu tradičních společenských vazeb. Obrovské společenské a ekonomické zásahy do českého venkova způsobila v letech 1948 – 1953 kolektivizace, která vycházela z předpokladu, že soustředěním výrobních prostředků (především půdy) je možné dosáhnout efektivnější produktivity práce a tedy i větších výnosů. Kolektivizace byla přímo zaměřena proti hospodářským zájmům větších sedláků. Po kolektivizaci venkova, se kterou je spojeno především zakládání zemědělských družstev a státních statků, dochází v dalším období k poměrně stabilnímu období ve vývoji venkova ve státě. Následná industrializace venkova pod heslem „Přiblížení venkova městu“ byla omylem, který přinesl odklon od tradičních způsobů na venkově k preferenci orientace na výtěžky životního způsobu ve městech. Nastavené vývojové trendy završila další koncentrace zemědělské půdy a živočišné výroby. Po roce 1990 došlo k převratným celospolečenským změnám, které se zásadně dotkly vlastnických práv na venkově. Nastala postupná obnova tradičních vlastnických vztahů, obnova demokratické formy vlády a liberalizace ekonomického a společenského života, které byly zakotveny v novém právním řádu. Dnes jsou obrovské lány půdy na venkově komparativní výhodou našeho transformovaného zemědělství proti zemím EU¹⁰).

Z širšího pohledu jsou posledně zmíněné důvody v současných rozpravách a v hodnocení historie venkovní krajiny nedoceněné. Při posuzování historického vývoje krajiny, při řešení změn nebo nastavování mechanismů usměrňování krajiny v rámci její ochrany, rozvoje a využívání dominují odkazy z doby před zemědělskotechnickou revolucí. Na okraji zájmu zůstávají události probíhající na českém a moravském venkově od konce 18. století, a především od poloviny 19. a 20. století, které přinesly mnoho změn, které se projeví v krajině. Stejně tak, i když se zabýváme pozdějším obdobím, do středu zájmu se dostává historie starších výraznějších složek krajiny. Důraz je kladený na rekonstrukci zámků, obnovu parků a zahrad, přičemž v tom samém období nové, často neotřelé moderní „otisky“ doby jsou zanedbávány nebo dokonce vnímány jako obtížné a problematické. Lowenthal poukazuje na nynější vztah k odkazu minulosti.

9 PERLÍN, R. nedatované: Venkov, typologie venkovského prostoru, s. 1 - 22

10 BIČÍK, I. - JELEČEK, L. (2000): Regionální rozdíly ve využití české krajiny v 19. a 20. století (Ve světle údajů evidence katastrů), in Krajina v ohrožení, sborník Tvář naší země, krajina domova, ČKA, Praha s. 30 – 40.

Přetváříme minulost tak, aby nám lépe vyhovovala. Vlastenecké úsilí a horlivost, nebo osobní zájem nás vedou k přizpůsobování stop minulosti našim potřebám a představám. Většina adaptací minulosti tak zdůrazňuje především její přednosti. K podpoře vlastních zájmů rozšiřujeme starobylost, vymýšlíme si chybějící souvislosti a objevujeme přednosti a výsady našich předků, a rádi zapomínáme na porážky a nezdar. Manipulací tvoříme z minulosti současnost, tato minulost nese otisk naší doby.

Žijeme v období, kdy při studiu krajiny využíváme nových alternativních metod. Když se na venkovní krajinu díváme z pohledu období před koncem 18. století a následně, je zřejmé, že nejednoznačnost a protiklad jsou jejími charakteristickými vlastnostmi. Na základě těchto charakteristik je možné teoreticky chápat krajiny jako heterogenní krajiny moderního období, což je termín použitý sociologem K. Hetheringtonem v jeho analýze vybraných míst a krajín v Evropě v průběhu 18. a 19. století. Hlavním bodem jeho úvah je, že existovala souhra mezi svobodou a ovládním, mezi vzdorem a organizací, která byla stěžejní pro modernizaci v průběhu tohoto období. Vycházela z proměny, která se odehrála, když se utopické ideje moderního období potkávaly s praxí každodenního života. Výsledkem jsou sociální a prostorové následky: „Proces, který je ve své myšlenice utopický se vyvíjí do prostorů dvojstranných a nejistých buď proto, že jsou nové a jako takové neznámé nebo proto, že jsou neuskutečnitelným archaickým spodobněním dřívějších, dnes již zastaralých sociálních řádů¹¹. Tohle je klíč k pochopení duality starého a nového v měnící se moderní krajině, protože „spíš, než vidět moderní sociální řád, který vznikl vykořeněním dvojstrannosti, je lepší vidět proces moderního sociálního uspořádání rozvinutý do prostorového postupu skrz utopické vyjádření a jeho účel“. Tato interpretace role moderní doby z prostorového hlediska se hodí ke stavu venkovní krajiny na konce 19. století a počátku 20. století, protože se jedná o stejné rozporné procesy a zkušenosti, kterými jsou protknuty reorganizace a přetváření statků v tomto období. Dalším důležitým faktorem je skutečnost, že krajinu je třeba vnímat jako vícestranný pojem, který zahrnuje jak hmatatelný fyzický fenomén a tak i sociální konstrukci. Druhý pojem ukazuje na skutečnost, že krajina je subjektivní: jedna hmotná krajina může pro různé lidi znamenat různé věci. Krajina je proto spodobněním, které vyjadřuje jak jednotlivci a skupiny v rámci odlišných sociálních souvislostí popisují, chápou a sdělují prostředí ve kterém žijí. Spojnicí mezi těmito dvěma pojmy je, že krajiny jsou utvářeny. Jsou výsledkem lidské činnosti - práce, ale taky sociálních podmínek, za kterých je práce uskutečňována. Proto krajiny více či méně zřetelně odrážejí socioekonomické vztahy, i když velmi důležitým zřetelem je, že tato vyjádření mohou být i ideologická. Krajiny tak mohou mít tendenci zastírat socioekonomické podmínky, za kterých vznikají, a místo toho zdůrazňovat jiné zřetele, jako harmonii, rovnováhu nebo řád. Krajiny se tak mohou zdát „přirozené“, pokládáme je za samozřejmé, místo toho ale mohly vzniknout vlivem konfliktních sociálních okolností.

Pokud jsou krajiny utvářeny upřesnitelnými společenskými vztahy, (které je

---

11 HETHERINGTON, K. (1997): *The Badlands of Modernity. Heterotopia and social ordering*, Routledge. London and New York.

možné podrobit podrobné analýze), je důležité pamatovat, že krajina je dodatečně i formou ideologie. Je to způsob pečlivého výběru a představení světa tak, aby dostal specifický význam. Krajina je tak spodobněním plánů a přání mocných sociálních zájmů. Utváření krajiny a její role spodobnění má tak reciproční rozměr, krajiny nejsou zde jen neutrálním dějištěm pro člověka a jeho činnost, krajiny pracují.

Udržitelné krajiny nejsou fikcí, pokud jsou hodnoty krajin dobře definované a souvislosti změn a budoucích funkcí vhodně uspořádané a ustálené. Mizející tradiční venkovské krajiny můžeme zachovat při nastavení vhodných ochranných režimů, postavených mimo jiné na respektu k tradičním činnostem a chápání požadavků měnící se doby.

Prameny a literatura

ANTROP, M. (2006): Sustainable landscapes: Contradiction, Fiction or Utopia?, *Landscape and Urban planning* 75, s. 187 – 197.

ANTROP, M. (2005): Why Landscapes of the past are important for the future. *Geography Department of Gent University. Landscape and Urban Planning* 70, s. 21 - 34.

BIČÍK, I. - JELEČEK, L. (2000): Regionální rozdíly ve využití české krajiny v 19. a 20. století (Ve světle údajů evidence katastrů), in *Krajina v ohrožení, sborník Tvář naší země, krajina domova*, ČKA, Praha s. 30 – 40.

EINLA, L. (2009): The Notion of Heterotopia in the Practice of Landscape Architecture. *The Garden of Education – Alnarp, The Swedish University of Agricultural Science, Degree Project for Landscape Architects.*

FARINA, A. (2007): *Principles and Methods in Landscape Ecology. Towards a Science of Landscape*, Landscape Series Volume 3, Springer.

FIEDLER, F. (1899): *Zemědělská politika. Svazek první. Nakladatelství a knihtiskárna J.Otto.*

HETHERINGTON, K. (1997): *The Badlands of Modernity. Heterotopia and social ordering*, Routledge. London and New York.

HORSÁKOVÁ, E. (2008): Management plán Lednicko – valtického areálu, in *Management kulturní krajiny, Sborník příspěvků. ČLS, o. s., s. 4 – 9.*

LAPKA, M. - GOTTLIEB, M. (2000): Rolník a krajina. Sociologické nakladatelství Praha, ISBN: 80-85850-83-4.

LOWENTHAL, D. (2003): The Past is a Foreign Country, Cambridge university Press, United Kingdom.

LŐW, J. - MÍCHAL, I. (2003): Krajinný ráz. Lesnická práce, s.r.o. nakladatelství a vydavatelství Kostelec nad Černými lesy.

PALANG, H. - SOOVÄLI, H. - ANTROP, M. - SETTEN, G. (2000): European Rural Landscapes. Persistence and Change in Globalising Environment. Kluwer Academic Publisher; Netherlands.

SÁDLO, J. - POKORNÝ P. - HÁJEK P. - DRESLEROVÁ D. - CÍLEK V. (2005): Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí. Malá Skála Praha.

TRUHLÁŘOVÁ, M. (2008): Velkostatek Lysice v 19. století, bakalářská diplomová práce, Filozofická fakulta MÚ Brno.

TŘEŠTÍK, D.: nedatováno Proměny české společnosti ve 13. století, přednáška, s. 1 - 22.

VANČURA, K. (2008): Evropský pohled na problematiku kulturní krajiny – význam lesů pro kvalitu života společnosti, in Management kulturní krajiny, Sborník příspěvků. ČLS, o. s., s. 29 – 44.

VAŠKŮ, Z. (1995): De oeconomia suburbana. Vesmír 6, s. 313.

Internetové zdroje

LOWENTHAL, D. nedatované: The Past is a Foreign Country (Cambridge: CUP 1985). Knowing the past: history, fiction and faction, s. 224-231
<http://www.uu.nl/wetfilos/wetfil05/literatuur/Lowenthal.pdf>.

PERLÍN, R. nedatované: Venkov, typologie venkovského prostoru, s. 1 - 22,
<http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/odbor/reforma/perlin.pdf>.

VAŠKŮ, Z. (2001): Vývoj základních systémů exploatace krajiny,
<http://www.akademon.cz/source/epl.htm>.

WIKIPEDIE, Trvale udržitelný rozvoj,
http://cs.wikipedia.org/wiki/Trvale_uds%BEiteln%C3%BD_rozvoj.

SOSustainability: kdy začne trvalá udržitelnost?

SOSustainability: when comes sustainable development into reality?

Studie se pokouší představit termín SOSustainability jako koncept, vycházející z tradičního pojetí trvale udržitelného rozvoje jako systému otázek „co a jak“ rozvíjet a udržovat a „proč a kdy“ rozvíjet a udržovat, ovšem se zdůrazněním časového hlediska onoho „kdy“. Vynořující se nedostatek času ke skutečné globální trvalé udržitelnosti může přinést posun k SOSustainability – nouzovému stavu trvalé udržitelnosti. Analyzujeme dále pět indikátorů přechodu k SOSustainability: 1. Lidská společnost a její antropogenní prostředí je na přírodě nezávislý systém, 2. Trvalá udržitelnost přijde na řadu po vyřešení všeobecného (především ekonomického) rozvoje, 3. Ekosystémy podporující život v biosféře jsou zdrojem především pro ekonomický rozvoj, 4. Lidstvo je hlavní silou vývoje planety, 5. Biosféra je hlavní silou vývoje planety. SOSustainability reprezentuje nouzový stav dosavadní praxe trvalé udržitelnosti, kdy se mění priority co zdržovat a co rozvíjet. SOSustainability znamená „udrže naši udržitelnost.“

This study introduces the term SOSustainability as the lack of time in keeping sustainable development as a traditional system of principal questions: what and how to develop and sustain, and (with the questions) why and when to sustain and develop. The emerging question when to develop and sustain can bring the shift towards transition to SOSustainability. We analyzed fifth point in transition to SOSustainability: 1. Humanity is an independent system, 2. Sustainability can come into implementation “after” development, 3. Life supporting systems and other natural living systems are sources for economic development, 4. Humanity represents the only driving forces, 5. Biosphere represents the main driving forces. SOSustainability represents the lack of time for ongoing praxis of sustainable development implementation; the emergency stage, when priorities what to develop and what to sustain can be changed. SOSustainability is the appeal for save our sustainability, stressing the fact that the non-human environment has its own evolution in time and space with all possible ecological positive as well as negative feedbacks and their social and cultural consequences for humanity.

Úvod a vymezení SOSTainability

Princip trvale udržitelného rozvoje má široce uznávané tři hlavní pilíře - ekonomický, sociální a environmentální.¹ Podmíněnost sociální a přírodní části trvale udržitelného rozvoje vyplývá z logiky vzniku samotného principu trvalé udržitelnosti života společnosti, která je svou existencí závislá na přírodě, jejích zdrojích a životně důležitých službách. Tento logický fakt se ale v politickém prostředí prosazování principů trvalé udržitelnosti dostává do zdánlivého rozporu dvou odlišných táborů - ochránců přírody a ekonomů. Zatímco první jsou zahleděni pouze na přírodní zdroje a kvalitu přírody, druzí se řídí společenským blahobytem a ekonomickým růstem, jako by šlo o dvě naprosto nezávislé kategorie.² Tato politická diskuze má teoretické zázemí ve dvou formách definice udržitelného rozvoje tzv. „weak“ a „strong“, definici. Slabá „weak“ definice udržitelného rozvoje je založena na předpokladu, že důležité je celkové bohatství společnosti, které současná generace předá té příští, přičemž v bohatství je zastoupena příroda i člověkem vytvořený kapitál, které jsou stejně cenné, neboť je lze vzájemně nahrazovat.³ Naproti tomu „strong“ definice je založena na požadavku zachování přírodního kapitálu společnosti v nezměněném množství i kvalitě, nezávisle na výši nově člověkem vytvořeného kapitálu, neboť přírodní kapitál nelze nahradit.⁴

Diskuse o výkladu paradigmatu trvalé udržitelnosti souvisí filozoficky s hlubším tématem než je otázka „strong a weak“ pojetí, jde především o otázku času. Jedná se o to, zda má společnost dostatek času na to, aby obnovila rovnováhu s přírodou, případně aby technologickým rozvojem mohla nahrazovat přírodní kapitál a do jaké míry.

Tato otázka je velice složitá a neexistuje na ni jednoznačná odpověď. Namísto volných esejistických úvah na téma zániku přírody nebo zániku lidstva se pokusíme představit koncept SOSTainability, který je založen právě na časovém hledisku sustainability – trvalé udržitelnosti. Chceme představit koncept SOSTainability jako kritickou reakci na dosavadní více či méně zdařilé pokusy o aplikaci trvalé udržitelnosti v praxi. SOSTainability je víc než jen slovní hříčka využívající SOS

1 THE JOHANNESBURG DECLARATION ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT, 4 SEPTEMBER. (2002): Available from http://www.housing.gov.za/content/legislation_policies/johannesburg.htm (accessed 18 September 2008).

2 ÖZKAYNAK, B. - DEVINE, P. - RIGBY, D. (2004): Operationalising Strong Sustainability: Definitions, Methodologies and Outcomes. *Environmental Values*, 13 (3): 279-303.

3 Hartwick, 1990; Figge, 2005). SOLOW, R. M. (1993): An Almost Practical Step Toward Sustainability. *Resource Policy*, 19 (3): 162-72; HARTWICK, J. M. (1990): Natural Resources, National Accounting and Economic Depreciation. *Journal of Public Economics*, 43 (3): 291-304; FIGGE, F. (2005): Capital Substitutability and Weak Sustainability Revisited: The Conditions for Capital Substitution in the Presence of Risk. *Environmental Values*, 14 (2): 185-201.

4 NEUYMAYER, E. (1999): Weak versus Strong Sustainability – Exploring the Limits of Two Opposing Paradigms. Edward Eglar, Cheltenham, UK / Northampton, MA, USA.

v novém termínu – je to naléhavá výzva, skutečné SOS ve smyslu zachraňme naši udržitelnost, dokud je čas, pak už zbývá čas nikoli na trvalou udržitelnost života, ale na setrvalý ústup, pokud ne rovnou chaos, vyvolaný zhroucením podpůrných životních systémů naší planety, jak chmurně předpokládá James Lovelock ve své poslední knize Gaia vrací úder.⁵

SOSustainability ve zkratce znamená “udržme naši udržitelnost.” Termín SOSustainability využívá analogie s anglickým SOS, v našem případě „Save Our Sustainability“. Koncept SOSustainability, jak se jej pokusíme představit, vychází z dosavadního pojetí sustainability, kde zdůrazňuje faktor času vyvolávající možnost zpětné vazby prostředí – společnost, která může změnit dosavadní priority trvalé udržitelnosti ve smyslu, co rozvíjet a co chránit. SOSustainability se pokouší poukázat na luxus odkládat skutečná systémová řešení trvalé udržitelnosti na blíže neurčenou pozdější dobu.

SOSustainability však není a nechce být proctvím ve smyslu ekologické apokalypsy, onoho syndromu soudného dne, který mnohé předpovědi environmentalistů provází. Je pokusem najít v koncepci trvalé udržitelnosti logické nedostatky, samozřejmě schémata, která vedou k pokračování dosavadního pohodlného způsobu myšlení. Pokusíme se podívat na tento koncept jako na lekci s dosavadní praxí trvalé udržitelnosti z časového a procesuálního hlediska. Koncepte SOSustainability doposud neexistuje. Pouze ve španělštině najdeme výraz “sostener” pro udržování. Koncept SOSustainability se pokusíme objasnit na základě analýzy současného konceptu trvalé udržitelnosti z hlediska:

- a) pojetí času
- b) rovnováhy pilířů
- c) zpětné vazby prostředí - člověk

Metodologie

Používáme analytickou metodu pro akademické definice trvalé udržitelnosti a současný diskurs o dalším směřování trvalé udržitelnosti. Hlavní obecnou metodou je ekologický přístup – to znamená vztahy a interakce lidské společnosti na jedné straně, na straně druhé přírody, s tím, že tyto interakce platí obousměrně. Tato zdánlivá samozřejmost však dovoluje pohled na trvalou udržitelnost nejen jako na vážný pokus o smíření rozvoje člověka a ochrany životního prostředí, nebo jinými slovy pokus o smíření ekonomie a ekologie, ale také pohled na prostředí, které se mění v čase a může ovlivnit samotnou strategii a formulaci trvalé udržitelnosti. Zpětná vazba ve funkcionalistickém pojetí trvalé udržitelnosti je často jednostranná – od člověka k prostředí, člověk je oním hybatelem, hybnou silou, regulujícím prvkem systému, nadaným rozumem a poznáním. Ekologický přístup však ukazuje také vliv prostředí. V našem případě se tedy pokusíme podívat na otázky kdy a co rozvíjet a kdy a co chránit také z opačné strany jako na zpětnou vazbu prostředí

---

5 LOVELOCK, J. (2009): Gaia vrací úder. Proč se země brání a jak ještě můžeme zachránit lidstvo. Galileo, Praha.

a dosavadní zažitou praxi obrátit. Pro převažující funkcionalistické a antropocentrické pojetí trvalé udržitelnosti je tento postup přinejmenším neobvyklý, umožňuje však formulovat výzvu SOSTainability nejen akademicky, ale hlavně prakticky, jako něco, co nastává a co může změnit náš dosavadní způsob života.

Analýza

Ad a) Pojetí času

Trvale udržitelný rozvoj je ve své zakládající definici velice vágní, co se týká časového hlediska: “Humanity has the ability to make development sustainable—to ensure that it meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.”⁶ „*Trvale udržitelný rozvoj* je takový způsob *rozvoje*, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby.“ jak zní oficiální překlad zakládající definice.⁷ Český Zákon č. 171/1992 Sb. o životním prostředí § 6 definuje trvale udržitelný rozvoj společnosti také bez nějakého explicitního vyjádření časového hlediska: „*Trvale udržitelný rozvoj* společnosti je takový *rozvoj*, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachovává přirozené funkce ekosystémů.“

Dokonce ani zdařilá integrální definice I. Ryndy⁸ explicitně nevyjadřuje, kdy má trvalá udržitelnost nastat: „*Trvale udržitelný rozvoj je komplexní soubor strategií, které umožňují pomocí ekonomických prostředků a technologií uspokojovat lidské potřeby, materiální, kulturní i duchovní, při plném respektování environmentálních limitů; aby to bylo v globálním měřítku současného světa možné, je nutné redefinovat na lokální, regionální i globální úrovni jejich instituce a procesy.*“

Pokud pomíneme poněkud vágní časové určení „pro příští generace“, nedávají tyto akademické definice žádnou exaktní představu, odkdy je trvalá udržitelnost naléhavou výzvou a praxí. V praktické rovině je trvalá udržitelnost vždy rozhodování mezi dvěma otázkami: co udržovat a co rozvíjet. K tomu přistupuje časový horizont zmíněných generací a jejich potřeb – „needs“, jak je uvedeno již u Brundlandové, v praxi 25-50 let pro jednu až dvě generace lidské a delší nespecifikované evoluční období pro zachování druhů. Toto období můžeme považovat z lidského hlediska za ono „forever“ – navždy, jak se někdy v diskursu o trvalé udržitelnosti objevuje. Jedna z nejdůležitějších generačních otázek je jak nakrmit, vychovat a vzdělat, ubytovat a zaměstnat dvojnásobný počet současné lidské populace tak, aby se zachovaly základní životní podmínky. “*In its simplest form, sustainable development raises questions about what to sustain*

6 WCED - Brundtland Commission - World Commission on Environment and Development, (1987): Our Common Future. Oxford University Press, Oxford, UK.

7 NAŠE SPOLEČNÁ BUDOUCNOST. (1991): Praha, Academia.

8 RYNDA, I. (1997): Co je a co není trvale udržitelný rozvoj, in: EKO (Ekologie a společnost– 2(97).

and what to develop. The questions must be considered over generational time horizons (25 to 50 years) and over longer time horizons (species). The generational question is one of how to feed, nurture, educate, house and employ human population twice its current number maintaining human's and the earth's essential life support. What do we manage and how do we manage?"⁹

Ad b) Rovnováha pilířů

Podle H. Brundlandové je strategie udržitelného rozvoje zaměřená na prosazování harmonie mezi lidskými bytostmi a mezi lidstvem a přírodou. Jak si takovou harmonii představit je problém prakticky formulovaný v nám už známých otázkách, co chránit a co rozvíjet, na které existuje jasná praktická odpověď: je třeba rozvíjet lidské potřeby a chránit přírodní prostředí a přírodní systémy, které tento rozvoj podmiňují. Jak to realizovat, je problém, který se řeší případ od případu. Koncepce trvalé udržitelnosti k němu dává obecný rámec tří pilířů: environmentálního, ekonomického a sociálního. Jejich harmonie a rovnováha je teoretickým cílovým stavem více či méně teoretickým, zároveň přitom však praktickou podmínkou pro trvalou udržitelnost. V praxi je zcela zřetelné, jak ekonomický pilíř je vedoucím pilířem současné civilizace.

Existuje řada skutečností a politických dokumentů, které potvrzují, že myšlenka trvale udržitelného rozvoje v podobě definice uvedené v dokumentu Naše společná budoucnost „Our Common Future”,¹⁰ je téměř celosvětově akceptována, alespoň ve své formální podobě. Jen zanedbatelné procento států neratifikovalo zásadní dokumenty ze dvou světových Summitů v Riu 1992 a Johannesburgu 2002. Na druhé straně je řada vlivných nadnárodních společností s reálnou ekonomickou silou, jejichž záměrem je právě a jen ekonomický růst odpovídající klasickému pojetí ekonomické teorie. Popsaná diskuse mezi zastánci slabé a silné interpretace trvale udržitelného rozvoje má v globálních souvislostech podobu mezinárodních institucí. Na jedné straně stojí prorůstové ekonomické instituce, jako jsou Světová Banka, Mezinárodní Měnový Fond, WTO a na straně druhé organizace obhajující sociální a environmentální rozměr udržitelnosti (WWF (World Wildlife Fund), WHO (World Health Organization)).

Tyto dva typy institucí hrají v globální ekonomii dvě odlišné role. Zatímco první si můžeme představit jako motory ekonomického růstu, druhá skupina institucí funguje spíše jako zpětná vazba a brzdy nekontrolovatelného růstu globální ekonomiky. Pro udržitelný rozvoj aplikovaný v praxi a nejen jako politické heslo, je důležitá vyvážená role obou typů institucí. Jen s touto podmínkou můžeme mluvit o změně chování společnosti, která se rozvíjí a má šanci na opětovné nalezení rovnováhy s přírodou. Rovnováha v případě mezinárodních institucí je velice křehká záležitost a je často vychylována na ekonomickou stranu. Národní environmentální zákony na ochranu životního

9 HITCHCOCK, D. (1997): Transition to Sustainable Development: Is This About Planning? (online).

10 WCED - Brundtland Commission - World Commission on Environment and Development, (1987): Our Common Future. Oxford University Press, Oxford, UK.

prostředí mohou být a jsou porušovány na úkor podpory ekonomických subjektů a jejich zájmů. Jako příklad můžeme uvést (Act of Congress, 1972, IDCPA 1997 - Dolphin Law), který zakazoval lov tuňáků metodou, při které zahyne současně i množství delfinů. Součástí byl i zákaz dovozu tuňáků do USA ze zemí, které používají tyto nepřipustné metody lovu tuňáků. USA se dostaly do sporu s Mexikem, které se cítilo poškozeno omezením svých vývozu a odvolávalo se na porušení pravidel volného mezinárodního obchodu a dohodu o clech a obchodu WTO a GATT (General agreements on tariffs and trade), podle nichž nelze omezovat import až na velmi specifické případy ohrožení zdraví. Mexiko svůj spor vyhrálo. Samozřejmě existují případy i opačného gardu, ale praxe stále ukazuje ono posouvání časových hranic, kdy ochrana a udržitelnost prostředí bude brána vážně v globálním měřítku.

Ad c) Zpětné vazby prostředí – člověk

Během dlouhého vývoje myšlenky trvalé udržitelnosti, tak jak byla připravována daleko před rokem 1987, kdy byla poprvé zformulována, se stalo samozřejmým antropocentrické pojetí udržitelnosti. To znamená, na otázku „co rozvíjet“ existuje jednoznačná odpověď – lidské potřeby, pokud možno tak, aby nebyly ohroženy potřeby příštích generací a na otázku „co udržovat“ je také jasná odpověď – přírodní systémy, které umožňují život lidské populace a uspokojování současných a budoucích potřeb člověka. Otázka „jak“ je odpovídána jako rovnováha tří pilířů, environmentálního, ekonomického a sociálního a je zdrojem neustálých diskusí případ od případu. Otázka „proč“ přírodní systémy udržovat a chránit, je odpovídána opět antropocentricky – protože tyto systémy potřebujeme ke svému rozvoji, v tvrdší variantě protože je potřebujeme ke svému přežití. Proč je otázka etická, ovšem neustále diskutovaná a zpochybňovaná, do jaké míry skutečně přírodu potřebujeme v jakési původní zachovalé formě a do jaké může sloužit například jako pole a zdroj energie a potravy.

Jak je vidět, otázka „kdy“ stojí zdánlivě až v druhé řadě těchto praktických diskusí. Přesto právě otázka, „kdy“ začít s trvalou udržitelností v globálním měřítku, může radikálně změnit i otázky, co udržovat a co rozvíjet, a otázka „proč“ se může zredukovat na otázku přežití.

Akademické definice trvalé udržitelnosti, stejně jako její praktická realizace, jsou často postaveny na předpokladu, že člověk, společnost, poznání, věda atd. je činný prvek a prostředí je pasivním příjemcem této aktivity a bude adekvátně reagovat na zlepšování nebo zhoršování podmínek podle poznatých zákonů. V ekologii však platí i opačný vztah, kdy prostředí ovlivňuje biocenózu. Na globální úrovni jsme svědky, že prostředí biosféry, zahrnující samozřejmě i lidstvo, není zdaleka jen pasivním příjemcem našich omylů, ignorací a dobrých úmyslů a udržitelných snah. Je globálním samoregulujícím se systémem,¹¹ který reaguje na změny slunečního

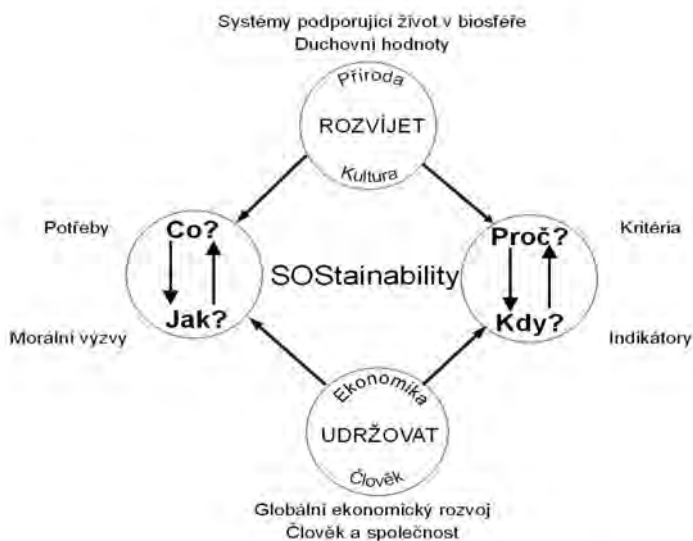
11 LOVELOCK, J. (2009): Gaia vrací úder. Proč se země brání a jak ještě můžeme zachránit lidstvo. Galileo, Praha.

záření, stejně jako na změnu využívání půdy na svém povrchu nebo na zvyšování či snižování CO₂ nebo vodních par v atmosféře a podobně.

Tento globální systém biosféry má do velké míry nepoznanou svou vlastní trajektorii, kterou můžeme, a dokonce musíme ovlivnit na globální úrovni, pokud chceme brát trvalou udržitelnost vážně. V žádném případě není biosféra pasivním prostředím. Toto poznání se do praktického uvažování dostává jen zvolna. Znamenalo by totiž - za určitých podmínek extrémního nárůstu lidské populace, extrémních změn klimatu a tím mizení významných rostlinných a živočišných druhů, na kterých jsme potravně závislí – úplnou změnu v prioritách, tedy změnu na odpovědi v otázkách co rozvíjet a co udržovat. To by byla změna skutečně biocentrická, jak po ní environmentalisté volají, je však otázkou, zda by to byla změna také skutečně chtěná a možná pro 6,5 miliard lidí, a zda vůbec ještě můžeme mluvit o trvalé udržitelnosti. SOSTainabilita tedy představuje posunutý stav sustainability směrem k nouzovému stavu, kdy se mění dosavadní priority co udržovat a co rozvíjet.

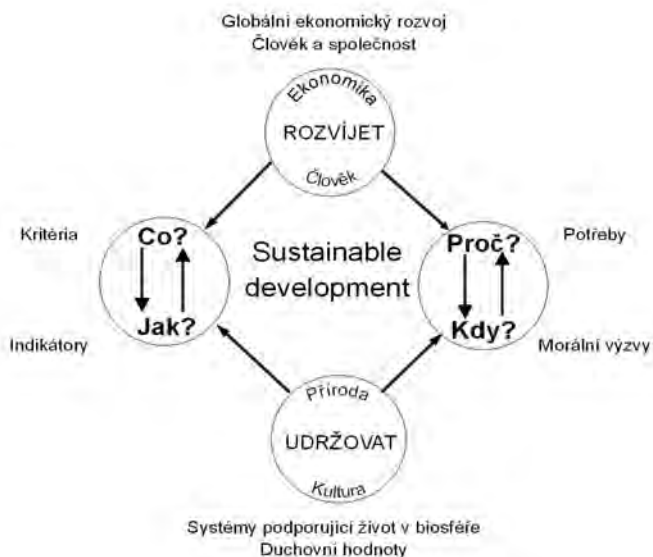
Na následujících schématech je znázorněno pojetí trvalé udržitelnosti – sustainability v současné podobě a v podobě SOSTainability, kdy časové hledisko dospěje do svého kritického stavu.

Obr. 1 Současná koncepce trvalé udržitelnosti – sustainable deveopment

Obrázek 1 ukazuje trvalou udržitelnost jako systém klíčových praktických a etických otázek: „co a jak“ udržovat a rozvíjet – „proč a kdy“ udržovat a rozvíjet. Tento model je založen na axiomu, že rozvoj je vyhrazen člověku a udržitelnost se týká přírody. Máme co do činění se čtyřmi subsystémy s jejich vlastními indikátory a autonomními teoriemi. Subsystém „co a jak“ udržovat a rozvíjet je dobře propracován do praktických kritérií a měřitelných indikátorů, zatímco subsystém „kdy a proč“ je založen více na morálních výzvách, na pojetí, co to jsou lidské potřeby a podobně. Tento model předpokládá stabilní prostředí ve smyslu, že tyto čtyři subsystémy jsou relativně velmi stabilní a mají mezi sebou poměrně volné vazby.

Obr. 2 Koncepce SOSustainability jako nouzového stavu sustainability se změnami priorit

Obrázek 2 ukazuje schematicky změnu systému sustainable development – možný přechod k SOSustainability. SOSustainability představuje krok mimo relativně stabilní podmínky, kdy jsou všechny čtyři subsystémy relativně v rovnováze a mají stále dost prostoru a zdrojů na relativně autonomní vývoj. Mimo tuto rovnováhu se stává otázka „kdy“ udržovat a rozvíjet naléhavější (třeba pod vlivem extrémní změny globálního životního prostředí). V tom případě se mění priority a nastává posun v subsystémech a následně v celém systému „co a jak“ - „kdy a proč.“. Je to případ přechodu k SOSustainability – nouzovému stavu udržitelnosti, kdy subjekt rozvoje a udržitelnosti se může změnit tváří v tvář změněné realitě globálního životního prostředí.

Diskuse - přechod k SOStabilitě

Přechod k SOStabilitě znamená v podstatě přechod na nouzový stav trvalé udržitelnosti, kdy se mění priority ve smyslu, co udržovat a co rozvíjet pod naléhavostí časového faktoru vyvolaného rychle se měnícími přírodními systémy, udržujícími život v biosféře. SOStabilita není žádoucí stav na rozdíl od sustainability – trvalé udržitelnosti. Ovšem, je to stále stav kontrolované odpovědi lidstva na měnící se realitu prostředí pro 6,5 miliardy lidí, není to chaos a zhroutilí antropogenních systémů a pro lidstvo vhodných přírodních systémů, zhroutilí a chaos, ke kterému došlo navzdory idejím a nadějím trvalé udržitelnosti a díky neschopnosti tyto naděje a ideje včas skutečně realizovat v globálním měřítku.

Z dlouhé historie trvalé udržitelnosti¹² a z analýzy faktorů času, rovnováhy a zpětných vazeb v této studii, stejně jako z bohatého diskursu o trvalé udržitelnosti, jsme se pokusili popsat pět faktorů přechodu na SOStabilitu. Je to pět faktorů – indikátorů, směřujících k nežádoucímu stavu přechodu ze sustainability na stupeň SOStability.

1. Lidská společnost a její antropogenní prostředí je na přírodě nezávislý systém. Teorie ekonomického rozvoje jsou od 20. století, společně se sociálními teoriemi, dynamickým a rychle rostoucím paradigmatem, který předpokládá, že ekonomický a sociální rozvoj je automaticky receptem na veškerý rozvoj lidstva, včetně duchovních a kulturních hodnot a naplnění života. Přírodní prostředí je obvykle považováno za pasivní a stabilní zdroj tohoto rozvoje.

2. Trvalá udržitelnost přijde na řadu po vyřešení všeobecného (především ekonomického) rozvoje. Jádrem tohoto postoje je dominace ekonomického, případně sociálního pilíře v koncepci trvalé udržitelnosti. Každá země a každá kultura má své priority, jen zřídka dochází k nějaké harmonii mezi třemi pilíři na jednom místě a v jednom čase a prakticky vůbec ne na globální úrovni.

3. Ekosystémy podporující život v biosféře jsou zdrojem především pro ekonomický rozvoj, nikoli pro udržitelnost života samotnou. Tento problém souvisí s nám vlastním antropocentrickým viděním světa a našich vlastních potřeb jako prioritních. K vidění celku vede dlouhá a složitá cesta, k vidění vlastní závislosti na něm, pokud pomineme mýtická paradigmatata počátků civilizací, se dostáváme až ve 20. století, a ve větší míře až náradem globální energetické krize v sedmdesátých letech minulého století. Koncept udržitelnosti je v této souvislosti zneužíván jako argument rozvoje natřený nazeleno, a podmínky života příštích generací a života ostatních druhů jsou zamlčovány.

---

12 LAPKA, M. – CUDLÍNOVÁ, E. (2010): Jak dlouhá je historie trvale udržitelného rozvoje? In: Prameny a studie č. 45.

4. Lidstvo je hlavní silou vývoje planety. Tento postoj je zakořeněn v představě, že lidstvo, člověk, rozum a věda představují aktivní agens a prostředí na lokální, stejně jako globální úrovni přestavuje pasivní prostor pro naši lidskou realizaci. To je jasně patrné například v modelu stress – stav – odpověď (pressure – state – response model) environmentálních indikátorů - OECD Environmental Indicators, P-S-R model.¹³ Odpověď v tomto modelu znamená nikoli odpověď přírodních systémů, ale implementaci nových environmentálních kritérií do sledování dat ekonomického rozvoje. Například ve formě zavádění dodatečných nákladů na likvidaci odpadů a zelených zákonů. Tyto ukazatele jsou samozřejmě potřebné, nám však jde o ilustraci principu přístupu k prostředí jako pasivního příjemce našich aktivit.

5. Biosféra je hlavní silou vývoje planety. Tento přístup reprezentuje opačný postoj. Lidstvo je pod vlivem pozitivních zpětných vazeb biosféry do té míry a v takové složitosti, že nemůžeme ani porozumět, ani ovlivnit globální biosférické procesy. Důsledek je evidentní: lidstvo nemůže nést globální zodpovědnost za stav biosféry.

Závěry

Termín SOSTaibility znamená „*udržíme naši udržitelnost*“, dokud je čas. SOS v názvu tohoto nového termínu má skutečně evokovat naléhavou výzvu Save Our Sustainability. Na rozdíl od sustainability jde o nežádoucí stav, kdy časové hledisko globálních (nejen klimatických) změn životního prostředí je natolik naléhavé pro přežití člověka, že dochází ke změně priorit v otázkách, co chránit a co rozvíjet. SOSTainabilita ukazuje problémové soužití dvou koevolučně vniklých systémů: kultury – jako systému lidské adaptace k prostředí, včetně přírodního prostředí a evolučně mnohem staršího systému přírody – jako systému biosféry v globálním měřítku. Jejich koexistence je problémová v tom smyslu, že biosféra není ve skutečnosti jen pasivním objektem pro udržitelnost a ochranu a lidstvo není jen aktivní hnací silou vývoje. SOSTainabilita reprezentuje stav přechodu na nouzový systém udržitelnosti, kdy se mění priority v základních otázkách dosavadní koncepce trvalé udržitelnosti: „co a jak“ – „proč a kdy“ udržovat a chránit. Analyzovali jsme pět indikátorů, vedoucích k SOSTainabilitě:

1. Lidská společnost a její antropogenní prostředí jsou považovány za systém nezávislý na přírodě.
2. Trvalá udržitelnost přijde na řadu po vyřešení všeobecného (především ekonomického) rozvoje.
3. Ekosystémy podporující život v biosféře jsou zdrojem především pro ekonomický rozvoj.
4. Lidstvo je hlavní silou vývoje planety.

---

13 WORLD BANK, (1997): World Development Indicators. (on CD-ROM) The World Bank, Washington, D.C.

5. Biosféra je hlavní silou vývoje planety.

SOSustainability reprezentuje časovou naléhavost výzvy trvalé udržitelnosti, aby nenastal stav trvalého ústupu nebo chaosu.¹⁴ SOSustainability je časový termín, lhůta, od kdy je třeba brát trvalou udržitelnost vážně v globálním měřítku.

SOSustainability ukazuje, že přírodní biosférický systém je aktivní a dynamický a sám sebe regulující a transformující v jiné stavy. My, jako početní obyvatelé této planety jsme součástí tohoto systému se všemi globálními pozitivními zpětnými i negativními vazbami a jejich sociálně ekonomickými a civilizačními dopady. To není teoreticky vymezená pozice člověka, ale poznaná a pomalu chápaná pozice lidstva v biosféře se všemi praktickými důsledky a odpovědností za budoucnost svoji i příštích generací.

Prameny a literatura

ACT OF CONGRESS (1972): US Marine Mammal Protection Act (Online) <http://www.nmfs.noaa.gov/pr/pdfs/laws/mmpa.pdf> (accessed 16 September 2008).

FIGGE, F. (2005): Capital Substitutability and Weak Sustainability Revisited: The Conditions for Capital Substitution in the Presence of Risk. *Environmental Values*, 14 (2): 185-201.

HARTWICK, J. M. (1990): Natural Resources, National Accounting and Economic Depreciation. *Journal of Public Economics*, 43 (3): 291-304.

HITCHCOCK, D. (1997): Transition to Sustainable Development: Is This About Planning? (online)
<http://www.design.asu.edu/apa/proceedings97/hitchcoc.html#ABOUTAUTHOR> (accessed 6 October 2009)

IDCPA, (1997): International Dolphin Conservation Program. Act Pub. L. No. 105-42, 111 Stat. 1122 (codified as amended in scattered sections of 16 U.S.C.

LOVELOCK, J. (2009): Gaia vrací úder. Proč se země brání a jak ještě můžeme zachránit lidstvo. Galileo, Praha.

NAŠE SPOLEČNÁ BUDOUCNOST. (1991): Praha, Academia.

---

14 LOVELOCK, J. (2009): Gaia vrací úder. Proč se země brání a jak ještě můžeme zachránit lidstvo. Galileo, Praha.

RYNDA, I. (1997): Co je a co není trvale udržitelný rozvoj, in: EKO (Ekologie a společnost– 2(97).

NEUMAYER, E. (1999): Weak versus Strong Sustainability – Exploring the Limits of Two Opposing Paradigms. Edward Eglar, Cheltenham, UK / Northampton, MA, USA.

ÖZKAYNAK, B. - DEVINE, P. - RIGBY, D. (2004): Operationalising Strong Sustainability: Definitions, Methodologies and Outcomes. Environmental Values, 13 (3): 279-303.

SOLOW, R. M. (1993): An Almost Practical Step Toward Sustainability. Resource Policy, 19 (3): 162-72.

THE JOHANNESBURG DECLARATION ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT, 4 SEPTEMBER. (2002): Available from http://www.housing.gov.za/content/legislation_policies/johannesburg.htm (accessed 18 September 2008).

WCED - Brundtland Commission - World Commission on Environment and Development, (1987): Our Common Future. Oxford University Press, Oxford, UK.

WORLD BANK, (1997): World Development Indicators. (on CD-ROM) The World Bank, Washington, D.C.

Zemědělské stroje a jejich vliv na trvale udržitelný rozvoj

Agricultural machines and their impact on sustainable development

Autor článku definuje trvale udržitelný rozvoj a jeho vývoj, a hodnotí vliv používaných zemědělských strojů z podsbírek muzea na proměnách krajiny. Celý článek je dělen na několik časových období s popisem vývojových etap v zemědělství, ke kterým jsou vztaženy i používané mechanizační prostředky členěné podle základních agrotechnických operací. Závěrečná část práce byla věnována nově nastupujícímu trendu ekologického a multifunkčního zemědělství v konvergenci k trvale udržitelnému rozvoji a ponechává na čtenáři, jakým způsobem bude nahlížet na vliv mechanizace zemědělství na půdní fond a rekultivaci krajiny.

The article defines the sustainable development with its evolution and evaluates the impact of using agricultural machinery from museum's collections on the landscape transformation. The whole article is divided into several time periods with a description of developmental stages in agriculture, including related means of mechanisation, which are structured by basic agro-technical operations. In the end of this paper there is a new ingoing trend of ecological and multifunctional agriculture in the convergency towards sustainable development. It's up to the reader how to think of the impact of agriculture mechanization on the land resources and landscape recultivation.

Trvale udržitelný rozvoj – pojem a historie

Pojem trvale udržitelný rozvoj znamená takový rozvoj lidské společnosti, který uvádí v soulad hospodářský a společenský pokrok s plnohodnotným zachováním životního prostředí. Mezi hlavní cíle trvale udržitelného rozvoje patří zachování životního prostředí dalším generacím v co nejméně pozmeněné podobě.

Vážné potíže v životním prostředí se v mnoha zemích začaly projevovat na začátku šedesátých let. Už to nebyly jen izolované případy jednotlivých smogových epizod nebo znečištěných řek, ohrožena začala být sama základna života. Jednou z klíčových knih šedesátých let se stalo „Mlčící jaro“ americké biologky Rachel Carsonové

z roku 1962, sugestivně rozvíjející vizi totální katastrofy, k níž by mohlo vést další neuvážené používání DDT. Tato kniha vzrušila veřejné mínění a má značnou zásluhu na tom, že se ochrana životního prostředí začala stávat hnutím. Historie pojmu trvale udržitelný rozvoj se datuje do dubna roku 1968, kdy byl založen tzv. „Římský klub“ (*Club di Roma*), který sdružuje uznávané osoby z mnoha zemí a provádí výzkumy beroucí v potaz problém vývoje světa jako celku, aby bylo možno vést rozhodující kroky ke stanovení limitů růstu, popř. limitů směru růstu. Popudem k založení se stala ekonomická krize, která v r. 1968 postihla svět. Tehdy byly přerušeny křivky progresivního růstu, které již nikdy nenabývaly poválečné hodnoty. V roce 1972 vydal římský klub proslulou publikaci „Meze růstu“. Tato kniha měla poměrně katastrofický obsah, přesto, nebo právě proto, vzbudila velký zájem a vyšla v nákladu 30 mil. výtisků. Kniha se přesně jmenovala „Meze růstu – zpráva pro projekt řešení tíživé situace lidstva zadaný římským klubem“. Autory byli: Donella Meadows, Denis Meadows, Jurgen Randers a William Behrens. V této knize bylo celosvětově zkoumáno pět základních veličin: populace, zemědělství, přírodní zdroje, průmyslová produkce a znečištění životního prostředí. Prostřednictvím kybernetického modelu Angličana Jay Forrestra byly hledány příčiny jejich růstu. Zpráva především upozorňovala na populační explozi a tvrdila, že kdyby se dal věcem volný průběh, dostal by se svět do neřešitelných problémů, protože zdroje a možnosti obživy jsou omezené a tak by došlo k celosvětovému zhroucení. Byl sestaven model nerostoucího světa s přísně omezenou populací, aby se tak dosáhlo rovnováhy s kapitálem a ostatními spolupůsobícími silami.¹

V roce 1987 byla stanovena definice trvale udržitelného rozvoje v tzv. „Brundtland report“, pojmenované po norské fyzičce a političce Gro Harlem Brundtland, předsedkyni Světové komise pro životní prostředí a rozvoj (*World Commission on Environment and Development*) – WCED. Tato zpráva byla vydána knižně jako „Naše společná budoucnost“ (orig. *Our Common Future*), česky v roce 1991. Nejznámější definice cílů trvale udržitelného rozvoje pochází přímo ze WCED: „Trvale udržitelný rozvoj je takovým rozvojem, který naplňuje potřeby přítomných generací, aniž by ohrozil schopnost naplňovat je i generacím budoucím.“ Heslem tohoto pojetí trvale udržitelného rozvoje se stal citát Antoina de Saint -Exupéry: „Nedědíme Zemi po našich předcích, nýbrž si ji vypůjčujeme od našich dětí.“ Veřejně diskutovanou záležitostí se tento pojem stal v roce 1992 na Summitu země v Riu de Janeiru, kdy průmyslové katastrofy posledních třiceti let donutily k hlubokým otázkám nejen veřejnost, ale především nejruznější organizace, do jejichž pole působnosti podobné problémy spadaly.

U nás před rokem 1989 nebyly principy trvale udržitelného rozvoje nijak zohledňovány. Až v roce 1991 byl schválen první zákon o životním prostředí (17/1992 Sb.), který obsahuje mj. i definici trvale udržitelného rozvoje podobnou definici WCED: „Rozvoj, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachovává přirozené funkce

1 <http://www.narmyslenka.cz>.

ekosystémů“. Zákon zdůrazňuje též právo člověka na příznivé životní prostředí.

Zemědělství a trvale udržitelný rozvoj

V souvislosti se změnami klimatu, kdy se střídaly doby zalednění s dobami meziledovými, a s tím spojeným nárůstem lidské populace, dochází ke změnám způsobu zajištění výživy. Jediným dodnes existujícím společenstvím s trvale udržitelným životním stylem (ale jen tam, kde se udržela rovnováha mezi odlovem a přírůstkem) bylo společenstvo sběračů a lovců. S přírůstkem obyvatelstva však původní způsob získávání potravy již nestačí, a dochází k přechodu k usedlejšímu osídlení nejdříve v teplém pásmu a údolích velkých řek, později i v pásmu mírném. Zároveň dochází k postupné domestikaci zvířat. Změnou životního prostředí (vypalování lesů, zasolování půdy po zavlažování) dochází k nastartování neudržitelného rozvoje. Populace se postupně rozvrstňuje podle majetku, díky zvýšení populace dochází k rozšiřování nemocí a epidemií.

Expanze zemědělství pak má vliv jednak na půdu a vodu samotnou, jednak i na biodiverzitu. Hnojením půdy dochází k eutrofizaci povrchových vod a k úbytku humusu. Používáním pesticidů dochází k jejich průniku do pitných vod a řek a tím spojených zásahů do potravinového řetězce. Zavlažování půdy s sebou nese její zasolování, použití těžké techniky má vliv na její zhutňování. Scelováním pozemků dochází k ničení přírodních biotopů, intenzifikace výroby s sebou nese například rozorání mezí a likvidaci remízků.

Muzeum zemědělské techniky Čáslav shromažďuje předměty členěné do podsbírek Rostlinná výroba II (R2) a Energie a doprava (M). Předměty obou podsbírek se svým použitím nesmazatelně zapsaly i do přetváření krajiny a rozvoje zemědělství jako takového.

V počáteční etapě vývoje zemědělské výroby se používaly nejjednodušší pracovní nástroje a technologie. Zdrojem energie byl člověk, který používal nástroje ze dřeva, kostí a kamene. Charakteristickou soustavou hospodaření bylo přílohové hospodářství, kdy osévána byla pouze menší část orné půdy a větší část zůstala neoseta, aby byla během několika let obnovena její úrodnost. V další fázi se pro práci využívají tažná zvířata, vznikají první vozy a používají se bronzové nástroje a dřevěná potažná rádla. Z přílohových soustav se místy utvářely úhorové soustavy hospodaření. Ta pak převládla v dalším období, kdy již bylo známé železo a jsou doloženy i první železné radlice. K intenzivnímu rozvoji novodobé zemědělské techniky pak dochází v 2. polovině 18. století a především ve století 19., kdy byla vynalezena většina zemědělských strojů. Poměrně záhy se objevují tendence ke změně trojhonné soustavy hospodaření, od konce 18. století se prosazuje nová soustava hospodaření s pravidelným střídáním plodin a se střídavými osevními postupy, a která umožnila podstatně intenzivnější využívání orné

a zemědělské půdy.²

Zemědělství je základním pilířem lidské existence, protože představuje nezastupitelný zdroj obživy lidstva. Je tedy samozřejmé, že se významným způsobem podílí na trvale udržitelném prostředí. Po celé generace se opakují základní zavedené agrotechnické postupy zemědělských prací, tedy **zpracování a příprava půdy, setí a sklizeň**. Technický pokrok v těchto postupech na straně jedné znamenal výrazný nárůst efektivity práce, na straně druhé (především v pozdějším období) však někdy fatální následky pro životní prostředí. V další části proto budou podrobněji popsány vývojové řady zemědělské mechanizace v těchto agrotechnických operacích, které má čáslavské muzeum ve svých sbírkách. Nejdříve se ale vraťme zpět do dávné historie.

Zemědělství do 19. století

Lidská civilizace byla, je a bude více, než si to dnes uvědomujeme, ovlivňována přírodním prostředím, ve kterém existuje. Relativně krátký časový úsek, v němž se odehrávají dějiny naší, tedy evropské civilizace (od doby prvních zemědělců zhruba 6 000 let př. n. l. až po dnešek) je spjat s jedinou klimatickou érou, dobou meziledovou. Proto si těžko dovedeme představit, v jakých různorodých klimatických podmínkách se odehrával vývoj lidského rodu. Historie vzniku a vývoje lidského rodu sahá miliony let před první zemědělce.

Přibližně v 7. tisíciletí př. n. l. (začátek střední doby kamenné – mezolitu) se v Evropě oteplilo a území se postupně zalesňovalo. V lesnatém porostu, kde se již stáda zvířet nepřesouvala na někdejší velké vzdálenosti, se změnil i životní styl pravěkého lovce. Již nelovil zvíř žijící v obrovských stádech na stepích, ale sdružený do menších skupin lovil jinou technikou. Evropa se však nevyvíjela stejně rychle. V její jihovýchodní části se záhy začala připravovat půda pro revoluci, která navždy změnila tvář evropského kontinentu a vlastně celého světa. Mezolitem končí éra evropských lovců a sběračů a z Předního východu přichází zemědělec. Již v 6. tisíciletí př. n. l. se objevují první zemědělské kultury v Řecku. O tisíc let později již jsou první zemědělci ve střední Evropě, a ve 4. tisíciletí př. n. l. obdělávají první pole na britských ostrovech. V neolitu, mladší době kamenné, tak došlo k první velké revoluci – zemědělské. Zemědělství samo o sobě znamenalo revoluční změnu v hospodářském i společenském životě. Umožnilo větší koncentraci lidí, hustší osídlení a jistější a trvalejší obživu. Aktivním působením na přírodu a využíváním přírodních zákonů začal člověk měnit a utvářet své životní prostředí. Neolitický zemědělec musel nejprve pro svá pole najít místo. Vymýtil proto velké plochy lesů. Používal nástroje a nářadí, které známe ze skalních rytin té doby. Jednoduché oradlo – hák, již brzy zapřahal za zvířecí potah. Úrodu sklízel srpem, mlátil cepy a skladoval na delší dobu v zásobních

---

2 Kolektiv autorů: Vývoj zemědělského nářadí, strojů a strojírenství u nás, Dům techniky ČSVTS Ústí nad Labem 1980, 139 stran.

jámách nebo hliněných vypalovaných nádobách.³

Do střední Evropy přicházely zemědělské kultury podunajským kolonizačním proudem nejdříve na Slovensko. Nositelé této kultury, která spadá do 5. tisíciletí př. n. l., nebyli původními obyvateli našich zemí, ale kolonizátory v pravém slova smyslu. Kolonizace byla naprostou nezbytností vzhledem k postupnému snižování úrodnosti půdy a k současnému vzrůstu populace. V pozdním neolitu, nejpozději však začátkem 2. tisíciletí př. n. l. již znali zemědělci v Evropě výhody orby. Od této doby je doložena existence nástroje na obdělávání polí, tedy dřevěného oradla taženého dobytčaty. Nejstarším dokladem nejsou nástroje samotné, ale stopa orby, nalezená pod pravěkými vrstvami a památníky.

Významným přelomem nejen v zemědělství bylo rozšíření železa v Evropě. V posledních stoletích př. n. l. se železo začalo používat k výrobě radlic místo dřeva. Po jednoduchých úzkých symetrických radlicích se začaly objevovat i radlice asymetrické a plužní krojidla. Skutečný pluh s radlicí, krojidlom a odhrnovačkou na jedné straně vznikl pravděpodobně na okraji římských provincií kolem začátku n. l. Nejstarší železné radlice získané na našem území pocházejí z Kolína a Nového Bydžova a jsou datovány do 1. století př. n. l. Z oblasti Moravy a Slezska je znám fragment radlice z Hrubčic z období 1. – 4. století a nedatovaná radlice z Brnička a Uherského Brodu.⁴

V této době hrál významnou úlohu při přeměně půdy oheň. Pomocí ohně se spaloval les a vypalovala tráva. Toto tzv. žárové zemědělství velmi usnadnilo prvotní obdělávání půdy na poměrně rozsáhlých porostech. Oheň, který spálil nejen dřevo, ale i mnohaletou vrstvu zetlelého listí, humus a horní vrstvu půdy, sám půdu obdělával a rozrušoval, přičemž popel sloužil i jako hnojivo. V tomto období v případě opožděné sklizně mnoho zrn samovolně vypadávalo a bez výsevu vzklíčilo. Jinak se selo přímo do popela, často ještě teplého. Pole se mohlo osévat a využít většinou po dobu 4 roků, podle kvality půdy a půdě věnované péči někdy i 6 let. Pak půda několik let odpočívala, délka odpočinku půdy měla vliv na množství úrody a následnou pracnost opětovného zpracování. O systému hospodaření a mohutné kolonizaci svědčí dispozice osad, zjištění četných fází na tomtéž místě, včetně stěhování za lehčími půdami. Zemědělci zakládali pole, a po vyčerpání půdy je tento stav nutil k přemístění i s osadou na nové místo. Spotřeba půdy byla velká, zkulturněného prostoru nebylo relativně mnoho, a proto se rody jedné osady vracely po určitém čase zpět na původní místo. Jelikož však počet obyvatel rostl a půda nestačila osadu uživit, mladší generace odcházely hledat nová místa vhodná k založení filiačních vesnic.⁵ Nejstarším způsobem sklizně obilovin, a to ještě v době před jejich pěstováním, byl prostý sběr či trháni klasů a vydrolování obilok do jednotlivých

3 BERANOVÁ, M. (1980): *Zemědělství starých Slovanů*. Academia Praha, s. 396.

4 TEMPÍR Z. (1997): *Vývoj oradel*. Vědecká práce Zemědělského muzea. Praha.

5 NOVÁK P. (2004): *Historie zemědělské techniky*. Profi Press, s. r. o. Praha 2004. s. 146. ISBN 80 – 86726 – 10 – X.

nádob. Tehdejší sběrači a zemědělci však již znali větší množství nástrojů z kamene, kosti i dřeva, nepochybně začali brzy používat nástroje s ostrým břitem k usnadnění a urychlení sklizně. Nože ke sklizni obilí jsou doloženy od neolitu, tj. mladší doby kamenné z Blízkého východu, Egypta i z více míst Evropy. Srpy, tedy vhodně zahnuté a dostatečně dlouhé nože s ostřím složeným z kamenných čepelek, byly běžným inventářem zemědělských neolitických kultur ve střední Evropě.

Evropské dějiny středověku lze charakterizovat jako období hospodářského růstu ve všech oblastech. Nevidaně rostla až do morové epidemie kolem poloviny 14. století také evropská populace. Zatímco v 10. století žilo v Evropě zhruba 38 milionů lidí, ve čtrnáctém století jich už bylo více než 78 milionů. Kromě zemědělství se v kolonizovaných oblastech rozvíjela řemesla, těžba a zpracování užitkových a vzácných kovů. Rozvoj zemědělství měl za následek zmenšování zalesněné plochy. Zaváděl se trojpolní systém, který spolu s kvalitnějším nářadím (těžký pluh) a se stroji, které využívaly jinou než lidskou či zvířecí sílu (vodní a větrný mlýn), umožnil efektivnější využití půdy a zpracování zemědělských produktů.⁶

V důsledku vědeckého pokroku se od poloviny 18. století začíná měnit způsob života Evropanů. Roste počet obyvatel. V průmyslových oblastech vznikají lidnatá města, do nichž se stěhuje stále více venkovských obyvatel. Koncentrací obyvatel se vyostřují sociální problémy. Přesun obyvatelstva do průmyslových oblastí působil příznivě na rozvoj zemědělství, které muselo hledat nové agrotechnické postupy, aby uspokojilo zvýšenou poptávku po potravinách. Po staletí patřilo zemědělství k hlavním způsobům obživy obyvatel, výjimkou nebylo ani 18. století, kdy se zemědělskou výrobou živilo zhruba 80 % obyvatel českých zemí. Podstatné změny nenastaly ani během první poloviny 19. století, kdy se pouze nepatrný počet obyvatel venkova přesunul do nezemědělské výrobní sféry (do průmyslu nebo řemesel). Do roku 1848 zůstávala většina venkovského obyvatelstva vázána nejrůznějšími formami závislosti ke své patrimoniální vrchnosti. Vlastníkem půdy, na které rolník hospodařil, byla vrchnost a rolník jako nájemce byl majiteli zavázán určitými povinnostmi. K nejvíce kritizovaným a ponižujícím závazkům poddaných bezpochyby patřila roboty, která sice mohla být vykonávána nejrůznějšími formami, ale i přesto byla stále více neproduktivní. Bylo proto v zájmu vrchnosti i poddaných dohodnout se na její přeměně na peněžní platby. Otázka zrušení roboty a dalších feudálních povinností se stala hlavním požadavkem venkova, ale i většiny aristokratů v revolučním roce 1848. Patent o zrušení poddanství byl nakonec vyhlášen 7. září 1848, kdy roboty a další povinnosti poddaných vůči vrchnostem zanikly za cenu dvacetinásobku ročních platů (poslední zbytky tradičních feudálních práv vrchnosti byly zlikvidovány až roku 1869).

Zrušení poddanství urychlilo na vesnici rozvoj směrem k modernímu zemědělství, neboť z venkovského poddaného se stal plnoprávný hospodář, který měl snahu zvýšit výnosy svého hospodářství. Proto postupně přejímal jemu nabízené nové metody, které

6 BERANOVÁ, M. (1980): *Zemědělství starých Slovanů*. Academia Praha, s. 396.

směřovaly nejen k povznesení jeho statku, ale měly vliv i na produktivitu zemědělství obecně. Pro patrimoniální velkostatek znamenalo z ekonomického hlediska zrušení roboty potřebu přechodu na využití námezdních pracovních sil. S tím souvisela samozřejmě i snaha o nový způsob organizace zemědělského podniku, který by přinášel podstatně vyšší zisky prostřednictvím kvalitní zemědělské práce v novém hospodářském systému. Změny v hospodaření se začaly objevovat už před rokem 1848, kdy se zcela od základů začalo s inovací způsobů zemědělského hospodaření. Hovoří se o tzv. „zemědělské revoluci“, která se mohla plně uplatnit a byla potřebná právě v době po zrušení poddanství. České zemědělství procházelo v 19. století dynamickým vývojem. Velkou zásluhu na tom měly především významné osobnosti, které ovlivňovaly konzervativní zemědělství a celkově venkovské prostředí. Základním prostředím, kde byla možnost rozvíjet pokrokové metody, byl šlechtický velkostatek, protože převážně šlechta si udržela významné ekonomické a společenské postavení. Není divu, že ve šlechtických službách působili mnozí učenci, zemědělští ekonomové, ale i vědci nového ražení a zanícení pedagogové. Duší i mecenášem těchto pokrokových jedinců byl ovšem vždy samotný majitel daného panství. Snahy o zvýšení zisku vedly feudály hospodařící ve vlastní režii k zintenzivňování zemědělské výroby. To se mohlo stát pouze přechodem od starého trojhonného systému hospodaření k novému systému hospodaření střídavému. Přechod ke střídavému způsobu hospodaření byl pozvolný s řadou úspěchů i neúspěchů. V té době řadě odborníků bylo jasné, že zvýšení zemědělské produkce lze dosáhnout pouze důkladnou přeměnou celého zemědělského hospodaření. Podstatou nového způsobu hospodaření bylo co nejvíce snížit plochy úhorů. Pastva na úhorech byla nahrazována pěstováním pícnin a zlepšenou péčí o louky. Předpokladem byl i dostatek hnoje, pečlivější obdělávání půdy a celkové zkvalitnění zemědělských prací. K tomuto účelu se zdokonalovaly pracovní nástroje a dovážely se první zemědělské stroje. Šlechtici si uvědomovali, že nejenom technický pokrok, ale i vzdělání, odborné vedení vlastních hospodářství a vědecké poznání zemědělské výroby v co nejširších souvislostech má význam. Potřebu zvýšit intenzitu zemědělské výroby již v 18. století pociťovali ve všech zemích. Impuls pro výrobní pokrok měl vycházet z hospodářských společností, které měly podněcovat zemědělskou výrobu jak na velkostatecích, tak samozřejmě v rolnických hospodářstvích, a to na základě vědeckých poznatků. K tomu vydávaly celou řadu literatury s návody na pěstování nových plodin a zlepšování stávajícího hospodaření. Koncem 18. století se začala objevovat první vědecká zemědělská literatura, související se vznikem zemědělských věd, založených na přírodovědeckých poznáních. Postupně se rozvíjelo pokusnictví, zemědělská technika atd.⁷ V tomto období se již běžně používá celá řada potažních oradel, která po vynálezu ruchadla doznala konstrukčního završení a která zásadním způsobem ovlivnila přeměnu krajiny. Vývojové řady háků, pluhů, radlic a ruchadel, a to od nejstaršího období až do období nástupu parních a vznětových motorů, které jsou v čáslavském Muzeu

---

7 DOLANSKÁ L. (2000): *Program sbírkové dokumentace díla Františka Horského*. diplomová práce bakalářská. Opava.

zemědělské techniky, se řadí mezi deset největších sbírek světa. Unikátnost uvedeného souboru je známá i široké veřejnosti z různých oblastí kulturního i společenského života. Základ této sbírky byl položen v meziválečném období. Prvopočátek kolekce tvoří sbírkové předměty vystavované na Jubilejní a národopisné výstavě, které se do NZM dostaly prostřednictvím Národopisné společnosti ve 20. letech 20. století. V současné době je v muzeu uloženo asi 250 oradel in natura, a přibližně stejné množství modelů. Jedná se především o tradiční dřevěná oradla z 19. (výjimečně z konce 18.) století a pouze menší množství tvoří již železné potažní pluhy z první poloviny 20. století. Jednotlivé typy oradel jsou členěny dle způsobu použití a datace, oradla přestávají být univerzální, ale postupně se stávají specializovaná k určité specifické činnosti. Používání oradel se tak stalo i věcí celospolečenskou, kdy byly s jejich pomocí například prováděny rituální orby.

Osev se v 19. století již prováděl secími stroji, z nichž některé z tohoto období jsou rovněž uloženy v časlavském muzeu. Za mimořádnou pozornost jistě stojí model prvního Wunderlichova secího stroje. Stroj sám byl sestrojen v Českých Budějovicích měšťanem Josefem Wunderlichem roku 1777, model je pak zhotoven v měřítku 1:1 podle plánu Jana Mehlera z roku 1784. Secích a sázecích strojů je ve sbírkách cca 35 originálů a víc jak 70 modelů, většina však pochází až z 20. století. Pro modely je typické, že se mnohdy jedná o detaily různých typů výsevních ústrojí.

V oblasti sklizně se od srpů a obilních kos dostáváme k žacím strojům, a od výmlatu cepy k jednoduchým obilním mlátičkám a prvním pokusům se sklízecími mlátičkami. Od pravěku až do 19. století převažovalo žnutí obilí srpy. Obilní srpy byly poměrně velké, s úzkou čepelí a od středověku většinou se zubatým nebo vroubkovaným ostřím. Středověké srpy byly více otevřené. Od 8. – 9. století se na našem území vyskytovaly dva typy kos: kratší kosa s tupým úhlem mezi čepelí a trnem a typ kosa druhé, svírající s trnem úhel ostrý, a se zesílenou hřbetní částí kosa. Kosa sloužila hlavně ke kosení trávy na lukách, případně krátkého obilí (ječmen, oves) a od 15. století upravená jako kosa obilní ke sklizni obilí dlouhého (žito, pšenice). Ke všeobecnému rozšíření obilní kosa došlo v českých zemích koncem 18. a začátkem 19. století. Obilní kosa měla upravené kosiště k odkládání obilí – hrabice s rožněmi, plachetky apod. a kosa dlouhá až 140 cm. Kosy a srpy se naklepávaly kladivkem na klepadlech či babkách a brousily přírodními brousky, které sekáči nosili v dřevěných toulcích. Posečené obilí se odebíralo, vázalo slaměnými povříslky ručně, často pomoci dřevěných roubíků, do snopů a k dozrání a dosušení se stavělo do panáků, mandelů nebo hromad. Strniště se pohrabovalo většinou dřevěnými ručními pohrabovači. Suché obilí se svázelo na vozech se žebřinami a ukládalo ve stodolách. Během podzimu a zimy se obilí mlátilo na mlatech cepy. Při čištění se používaly hrábě, košťata, obilí se přesívalo na řešetech, válo pomoci dřevěných lopat a fukarů, třídilo a čistilo na podsívačkách (žubrech). Ukládalo se v různých dřevěných zásobnicích nebo v dřevěných, často samostatných nebo v dřevěných, později zděných, často samostatných sýpkách. Posečená píce se rozhazovala, obracela, shrabovala a kopčila hráběmi a na žebřinových vozech odvážela a ukládala v půdních prostorách a v senících. Seno

a snopy obilí se na vůz nakládaly vidlemi podávkami. Od konce 18. století se k sušení sena začaly používat dřevěné sušáky (rohatiny, stojany, boudy). První pokusy o sestrojení žacích strojů vycházely z představ o žacích ústrojích pracujících podobně, jako se žne srpy, řeže nožem nebo kosí kosami. Koncem 18. století sestrojil ruční žací stroj s horizontálním ústrojím z rotujících srpů či kos ve Francii Person a podobně řešili žací ústrojí Curthwright a Boyce v Anglii. První skutečně prakticky použitelný žací stroj postavil v letech 1826 – 1828 Patrick Bell. Byl to stroj pro pár koní s nůžkovým žacím ústrojím řešený pro odkládání obilí stranou. Jako u většiny těchto strojů tažná zvířata byla zapřahána k oji za strojem. Poslední čtvrtině 19. století se žací stroje do českých zemí dovážely; převažovaly stroje americké, ale dovážely se i anglické. Roku 1872 uspořádala Vlastenecko hospodářská společnost mezinárodní soutěž žacích strojů v Hostivicích u Prahy, na niž bylo zastoupeno 19 systémů. Na světové výstavě v následujícím roce ve Vídni bylo již zvláštní oddělení žacích strojů. Do monarchie se ročně dováželo několik stovek žacích strojů, z nichž větší část zůstávala v českých zemích. V sedmdesátých letech začala žací stroje ve Vídni vyrábět firma Hoffherr a na začátku devadesátých let se o jejich výrobu pokoušel J. Červinka v Praze a J. Kučera na Křivoklátě. Nejúspěšnější však byla továrna Knotkova v Jičíně (1896), který se na žací stroje specializoval a v roce 1908 začal s výrobou samovazačů.

Travní žací stroje se velmi rychle šířily po vynikající konstrukci Husseyova žacího ústrojí a prakticky upotřebitelného stroje Woodova (1859). Staly se běžným vybavením větších zemědělských závodů na přelomu 19. a 20. století bylo v českých zemích asi 10 789 závodů užívajících obilní a travní žací stroje. Největší počet žacích strojů různých typů byl u nás na přelomu čtyřicátých a padesátých let, kdy jejich počet přesahoval 255 tisíc kromě 200 sklízecích mlátiček. Od konce 19. století se vyráběly též stroje kombinované, použitelné k sečení obilí i trávy a ostatních pícnin. Mláčení obilí cepy bylo velmi náročné na čas. Často se muselo mlátit celou zimu a přitom mlácení cepy vyžadovalo zkušené mlátce. První stroje na mlácení obilí – mlátičky – napodobovaly práci cepů, tj. mlátily pomocí pohyblivých bijáků na hřidelích (1732 v Anglii, 1765 ve Francii a A. Malzer v roce 1803 v Rakousku). Z konstrukce stup vodních a větrných mlýnů a vyšlapování obilí vycházely mlátičky stoupové (Eversova roku 1768 v Anglii a snad Terentěvova a Krikova z roku 1655 v Rusku). Na počátku 19. století bylo několik takových mlátiček v českých zemích (Hanušovice, Morava, Mikulovice, Děčínsko aj.). Jejich pořízení bylo však nákladné a při relativním dostatku levné pracovní síly nevýhodné. Dva původní modely stoupovných mlátiček z 19. století se zachovaly ve sbírkách Národního zemědělského muzea. Rozhodujícím vynálezem pro další vývoj byla mlátička sestrojena ve Skotsku v roce 1786 J. Meicklem. Nejstarší zprávy o sestrojení pojízdné mlátičky se žacím ústrojím, nebo žacího stroje na obilí vybaveného též mláčicím ústrojím, pocházejí z dvacátých až třicátých let 19. století ze Severní Ameriky. V Evropě první kus o sestrojení sklízecí mlátičky známe z roku

1868, kdy A. R. Vlasenko v obci Borisovskoj v Běžeckém okrese severně od Moskvy zkoušel stroj tažený párem koní, jehož součástí byly žací lišta, lištový dopravník k mláčicimu bubnu a dřevěný zásobník na zrno s plevami. Původní dva stroje se používaly více let, ale jejich výroba se neujala.⁸

Přelomové 20. století

Přestože, jak bylo dříve uvedeno, je z hlediska vývoje a výroby nových zemědělských strojů naprosto zásadní období do konce 19. století, z hlediska vztahu zemědělství a trvale udržitelného hospodářství je klíčové až toto období, kdy se, především v jeho 2. polovině, dostává do popředí i souvztažnost zemědělství a trvale udržitelného rozvoje.

Přelom 19. a 20. století tvoří ve vývoji zemědělské výroby významný mezník. V tomto období lze hledat počátky uplatnění motoricky hnaných pracovních strojů v zemědělské výrobě, dále pak počátky hromadného pronikání chemie do zemědělské výroby, hlavně pak v oblasti průmyslových hnojiv. Zemědělský výzkum a věda dostává v tomto období organizační základnu v podobě sítě výzkumných stanic a škol. Změny v zemědělské výrobě na přelomu století zapadají plně do rámce širších technických, vědeckých a sociálních změn. Snaha o racionalizaci výroby v tomto období se stupňuje nejprve v průmyslu a posléze i v zemědělství. Zemědělský servis v nejšířším slova smyslu, se stává stále více předmětem průmyslové výroby. Rozsáhlá oblast zpracovatelského průmyslu byla se zemědělskou výrobou velmi těsně spjata. Finanční kapitál dodával zemědělské výrobě skoro všechny výrobní prostředky a odebíral výrobky za ceny, které sám diktoval.

Na přelomu století byla podle statistických šetření velká roztržitost vlastnictví půdy. Vedle této roztržitosti v malovýrobě se na straně druhé uplatňovala tendence koncentrovat zemědělskou půdu v závodech vyšších velikostních skupin. Cílem bylo zvyšování intenzity a produktivity. Mezi selským hospodařením a hospodařením velkostatku v tomto období prakticky neexistovaly rozdíly co do technické úrovně i výsledků hospodaření. Zatímco rozvoj techniky v průmyslu vedl ke vzniku celých nových odvětví, v zemědělské výrobě pouze zlepšoval přirozené podmínky výroby a zemědělskou práci usnadňoval. Technické zdokonalování zemědělských strojů a nářadí bylo v oblasti konstrukčních úprav a v kvalitě použitého materiálu. Konstrukční úpravy spočívaly v mechanizování dalších ručních úkonů konstrukcí pomocných zařízení a v přizpůsobování strojů a nářadí pro jednotlivé druhy půd, zvyšování trvanlivosti a zlepšování ovládnání strojů. V oblasti orebních prací byla konstrukce pluhu prakticky ustálena, větší produktivity bylo možno dosáhnout použitím víceradličných pluhů, které umožňovaly hlubší orbu. To kladlo nároky na vyšší potažní sílu a vytvářelo tlak na postupné zavádění traktorů do zemědělství. Tento mezník

---

8 TEMPÍR, Z. a kolektiv (1986): *Historie techniky sklizně obilnin*. Ústav vědeckotechnických informací Praha. s. 216.

znamenal nahrazení tradičních, především koňských, potahů traktory. Velký rozmach zaznamenaly secí stroje, objevují se rozmetadla hnojiv se širokorozmetacím zařízením, potažní rozmetadla umělých hnojiv, ruční secí strojky, elevátorové sázecí stroje a vyorávače brambor, triéry, klapačky, senometry, jetelové mlátičky a samovazače.⁹

V kontextu dříve popsaných základních agrotechnických operací tak v tomto období dochází v postupném zkvalitnění sklizně, kdy dochází k rozvoji výroby klasických mlátiček a jejich nahrazování sklízecími mlátičkami. V časlavském muzeu tvoří exponáty z tohoto období naprostou většinu, zastoupeny jsou mlátičky klasické i mlátičky sklízecí.

K rychlému rozšíření mlátiček poháněných snadno převoznými a lehčími lokomobily se spalovacími motory na benzín, petrolej, generátorový plyn a naftu došlo v prvních desetiletích 20. století, záhy následovanému rozšířením elektromobil, které již ve dvacátých letech v souvislosti s rychlou elektrifikací venkova převládaly. Menší mlátičky žentourové i ruční a od dvacátých let i větší mlátičky, vyráběly mnohé továrny na zemědělské stroje. I velké továrny vyráběly mlátičky velmi různých velikostí, odlišně vybavené čistícími a třídícími prvky a různými doplňky. Výroba desítek typů a modifikací ve většině továren byla přizpůsobena především ekonomickým možnostem různě velkých zemědělských závodů. Od konce 19. století vzniklo velké množství strojních družstev, spolků a společenství, které vytvářely vhodnější podmínky pro využívání velkých mlátiček i pro malé a střední zemědělské závody. Rozdrobenost půdní držby ve velké části Evropy a převažující počet malých a středních závodů určovaly zaměření na technologii sklizně obilovin preferující dělenou sklizeň pomocí žacích strojů a stabilních mlátiček až do druhé poloviny 20. století.

V českých zemích se jednotlivé závěsné mlátičky objevují před druhou světovou válkou (Vyškov 1937) a v období 1940 – 1942 se zkoušejí v Uhřiněvsi (Claas). V roce 1947 bylo v českých zemích 79 sklízecích mlátiček: část tvořily německé stroje firmy Claas do roku 1945 a pak většinou v rámci dodávek UNRRA americké stroje IHC a Massey – Harris. Po roce 1950 ČSR kupovala sovětské závěsné S-6 a samojízdne sklízecí mlátičky S-4 vyráběné v licenci americké IHC z prototypu SP-125 pro extenzivní obilnaření při nízkých výnosech a vysokém sfezu. Zdokonalená upravená verze se od roku 1954 vyráběla pod označením S4M.

Vývoj samojízdnych sklízecích mlátiček naši vlastní koncepce, započatý v roce 1950 v Agrostroji Prostějov přes prototypy ŽM-18 (1951) a ŽM-21 (1952), vyústil ve výrobu prototypu ŽM 300 (1955) a v sériovou výrobu se širším záběrem jako ŽM 330. V roce 1957 byla výroba v rámci dohody zemí RVHP po maďarském povstání převedena do budapeštského podniku EMAG. Jelikož začátkem šedesátých let nabyly splněny požadavky české strany na modernizaci, byl dovoz z Maďarska v roce 1962 zastaven. V roce 1957 byl v Prostějově zahájen vývoj samojízdneho univerzálního podvozku PKUS-45 jako nosič zemědělského nářadí, mimo jiné též sklízecí mlátičky SMUNV-240,

---

9 Kolektiv autorů (2006): *Lidé, krajina a zemědělství*. Profí Press, s. r. o. Praha. s. 198. ISBN 80 – 86726 – 21 – 5.

jejíž výroba byla předána rovněž do EMAG. Výroba podvozku PKUS-45, a tím i zmíněné sklízecí mlátičky, skončila v roce 1962. Koncem šedesátých let se ukazovala potřeba počítat v krátké době s výkonnějšími sklízecími mlátičkami pro podstatně vyšší hektarové výnosy. Vývojové oddělení prostějovského Agrostroje reagovalo konstrukcí sklízecí mlátičky označené jako SM-500. Jeden z pěti strojů prototypu byl s dokumentací předán do bývalého NDR jako příspěvek pro vývoj E-516 a druhý byl uchován na Vysoké škole zemědělské v Praze a od roku 1984 uložen v Národním zemědělském muzeu.

V Československu byly od padesátých let rozšířeny převážně sklízecí mlátičky sovětské výroby S-6, S-4, S4M, z Maďarska typy AC-400, ACD-400, a ovšem stroje vlastní konstrukce ŽM 330, ŽMV 330, později vyráběné v Budapešti jako EMAG. Koncem šedesátých let převážný podíl zaujímaly sovětské sklízecí mlátičky SK-3 a SK-4. Koncem šedesátých let se rozšiřoval nákup strojů z bývalé NDR, a to typu E-512, který v druhé polovině sedmdesátých let a v osmdesátých letech s modernizovanými typy E-514 a E-516 zcela dominoval. Od poloviny sedmdesátých let Československo nakupovalo menší množství sovětských sklízecích mlátiček SK-5 Niva SK-6 Kolos. Ostatní stroje, např. Bizon, Gloria atd. byly zastoupeny jen ve velmi malém počtu.¹⁰

Jak bylo uvedeno v úvodu, zemědělství je nejdůležitější činnost, která ovlivňuje strukturu krajiny a její využívání. Proto je zde zcela na místě zmínit se o změnách ve vývoji zemědělství ČR, protože tyto změny měly jednoznačný vliv na utváření venkovské krajiny. Venkovská krajina byla po staletí utvářena zejména zemědělskou výrobou, která zde má svoji dlouholetou tradici. Ve 2. polovině 20. století však došlo ke změnám, které se do dnešní doby projevují spíše negativně (kolektivizace, chemizace a mechanizace zemědělství). Vlivem těchto procesů začalo soustavné znehodnocování krajiny, ať už se jednalo o vodní a větrnou erozi, znečištění povrchových i podzemních vod vlivem nadměrného hnojení nebo zánik významných přírodních krajinných prvků (meze, remízky, lesy), které poskytovaly útočiště rozličným druhům rostlin a živočichů.

Vývoj zemědělství do roku 1989

V předválečném období zaměstnáno v zemědělství značné množství pracovních sil, ale produktivita práce byla velmi nízká. K 31. 12. 1930 bylo v českém zemědělství zaměstnáno celkem 2 316 375 obyvatel. Tento počet stále klesal, i když pomalým tempem (v roce 1936 – 2 233 000 obyvatel). Výrazný pokles můžeme sledovat až v období 2. světové války. Po válce došlo k přesunu ekonomicky aktivního obyvatelstva zejména do průmyslu. V zemědělství tak dochází ke značnému poklesu pracovních sil. Nástup komunismu po roce 1948 znamenal začátek diskriminace a destrukce přirozených vztahů v zemědělství.

¹⁰ Kolektiv autorů (1995): *Sklízecí mlátičky, řezačky a lisy na českém trhu*. GT Club Praha. s. 152. ISBN 80 – 900705 – 5 – 8.

Komunistický režim zlikvidoval vše, co bylo spojeno s dřívějšími vlastnickými vztahy a podnikatelskou strukturou, a namísto osvědčené tržní ekonomiky nastolil direktivně řízený systém sovětského typu.

V roce 1949 pracovalo v českém zemědělství podstatně méně osob (1 209 138) než před válkou. Bylo to způsobeno zejména odsunem německého obyvatelstva, přesunem pracovních sil ze zemědělství do průmyslu vlivem industrializace a pozemkovou reformou. Otázkou zůstává, čím byl tento významný pokles vyvolán. Někteří lidé se zřejmě v období kolektivizace těžko smířovali s tím, že půdu, na které hospodařili jejich předkové po celá desetiletí a která jim poskytovala obživu, jim někdo přikázal sloučit s ostatními rolníky a určoval také, co a kolik na ní mají pěstovat. Dalším problémem byla také nejistá obživa – v době, kdy ještě nebyla plně rozvinuta chemizace zemědělství (průmyslová hnojiva), závisela celá úroda hlavně na charakteru počasí. Někteří lidé pak dali přednost před direktivním řízením a nepředvídatelností počasí práci v jiných odvětvích hospodářství, např. průmyslu nebo službách. Lidé se tedy z venkova stěhovali za prací do větších měst a tím se nastartoval proces vyliďňování venkova, který trvá v podstatě dodnes.

Před 2. světovou válkou bylo venkovské obyvatelstvo značně heterogenní sociální skupinou (rolníci, sedláci a vlastníci). Na zemědělské půdě hospodařilo mnoho různorodých subjektů – šlechta, církve, velkostatkáři, starousedlíci, sedláci s tradičním pohledem na hospodaření, podnikatelé v zemědělství s moderními názory na jeho příští vývoj, vlastníci a nájemci statků bez přímého vztahu k půdě a hospodaření, střední rolníci i drobní rolníci, kteří se teprve po pozemkové reformě stali vlastníky malých hospodářství.

Kolektivizace zemědělství podstatně změnila tvář vesnice. Socialistické velkovýrobní hospodaření, zpočátku značnou částí venkovského obyvatelstva odmítané, se postupně stávalo součástí běžného života. Časem se vytrácel původní „negativní“ význam slova kolektivizace. Pro mnohé soukromé rolníky byla práce v družstvu vysvobozením z nezměrné dřiny. V období uplynulých 50 let prošlo zemědělství v českých zemích etapou zásadních změn, které utvářely jeho charakter i jeho vliv na okolní přírodu a krajinu. Za mezník v tomto nedávném historickém vývoji je považována kolektivizace v 50. letech minulého století, která vedla k úbytku ekostabilizačních prvků v krajině, které se vyznačovaly kromě své stabilizační funkce také velkou biologickou rozmanitostí (meze, remízky, vlhké nivní louky atd.). Další závažnou etapou byla přeměna tradičního zemědělství na průmyslovou velkovýrobu v průběhu 70. let. Došlo ke scelování pozemků do velkých půdních bloků, které často nerespektovalo reliéf terénu. Tato opatření mají dodnes za následek značně narušené odtokové poměry a s tím související rizika povodní a sucha. Scelování pozemků se negativně projevilo také ve značném znečištění vod a v degradaci půdy. Toto období přineslo značné dotace do zemědělské výroby, zvýšení životní úrovně zemědělců i venkovanů, rozvoj vesnické výstavby, změnu životního stylu venkovské populace. Postupem doby se rozdíl mezi sociálními skupinami venkovského

obyvatelstva stíraly. Vyrovnávání platů, řízený přístup ke vzdělání, způsob obsazování profesních pozic a omezené možnosti seberealizace činily z venkovské populace téměř homogenní skupinu.

Vývoj zemědělství po roce 1989

Pro české resp. československé zemědělství na konci 80. let byla charakteristická vysoká intenzita výroby. Vysoká úroveň objemu zemědělské produkce byla dosahována agrární politikou cílenou na maximální soběstačnost Československa, resp. na převahu exportu zemědělských komodit. České zemědělství se před rokem 1989 snažilo vyprodukovat co možná největší objem zemědělských produktů. V mnoha regionech pak byla výsledkem jednak nevhodná struktura pěstování plodin a jednak neodpovídající systém chovu skotu (převážně stájový). Protože produkce některých plodin nebyla v horších geografických podmínkách rentabilní, byla ekonomická rentabilita uměle udržována systémem tehdejší dotační politiky. Užívaný systém dotování zemědělské výroby působil negativně jak z ekonomického, tak i z ekologického hlediska. Dnešní systém zemědělských dotačních titulů je založen na zcela jiném přístupu. Podporovány jsou totiž zejména mimoprodukční funkce zemědělství. České zemědělství je charakterizováno silně zastaralým parkem mechanizačních prostředků, který není dostatečně rychle obnovován v důsledku minimálního množství finančních prostředků jednotlivých zemědělských subjektů. Tento stav nejen neumožňuje postupné zvyšování efektivity produkce a produktivity práce v odvětví, ale je příčinou nadměrné zátěže životního prostředí.

Rozhodující část z celkové výměry zemědělské půdy je dosud obhospodařována v nevhodně velkých celcích neoddělených výraznými plochami stálé zeleně, které by jako biokoridory a biocentra byly součástí územních systémů ekologické stability (ÚSES). Přirozené rozšíření lesů v krajině bylo zcela rozrušeno prudkými změnami způsobu využívání krajiny. V kulturní krajině tak zbyly vzájemně neprovázané lesy o malé rozloze.¹¹

V České republice byl rozvoj ekologického zemědělství umožněn až demokratickými změnami ve společnosti po roce 1989. Tato republika se nachází na špičce mezi novými zeměmi EU a řadí se na přední světové místo v rozsahu ploch zařazených do ekologického hospodaření. Ke konci roku 2004 byl celkový počet ekologicky hospodařících zemědělců a podniků 836. Bylo zaregistrováno zhruba 263 tisíc hektarů ekologicky obhospodařované půdy, což mírně přesahuje hranici 6 % celkové výměry zemědělské půdy. Základem ekologického hospodaření je zdravá půda. To znamená, že se nedá začít s biomezivním zemědělstvím na půdě, kde donedávna probíhalo chemické hnojení apod. Udržení a zlepšování úrodnosti půdy se provádí organickým hnojením, zeleným

11 IRÁNEK, A. (2006): *Udržitelný rozvoj venkovské krajiny v rozdílných přírodních a sociálních podmínkách*. diplomová bakalářská práce. Brno.

hnojením, pestrými osevními postupy a šetrným zpracováním půdy. Díky střídání plodin na poli a mnohotvárné kulturní krajině v jeho okolí se vytváří biologická rovnováha, která posiluje schopnost rostlin se bránit proti chorobám a škůdcům. Regulace plevelů se v rámci ekologického zemědělství provádí s využitím moderní techniky přizpůsobené přírodě. Ekologičtí zemědělci nesmí používat průmyslová hnojiva, syntetické pesticidy, herbicidy, růstové regulátory a geneticky modifikované organismy.

Na dříve popsané vývojové řady exponátů čáslavského muzea lze tudíž nahlížet ze dvou aspektů. Na straně jedné tyto stroje sehrály klíčovou roli při zintenzivnění a zefektivnění hospodářství, na straně druhé to jsou monumenty zásadně ovlivňující trvale udržitelný rozvoj v dnešním chápání pojetí zemědělství. Na jejich základech pak stojí před konstruktéry nelehký úkol uvádět do života stroje, které budou spojovat konvergenci obou vizí. Stroje takového konstrukčního řešení se však ve sbírkách muzeí objeví až v příštích generacích.

Prameny a literatura

BERANOVÁ, M. (1980): *Zemědělství starých Slovanů*. Academia Praha, s. 396.

ČERNÝ, J. (1931): *Hospodářské strojíctví Praha 1931*. s. 330.

DOLANSKÁ, L. (2000): *Program sbírkové dokumentace díla Františka Horského*. diplomová práce bakalářská. Opava.

DOUDA, M. a kolektiv (1958): *Nové zemědělské stroje u nás i v zahraničí*. Státní zemědělské nakladatelství Praha. s. 480.

IRÁNEK, A. (2006): *Udržitelný rozvoj venkovské krajiny v rozdílných přírodních a sociálních podmínkách*. diplomová bakalářská práce. Brno.

Kolektiv autorů (2006): *Lidé, krajina a zemědělství*. Profi Press, s. r. o. Praha, s. 198, ISBN 80 – 86726 – 21 – 5.

Kolektiv autorů (2007): *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*. Národní zemědělské muzeum Praha. s. 341, ISBN 978 – 80 – 86874 – 06 – 7

Kolektiv autorů (1980): *Vývoj zemědělského náradí, strojů a strojírenství u nás*. Dům techniky ČSVTS Ústí nad Labem. s. 139.

Kolektiv autorů (1995): *Sklízecí mlátičky, řezačky a lisy na českém trhu*. GT Club Praha. s. 152, ISBN 80 – 900705 – 5 – 8.

NEUBAUER, K. a kolektiv (1963): *Zemědělské stroje*. Státní zemědělské nakladatelství Praha. s. 600.

NOVÁK, P. (2004): *Historie zemědělské techniky*. Profi Press, s. r. o. Praha. s. 146 stran, ISBN 80 – 86726 – 10 – X.

PÁTEK, J. (1971): *Racionalizace zemědělské výroby mechanizací v českých zemích v první polovině 20. Století*. Ústav vědeckotechnických informací. Praha. s. 209.

TEMPÍR, Z. a kolektiv (1985): *Historie techniky sklizně obilnin*. Ústav vědeckotechnických informací Praha. s. 215.

TEMPÍR, Z. (1997): *Vývoj oradel*. Vědecká práce Zemědělského muzea. Praha.

**Udržitelnost profese zemědělec v českých zemích v letech
1948-1989
(na příkladu Kutnohorska)**

**Sustainable development of the farmer profession in the Czech
lands in 1948-1989
(example of the Kutná Hora district)**

Článek je věnován proměnám profese zemědělec v ČR a pro srovnání i v okrese Kutná Hora v letech 1948-1989, a to na základě sledování změn početních stavů zemědělců, jejich příslušností k jednotlivým sektorům, věnuje se podílu žen, věkové struktuře, kvalifikační a profesní struktuře i vývoji mezd a sociálního zajištění. Na základě statistických dat se zamýšlí nad sociálně ekonomickým a společensko kulturním pilířem trvalé udržitelnosti profese zemědělec a dospívá k názoru, že pokud má být profese zemědělec zachována i do budoucnosti, musí se zemědělci neustále přizpůsobovat novým poznatkům, aby byli schopni reagovat na nové úkoly, které před ně vývoj přírody a společnosti klade a současně společnost musí vytvářet pro zemědělce takové podmínky, aby měli o tuto profesi zájem.

Zemědělská profese, trvale udržitelný rozvoj, zemědělská statistika

The article is devoted to changes of farmer profession in the Czech republic and for comparison in the district of Kutná Hora in years 1948-1989 on the base of change monitoring of numbers of farmers connected with separated possessory sector, it is devoted to the share of women, age, competence and profession structure, farm wages and social funding. The article speculates about social-economic and societal-cultural pillar of the sustainable development of the farmer profession on the base of statistic data and persuades that if the farmer profession is to be saved for future, it must permanently adapt to new knowledge to be able to answer to new tasks of nature and society and at the same time the society must generate for farmers such conditions, that they were interested in this profession.

Farmer profession, sustainable development, farm statistics

První definici trvale udržitelného vývoje podala sice již v roce 1987 norská politička Gro Harlem Brundlandová, ale tehdy měla na mysli především její environmentální složku.¹ Ve vědomí velké části veřejnosti je zakotvena v souvislosti s pojmem trvale udržitelný rozvoj dodnes pouze tato složka. Přitom ale udržitelný rozvoj má složky čtyři a to složku ekonomickou, sociální, environmentální a kulturně-společenskou.² Předmětem následujícího článku je problematika udržitelnosti profese zemědělec v letech 1948-89. Soustředí se především na sociálněekonomické a kulturně-společenské pilíře trvalé udržitelnosti a pokusí se ukázat postupně se proměňující obsah zemědělské profese ze samostatně myslícího a jednajícího univerzálního pracovníka plně odpovědného za svoji budoucnost v úzce specializovaného direktivně shora řízeného odborníka bez zájmu o to, co bude za horizontem následující sklizně.

Na udržitelnost profese zemědělec je možné se dívat i z dalšího úhlu pohledu. A to jednak z pohledu společnosti, která podmínky pro výkon dané profese vytváří, a jednak z pohledu lidí, zejména mladých, kteří se rozhodují o tom, čím budou a hodnotí atraktivnost jednotlivých povolání. I o tomto bude předkládaný příspěvek.

Zatímco o trvale udržitelném rozvoji, který se tu vztahuje k průmyslu, tu k zemědělství či jinde k životu domácností, se mluví zcela běžně, o trvalé udržitelnosti jednotlivých profesí se dosud nemluví. Jaksi automaticky se předpokládá, že tou měrou, jakou se bude měnit daná sféra života společnosti – v našem případě zemědělství – tou měrou se bude měnit i profil dané profese.

Kulturně společenskými a sociálně ekonomickými aspekty velkých skupin obyvatel stejné profese, z nichž nás pro účel tohoto článku zajímají pouze zemědělci, se v období socialismu jen zcela výjimečně zabývali historikové.³ Poměrně často se však proměnami zemědělců zabývali sociologové a zčásti i zemědělstí ekonomové.⁴

---

1 Naše společná budoucnost, Praha Academia 1991, s. 47. BRUNTLANDOVÁ si přitom uvědomovala přesah udržitelného rozvoje i do ostatních sfér života, o čemž svědčí nejčastěji citovaná věta z jejího díla: „*Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby.*“

2 RYNDA, I.: Trvale udržitelný rozvoj a vzdělávání. www.czp.cuni.cz/projekty/konf_hledani/Sbornik/Rynda.htm. Zde také uvedena široká dnes velmi často v akademických kruzích citovaná definice trvale udržitelného rozvoje. „*Trvale udržitelný rozvoj je komplexní soubor strategií, které umožňují pomocí ekonomických nástrojů a technologií uspokojovat sociální potřeby lidí, materiální i duchovní, při plném respektování environmentálních limitů. Aby to bylo v globálním měřítku současného světa možné, je nutné nově redefinovat na lokální, regionální i globální úrovni jejich instituce a procesy.*“

3 KALINOVÁ, L. (1993): K proměnám sociální struktury v Československu 1918-1968. Praha 1993. Táž, (1989): K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989. Praha.

4 Srovnej zejména: LAMSER, Z.- SÚRA, J. (1978): Člověk v socialistickém zemědělství, Praha a dále studie: KRŮČEK, Z. (1977): Analýza změn sociální struktury v současné etapě rozvoje zemědělství, Sociologie zemědělství, č. 2.; VÁCHA, V.- VRANÝ, J. (1959): K otázce počtu a struktury pracovních sil v československém zemědělství. Zemědělská ekonomika, č. 11; VÁCHA, V. (1981): Hlavní tendence vývoje pracovních sil v zemědělství ČSSR. Zemědělská ekonomika, č. 7.

Ti nemluvili v době, kdy sem teprve pojem trvale udržitelný rozvoj začal pronikat a byl obvykle omezován pouze na jeho environmentální stránku, o udržitelném rozvoji profese, ale v sociologické literatuře nalezneme pojem sebereprodukce profesních skupin, který má k pojmu udržitelný rozvoj poměrně blízko.⁵ Empirickými šetřeními bylo v druhé polovině 70. let zjištěno, že ze zemědělských rodin čtyři z pěti dětí opouštějí profesi rodičů a směřují do jiných, obvykle ve městě snáze uplatnitelných profesí. Tento stav byl sice interpretován jako trvale neudržitelný, neboť časem by tato profese, kterou jen z menší části vyrovnával příliv mladých pracovníků z jiných odvětví, postupně zanikla. Současně však byl v souladu s oficiální ideologií vydáván za důkaz sblížení rolníků s třídou dělníků, podle níž se měli rolníci postupně přeměnit v dělníky pracující v zemědělství, které se přeměnilo v další průmyslové odvětví nelišící se charakterem práce od ostatních oborů národního hospodářství.

S trvalou udržitelností profese úzce souvisí i pojem stabilizace pracovních sil v zemědělství.⁶ Ten se s různou intenzitou objevuje po celé období socialismu a vyjadřuje skutečnost, že pokud stát neposkytne zemědělcům srovnatelné podmínky jako v ostatních oborech národního hospodářství – a to i za cenu pozitivní diskriminace např. ve mzdové oblasti – pak zemědělci změní profesi.

Trvalá udržitelnost profese zemědělec souvisí se společenskými požadavky na danou profesi, které se stále vyvíjejí a nalézají svůj odraz v kurikulárních dokumentech zemědělských škol. Tyto dokumenty se vyvíjejí stejně, jako se vyvíjí technické vybavení profese a úroveň vědeckých poznatků, s nimiž může daný obor disponovat. Vedle toho ovšem musí být po dané profesi ve společnosti poptávka. Dějiny zemědělství za období od konce 40. do konce 80. let ukazují, že mezi osnovami zemědělských škol a reálnou zaměstnatelností absolventů může být rozpor. V druhé polovině 50. let byly koncipovány v reakci na dosavadní univerzální charakter profese zemědělec tehdy nově zavedené učební obory zprvu velmi úzce zaměřené – např. pěstitel cukrovky či obilovin, a tato specializace se ukázala jako málo v praxi využitelná. Během dvou let byly učební obory koncipovány širěji.

Rozpor se může týkat nejenom obsahu vzdělávání, ale i množství absolventů – např. v druhé půli 70. let se již ukázalo, že zemědělských inženýrů je nadbytek a nejsou pro ně v družstvech a na státních statcích vysokoškolská místa. Situace byla obvykle vyřešena tak, že byl vytvořen nový profil míst na nižším stupni řízení tak, aby vyžadoval ke středoškolskému vzdělání alternativně i vysokoškolské vzdělání. Společenská poptávka může být nejrůznějšími vlivy deformována a jakmile se vytvoří nové požadavky, musí být

---

5 ŠPIRK, L. (1977): Charakteristické rysy třídy družstevních rolníků v současném období. Sociologie zemědělství. č. 1: s. 8.

6 Srovnej: NĚMCOVÁ, E. (1989): Vývoj finančního zabezpečení sociálního rozvoje v zemědělsko potravinářském komplexu. Zemědělská ekonomika, č. 7.

profil profese upraven.⁷

Typickým příkladem je právě environmentální aspekt zemědělství v 80. letech, kdy se budoucí zemědělci začaly učit na školách základy ekologie, welfare apod. Neschopnost reagovat na tržní prostředí vedla po roce 1989 k zásadním změnám v profilaci studia zemědělství nejenom na vysokoškolské, ale i středoškolské úrovni. Studium nepronikalo tak do hloubky, ale zato do podstatně větší šířky, což absolventům umožňovalo se úspěšně orientovat v podstatně širší škále reálných situací. Prvky podnikatelského přístupu k zemědělství se přitom projevovaly v předních zemědělských podnicích již v 80. letech, kdy např. JZD Slušovice spolupracovalo na výchově budoucích odborníků s vysokými školami.

Aby se daná profese mohla úspěšně rozvíjet, musí jí společnost proto vytvořit podmínky, tj. musí investovat do infrastruktury vzdělávání v daném oboru a především musí zajistit pracujícím v daném oboru takové hmotné i nehmotné podmínky, aby raději neutíkali do jiného odvětví. Právě od zajištění vhodných podmínek pro výkon profese zemědělec se odvíjí zájem o danou profesi ať již ze strany mladých lidí rozhodujících se pro budoucí povolání nebo i lidí starších uvažujících, kde budou pracovat. Výše odměny za práci, společenská prestiž profese, sociální zabezpečení, možnosti bydlení, kulturního a společenského vyžití reálně rozhodovaly o tom, kolik lidí bude pracovat v zemědělství a zda tato profese přežije i do budoucnosti.

Není to tak samozřejmé, jak by se mohlo zdát, protože potraviny je v současnosti levnější dovézt z druhé strany zeměkoule a na údržbu krajiny si pozvat zahradníky a lesníky ze zemí, kde je nižší cena pracovní síly. Příklady středověkých caletníků či pilníkůů 19. století ukazují, že profese zanikají a nové, které je nahrazují, vznikají. Někdy se ty staré znenadání opět objevují, jak je tomu např. u novodobých pasiřů. Profese zemědělec nepochybně zůstane zachována, ale její obsah se bude výrazně měnit.

Proměna zemědělské profese byla a je podmíněna především technickým a technologickým vývojem, ale velký vliv na ni měly i změny celospolečenské, především politické, které ovlivnily zásadním způsobem i oblast ekonomickou, sociální, kulturní i environmentální. Proměna zemědělce v období 1948-1989 bude sledována na základě vývoje počtu osob trvale činných v zemědělství a jejich věkové a kvalifikační struktury, podílu žen na počtu zemědělců, příslušnosti zemědělců k jednotlivým sektorům v zemědělství a vývoje jejich příjmů a sociálního zabezpečení.

Změna náplně zemědělské profese byla podmíněna počtem zemědělců, neboť menší počet zemědělců musel zvládnout, obvykle za použití mechanizačních prostředků a výsledků vědeckotechnického rozvoje, stejnou práci, kterou dříve obstarával větší počet zemědělců. Proto je nutné, než přistoupíme ke studiu vnitřních změn profese, se zabývat i vývojem celkového počtu zemědělců. Trvale udržitelnou je daná

---

7 Nepřesnost resp. časovou omezenost představ o potřebě jednotlivých profesí v zemědělství vyžadující různé stupně vzdělání velmi názorně odráží studie J. Holečka Prognózy vývoje vzdělanostní struktury pracovníků v zemědělství a současná skutečnost uveřejněná v Zemědělské ekonomice 1985 v čísle 1.

profese – v našem případě zemědělec -tehdy, když je schopen zajistit své společenské poslání, aniž by podkopával některý z pilířů udržitelného rozvoje. A tím bylo v období socialismu především zajištění výživy obyvatel ČR a jen velmi pozvolna a nesměle se do náplně profese zemědělec začínaly prosazovat i další aspekty poslání zemědělců, jako je údržba krajiny aj. Změny v počtu zemědělců v průběhu socialismu ukazuje následující tabulka.⁸

Roky	Počet osob trvale činných v zemědělství v tis.	Index
1930	2379	180
1948	1319	100
1950	1092	83
1955	1066	81
1960	848	64
1965	755	57
1970	688	52
1974	609	46
1979	556	42
1983	546	41
1988	551	42

Z tabulky je patrný trend k trvalému poklesu počtu lidí pracujících v zemědělství. Je to obecný trend, který souvisí s rozšířením vědeckotechnického pokroku a není omezen pouze na Československo nebo na země socialistického tábora. Kolektivizací je však zásadním způsobem ovlivněn, a to nejenom potřebou zemědělců ze strany zemědělských podniků, ale i jejich nabídkou ze strany zemědělských škol a učilišť.

Vysoký podíl zemědělsky aktivního obyvatelstva v meziválečném období byl výsledkem agrárního přelidnění venkova. Poválečný odliv byl spojen jak s důsledky války, tak především s vysídlením Němců a osídlením pohraničí obyvatelstvem z vnitrozemí. První léta po únoru 1948 byla spojena s urychlenou industrializací a militarizací země a zemědělství sloužilo jako rezervoár pracovních sil pro průmysl. Od roku 1953 se začalo zemědělství potýkat s nedostatkem pracovních sil a tento nedostatek trval více jak desetiletí. Práce v průmyslu byla lépe honorovaná a k tomu se družily další sociální výhody - např. placená dovolená, přídatky na dítě, nemocenská apod. Navíc kolektivizace podlomila trvalé hodnoty, o něž se soukromí rolníci opírali – jistotu soukromého vlastnictví a dostatku práce. Výsledkem byl zrychlený útek z venkova do měst a nedostatek pracovních sil v zemědělství.

Existoval i opačný vývoj, ale ten byl co do množství lidí bezvýznamný. Jednalo se např. o lidi s vadným kádrovým původem, kterým bylo povolena práce pouze v zemědělství,

8 Statistické ročenky ČSR a ČSSR 1952-1989, Statistické ročenky Ministerstva zemědělství 1956-82.

případně o děti a mládež, jimž bylo povoleno studium pouze na zemědělských školách.⁹

Od roku 1953 již pominul nejpálčivější nedostatek pracovních sil pro zemědělství, byť dosud mechanizace jako náhrada lidské práce pronikala do zemědělství jen pozvolna. X. sjezd KSČ přišel s požadavkem získat pro zemědělství 320 000 osob. A současně již neoznačoval zemědělství jako zdroj pracovních sil pro průmysl. Požadavky sjezdu se podařilo zčásti splnit vzhledem k tomu, že došlo k přechodnému přerušení kolektivizace a rozpadu části JZD a návratu družstevníků a některých dalších osob, které odešli mimo zemědělství k soukromému hospodaření.¹⁰

Vzápětí však došlo k druhé vlně kolektivizace a odlivu pracovních sil ze zemědělství. Souběžně s útekem před JZD se opakoval i nábor řady průmyslových odvětví na vesnici, která opět sloužila jako rezervoár pracovních sil. Průměrný roční pokles počtu pracovních sil v zemědělství 5,3% v druhé půli 50. let se podařilo zpomalit na 2,3% z první poloviny 60. let. V tomto období se dostal nedostatek pracovních sil v zemědělství na kritický bod. Sice byla v tomto období zemědělská mechanizace již převedena z STS do JZD, ale byl jí stále citelný nedostatek. Navíc se v této době slučovala JZD do větších celků a noví předsedové a další funkcionáři zvyklí hospodařit v malovýrobních podmínkách na katastru jedné obce je nebyli schopni řídit. Se získanými traktory a kombajny a dalšími motorovými stroji neměl často kdo pracovat, neboť profese traktorista a kombajnér byla nedostatkovou a mládež neměla pro nejisté životní vyhlídky o tyto profese velký zájem.

Komunistická strana prostřednictvím hospodářských orgánů začala provádět řadu administrativních opatření, aby tento nedostatek odstranila. Především zintenzivněla nábor do zemědělských učilišť a škol, postupně vyloučila zemědělce z organizovaného náboru do průmyslu a různými způsoby ztěžovala zemědělcům odchod ze zemědělství. Tehdejší ekonomika však neumožňovala podporovat zemědělce materiálně. Přímá pomoc se soustřeďovala pouze na nejslabší JZD a na pohraničí, což vyvolávalo nevraživost u těch lepších, které se postavily na nohy vlastními silami.

Odměny za práci v zemědělství v první polovině 60. let dosahovaly pouze dvoutřetinové výše celostátního průměru a vzrostly oproti druhé půli 50. let pouze o necelé jedno procento. Sociální zabezpečení a pracovní a celkové životní podmínky zemědělců byly výrazně horší než dělníků ve městech.

V druhé polovině 60. let se již situace začala lepšit. Pokles počtu pracovníků

---

9 Zatímco o perzekuci počátkem 50. let toho již je známo zásluhou studie Karla Jecha (Vyloučení selských dětí ze zemědělských škol 1951-1953, Stránkami soudobých dějin, 1993) dost, o diskriminaci mladé generace koncem 50. let zatím nevíme téměř nic. Mezi pamětníky z Kutnohorska se podařilo zachytit manželský pár Sukových z Rohozce, kde pan Pavel Suk je synem bývalého soudce Nejvyššího soudu v Praze, který po válce byl nucen odejít do výroby a jemu bylo umožněno pouze studium zemědělské školy a studium na vysoké škole mu bylo zakázáno. Paní Eva Suková pochází z většího hospodářství, její otec pod tíhou okolností vstoupil do JZD, ale i přesto jí bylo povoleno studovat pouze střední zemědělskou školu. Na SZTŠ v Čáslavi se seznámila se svým mužem.

10 Počet družstevníků klesl v roce 1955 o 48 000 a naopak počet soukromě hospodařících rolníků vzrostl o 150 000 osob. HOUŠKA V. a kol (1971): Vývoj zemědělství a výživy v Československu. Praha, s. 231.

se zpomalil na 1,2% což bylo důsledkem řady ekonomických a sociálních opatření v prospěch zemědělců a současně i výrazem vyčerpanosti zdrojů volných pracovních sil v zemědělských podnicích. Současně do zemědělství směřovalo nejen množství traktorů, kombajnů a dalších zemědělských strojů, ale i agrochemických prostředků a do provozu byla uvedena celá řada nových zemědělských staveb.

V první polovině 70. let se tempo odlivu zemědělců do jiných sfér národního hospodářství opět zvýšilo na 2,4% ročně, avšak na rozdíl od předchozích období bez propadů v zemědělské výrobě. Bylo to výsledkem kooperace a specializace odrážející se ve vzniku společných zemědělských podniků na straně jedné a postupující integrace projevující se další fází slučování JZD do ještě větších celků na straně druhé. Obé umožňovalo významné úspory živé práce. Úbytek pracovních sil v zemědělství představovaly především zemědělci, kteří odcházeli do důchodu, dále zánik většiny soukromých rolníků, z nichž část, pokud neodešla do důchodu, odešla mimo zemědělství. Pro část pracujících v zemědělství se dojížděnou za prací spojenou se vznikem velkých celků stalo toto povolání neatraktivní. Částečně tvořily úbytek i ženy na mateřské.

V druhé polovině 70. let se pokles počtu zemědělců dále zpomalil. Bylo to způsobeno příznivou ekonomickou situací v zemědělství, kdy se již mzdy pracovníků v zemědělství prakticky srovnaly se mzdami v průmyslu a navíc měli zemědělci, zvyklí i po práci pracovat, výrazně větší možnosti samozásobení než lidé ve městech a byli schopni pořídit především potravinovou složku životních nákladů výrazně levněji než obyvatelé měst. Výrazně se zlepšily i sociální poměry zemědělců. Na venkově se opět začalo ve zvýšené míře stavět a v tomto období se výrazně rozvinula i infrastruktura venkovských sídel. Zvýšily se i dodávky techniky, agrochemie i investičních celků do zemědělství a zemědělci se měli jako nikdy předtím.

Tento stav trval ještě v první polovině 80. let, kdy se již v průmyslu začaly objevovat potíže. V zemědělství se to projevilo v poruchách v materiálně technickém zásobování. Počet osob trvale činných v zemědělství poklesl o jedno procento. I přesto ale zemědělství patřilo v této době k profesím, které měly perspektivu.

V druhé polovině 80. let se počet osob trvale činných v zemědělství dokonce mírně zvýšil. Tento nebyvalý jev odrážel tu skutečnost, že zemědělství bylo jen minimálně závislé na zahraničních subdodávkách a zdrojích a neprožívalo takové potíže jako průmysl. Dalším důvodem nárůstu počtu zemědělců bylo uvolnění hospodářské politiky. Toto uvolnění nebylo dobrovolné, neboť socialismus již vyčerpal své možnosti a v zájmu eliminace sociálních bouří jako odrazu zásobovacích potíží musel povolit soukromé podnikání. Velmi výrazně se rozšířilo právě v zemědělství v podobě odchovu tzv. smluvních býků a dalších hospodářských zvířat a pěstováním zeleniny a dalších nedostatkových zemědělských produktů, a to i osobami dosud nacházejících obživu mimo zemědělství.

Nástup tržního hospodářství po roce 1989 vedl v následujících letech k rychlému úbytku počtu osob trvale činných v zemědělství, neboť to se stalo vzhledem k transformaci zemědělských podniků, restitucím zemědělského majetku i neujasněné zemědělské

politice ve srovnání s průmyslem a zejména obchodem a službami neperspektivním. Velmi zřetelně se tento trend odrazil především v zemědělských školách a učilištích, které neměly téměř koho učit.

Do roku 1948 dosud prakticky jednotná skupina zemědělců se záhy rozčlenila na tři hlavní skupiny – zaměstnance státních statků, družstevní rolníky – členy JZD a soukromé rolníky. (Vedle nich existovaly i marginální statistické skupiny zaměstnanců školních statků, státních zemědělských organizací a strojních traktorových stanic, které s výjimkou STS v menší míře existovaly i před únorem 1948. Teprve s nimi dělá součet výše uvedených skupin zemědělců 100% trvale pracujících osob v zemědělství.)

Zaměstnanci státních statků spolu s družstevními rolníky představovali státní sektor. Ten početně převážil soukromý sektor až v roce 1958 a o dva roky později již klesl podíl soukromého sektoru pod podíl zaměstnanců státních statků. V rámci státního sektoru početně převážili družstevní rolníci zaměstnanci státních statků již v roce 1953 a od poloviny 60. let si obě dvě skupiny zemědělců státního sektoru udržovaly zhruba stejnou váhu – družstevníků bylo od této doby až do závěru socialismu 66-69% z celkového počtu zemědělců a zaměstnanců státních statků 18-19%.¹¹ Soukromých zemědělců se v době normalizace udrželo pouze 2-3% z celkového počtu zemědělců. Tyto tři hlavní skupiny zemědělců byly vnitřně velmi různorodé. Věkově a kvalifikačně měli nejvhodnější strukturu zaměstnanci státních statků, kteří si také po většinu období socialismu více vydělávali. Hůře na tom byli družstevní rolníci a nejhůře soukromí zemědělci, kde zcela chyběla skupina mladých lidí a měli obvykle jen základní vzdělání.

Od 50. let musely úbytek pracovních sil v zemědělství ze značné části nahradit ženy. Zaměstnanost žen byla komunistickým režimem vykládána jako jejich osvobození z nadvlády mužů, na nichž byly dosud ekonomicky závislé. Zaměstnání umožňovalo ženám budovat vlastní pracovní kariéru. Ženy byly i do této doby součástí zemědělské výroby jako hospodyně, tj. pomocnice hospodáře, který měl hlavní slovo. Nicméně i na statcích obstarávaly velkou část živočišné výroby a na polích zajišťovaly převážnou část manuálních prací, protože muž měl na starosti práce mechanizované. Hlavní náplní jejich života ale byla péče o domácnost a zejména o děti. To se nyní změnilo a ženám byly zpřístupněny postupně všechny zemědělské profese a to nejprve manuální, poté i ryze technické – např. traktoristek a kombajnerek a později i profese administrativní a manažerské, včetně pozic předsedyň JZD.

---

11 Statistické ročenky ministerstva zemědělství 1956-1983, Statistické ročenky ČR 1984-1989.

Rok	Počet žen absolutně	Počet žen relativně v %
1948	700 000	53,0
1955	624 000	55,1
1960	480 000	53,0
1965	414 000	51,8
1970	365 000	51,5
1975	301 000	48,1
1979	259939	44,7
1983	243807	42,7
1988	206637	40,0

Ženy tvořily významnou rezervu pracovních sil pro zemědělství zejména v 50. letech, kdy muži odcházeli na nábor do průmyslu. V řadě družstev a státních statků většina prací ležela krom těžkých mechanizačních prací, které byly z velké části zajišťovány dodavatelsky STS, na jejich bedrech. Jejich náboru byla věnována velká pozornost. Na Ostravsku byly k jejich získávání zneužity školní děti, které psaly do jednotlivých rodin v patronátních obcích dopisy ženám, aby se zapojily do pracovního procesu, a chodily agitovat po vsích¹³ Kvůli vyššímu zapojení žen do práce byly postupně na venkově budovány tzv. žňové útluky, které nejprve pouze o žních a teprve později celosezónně či celoročně zajišťovaly hlídání malých dětí v zemědělství pracujících žen. Žňové útluky se v 60. letech přeměnily v mateřské školky, které na rozdíl od většiny žňových útluků zajišťovaly i stravování dětí.

Se vznikem větších JZD slučováním malých družstev počátkem 60. let se zvýšil objem administrativy, kterou začaly zastávat právě ženy. Jednalo se obvykle o absolventky středních zemědělských a dalších škol. V této době se také začaly budovat ve větší míře nové kravíny a bylo možné přistoupit ke směnování v živočišné výrobě. To přineslo – zdánlivě paradoxně – úlevu právě ženám. Ty až dosud obvykle chodily ráno do chléva podojit, pak šly na pole, kde byly do pozdního odpoledne a poté opět do chléva nakrmit a podojit. Domů se vracely až v podvečer. Po zavedení směnování náhle získaly volný půlden.

Dalším efektem směnování bylo oddělení pracovníků rostlinné a živočišné výroby. Rozvoj živočišné výroby totiž umožňoval již celodenní zaměstnání pouze v živočišné výrobě, a to zaměstnání celoroční. V rostlinné výrobě se sice dalo při špičkových pracích vydělat více, ale zato nebyla jistota práce přes zimu. V 50. letech se také stávalo, že část zimy ženy

12 Statistické ročenky ČR 1954-1990.

13 Dosud nepublikovaný konferenční příspěvek Mimoškolní činnost jako odraz společenských a politických poměrů na Ostravsku Ant. Barcuha přednesený na konferenci Vyděte ze školních světnic 6. 10. 2010 v Muzeu Komenského v Přerově.

(mnohem méně muži) zůstávaly bez platu doma. S rozvojem polní i stájové mechanizace se postupně snižovala potřeba jednoduchých manuálních prací, které zajišťovaly ženy, a na přelomu 60. a 70. let poprvé klesl počet žen zaměstnaných v zemědělství pod 50% osob zaměstnaných v zemědělství.

V technických profesích se ženy uplatnily jen málo, každé výjimky bylo zejména v 50. letech propagandisticky využito. Se zvyšováním administrativní zátěže, obzvláště po druhém velkém slučování družstev v polovině 70. let, došlo k výrazné feminizaci administrativy. Na manažerských pozicích se ženy stále vyskytovaly jen vzácně a stejně jako v 50. letech sloužily jako na veřejnosti velmi často ukazovaný vzor. V závěru socialismu tak ženy v zemědělství bylo možné nalézt především ve dvou oblastech. Zajišťovaly obtížně mechanizovatelné manuální práce v rostlinné výrobě, pracovaly ve stájích jako dojičky méně již krmičky a vedly administrativu družstev a statků. To vše vykonávaly za výrazně menší mzdy než muži na srovnatelných pozicích. Bez práce žen nebyl rozvoj zemědělství trvale udržitelný.¹⁴

Výraznou proměnou prošla odborná náplň profese zemědělec. Ještě v meziválečném období měla profese zemědělec univerzální charakter. Rolník se musel umět postavit za pluh, posekat obilí, vymlátit, vyorat brambory, stejně jako nakrmit a podojit dobytek. Část prací vykonávaly spíše ženy, ale muži je uměli také a naopak kromě těch nejtěžších prací s potahem ženy zvládaly i velkou část mužských prací. Rolníci ve výměře dané jejich hospodářstvím zvládali i běžné manažerské a obchodní činnosti. Tato univerzálnost zůstala zachována ještě v počátečním období kolektivizace, kdy se pouze oddělily řídicí činnosti, které přešly na management družstva

Většina prací byla na scelených polích nadále vykonávána ručně, stejně jako práce ve stájích na větších statcích, kam byl sveden dobytek. Většinu mechanizovaných prací, které vyžadovaly speciální znalosti a dovednosti, zajišťovaly pro družstva a státní statky strojní a traktorové stanice. Dosud do značné míry univerzální profese zemědělec se začala v průběhu 50. let rozpadat v řadu dílčích profesí, kdy byly až dosud jednotné zemědělské školy specializovány – obvykle na pěstitelský a chovatelský směr. Specializace se ještě více projevila po zřízení zemědělských učilišť, které opouštěli chovatelé jednotlivých druhů hospodářského zvířectva, traktoristé, kombajnéri, pěstitelé obilnin, brambor, řepy apod.¹⁵ Hluboká specializace se ukázala záhy jako málo vhodná pro příliš pestrou práci, která mladou generaci čekala v družstvech a na státních statcích a ještě koncem 50. let bylo učební obory koncipovány šířeji.

Růst vzdělanosti mladé zemědělské generace spolu se vzestupem národního

---

14 Blíže k postavení žen v zemědělství Majerová, V.: Pracovní podmínky žen v zemědělství, *Zemědělská ekonomika* 35, 1987, č. 7, s. 571-579 a PŘÍKRYLOVÁ, A. – KOHN, P. (1979): Odměňování práce žen v zemědělství. *Sociologie zemědělství* 15, č. 2. s. 129-141.

15 Zemědělská učiliště byla zřízena až od roku 1958. Do této doby neexistovala – na rozdíl od bohatě členěného průmyslového učňovského školství a pouze do jisté míry je nahrazovala široká paleta jedno až čtyřletých zemědělských škol. Blíže ČERNOHORSKÝ, Z. (1980): Dějiny zemědělského školství v Československu. Praha.

hospodářství umožnil od přelomu 50. a 60. let zemědělství zásobovat větším množstvím mechanizačních prostředků, budovat početné, tentokrát již opravdu velkokapacitní stavby pro živočišnou výrobu a také zrušit většinu strojních a traktorových stanic a stroje z nich převést přímo do družstev. Struktura dílčích zemědělských profesí, která se vytvořila koncem 50. let, zůstává v zemědělských závodech dodnes.

Se dvěma vlnami slučování družstev a zvětšování státních statků o zanikající JZD však došlo k výrazné změně váhy jednotlivých dílčích profesí. Do popředí vystoupily mechanizované práce profese traktoristů a kombajnérů později doplňované i řidiči nákladních aut .Do pozadí ustoupily především manuální práce v rostlinné výrobě a také profese kočí. V živočišné výrobě k tak hluboké redistribuci jednotlivých prací a jim odpovídajících dílčích profesích vzhledem k nižšímu stupni mechanizace nedošlo.

V živočišné výrobě, kde byla obecně nižší míra substituce ruční práce prací strojovou, počty ošetřovatelů resp. ošetřovatelek dojníc, což byla klíčová profese v živočišné výrobě, víceméně zůstávaly na stejné úrovni jako v předchozím desetiletí, resp. kolísaly. Od 70. let však klesal i počet traktoristů a kombajnérů, což souviselo se zvyšující se výkonností zemědělských strojů, které zastaly práci většího počtu strojů. To umožnilo snížit stavy traktorů a kombajnů. V této době také výrazně rostl počet pracovníků dílen. Profesní spektrum dílenských pracovníků se však zúžilo o tradiční řemesla kolářů, kovářů a podkovářů a objevily se zde nové profese autoelektrikářů apod. Převážnou část dílenských pracovníků tvoří opraváři zemědělských strojů.

Značnou část investičních akcí si družstva i statky zajišťovaly svépomocně prostřednictvím vlastních stavebních čet. V závěrečných desetiletích socialismu k vlastním stavebním akcím přibýly i stavby pro cizí investory. Počet pracovníků stavebních čet v 70. a 80. letech kolísal podle množství prací resp. zakázek.

Svébytný fenomén představuje v zemědělských podnicích přidružená výroba. Rozšířila se zejména v 80. letech, kdy stávající průmyslové závody a podniky služeb nebyly schopny pokrýt poptávku po jejich výrobcích a službách. Komunistický režim tuto situaci řešil nouzovým způsobem . Povolil zemědělským podnikům – tj. podnikům, které měly zcela odlišné poslání - vybudovat střediska přidružené výroby a služeb. Ty byly pro zemědělské závody významným zdrojem příjmů, v některých případech takových příjmů, které převyšovaly příjmy ze zemědělské výroby.¹⁶ V přidružené výrobě sice pracovali i zemědělci, ale postupně zde převládaly specializované nezemědělské profese.

Vedle dělnických profesí pracovali na státních statcích a v družstvech i technicko-hospodářští pracovníci, jejichž počet po celou dobu socialismu postupně rostl.

Zemědělské závody tak koncem období socialismu zaměstnávaly nejenom doširoka rozvinutou paletu zemědělských dílčích profesí, ale i celou řadu profesí nezemědělských. Právě širší profesního záběru představovala základ udržitelnosti zemědělských závodů i samotné zemědělské profese nyní transformované do řady dílčích

---

16 Extrémní, široce medializovaný příklad představovalo slušovické JZD. Viz: ČUBA, F.-DIVILA, E.(1989): Cesty k prosperitě, JZD agrokombinát Slušovice. Praha.

specializovaných oborů.

Zemědělství nepatřilo alespoň v prvních desetiletích socialistické éry k prestižním profesím. To se odráželo v nízkém zájmu mladé generace o tuto profesi a následně ve věkové struktuře zaměstnanců zemědělských závodů. V 50. letech byla svobodná volba profese velmi omezená, a tak např. potomkům kulaků bylo zakázáno studovat buď vůbec nebo pouze některý z nezemědělských oborů. Naopak potomkům průmyslníků a obchodníků bylo umožněno studovat pouze zemědělské školy. Celkově však byl zájem o zemědělství mizivý a situaci navíc zhoršovaly umístěnky, které posílaly absolventy škol a učilišť na místa, kde to bylo podle socialistických plánovačů nejvíce potřeba, a samotní studenti, pokud neměli protekci, to nemohli ovlivnit.

Obyvatelům venkova v produktivním věku se v 50. a 60. letech nabízela lepší perspektiva práce v průmyslu. V zemědělství tak zůstávaly pouze starší věkové kategorie, pro něž bylo obtížné měnit profesi či dojíždět do zaměstnání, nebo byly bydlením, rodinnými vazbami apod. vázány na venkově. Velkou část zemědělských prací zajišťovali důchodci, což souviselo nejenom s nedostatkem pracovních sil v zemědělství, ale i s velmi nízkou úrovní důchodového zabezpečení zemědělců, kteří by nebyli schopni pouze z důchodu vyžít.¹⁷

Ani v 60. letech, kdy již neprobíhal intenzivní nábor do průmyslu a naopak se rozběhl masivní nábor do zemědělských škol a učilišť, se situace nelepšila. Ke zlomu došlo až po roce 1970 v souvislosti s celkovým zlepšením situace v zemědělství a na venkově. Tehdy tvořili pracovníci do 30 let 23,2% všech osob trvale činných v zemědělství. V průmyslu to však bylo 39% a ve stavebnictví 41,2%.¹⁸ Zlom z počátku 70. let se výrazně projevil i na opačném konci věkového spektra pracovníků v zemědělství. Výrazně ubylo pracujících důchodců, ale i přesto byl jejich počet čtyřikrát až pětkrát vyšší než v průmyslu a stavebnictví.

Tento trend pokračoval i v 80. letech, takže na jejich konci již pracovníci do 30 let tvořili 50,7% z celkového počtu a důchodci jen 8,1%. Věková struktura pracujících v zemědělství se tak již podobala struktuře pracujících v ostatních odvětvích národního hospodářství.¹⁹ Průměrný věk pracovníků v zemědělství byl výrazně vyšší než v dalších oborech národního hospodářství a od 50. let až na práh let sedmdesátých víceméně stagnoval na 45 letech. Teprve poté se začal snižovat a koncem socialismu klesl na 40,2 roku. Poměrně výrazné byly rozdíly v průměrném věku v jednotlivých sektorech. Nejnížší byl na státních statcích a naopak nejvyšší u soukromě hospodařících rolníků.²⁰

17 Zatímco v 50. letech tvořily pracující důchodci kolem 15% trvale činných pracovníků v zemědělství, v roce 1970 překročil jejich počet 20%. A pod úroveň 50. let klesl až v roce 1978. Viz: Statistické přehledy č. 8 1989. příloha Zemědělské ekonomiky č. 10. 1989.

18 LASER, Z. – ŠŮRA, J. (1978): Člověk v socialistickém zemědělství. Praha. s. 93.

19 Statistické přehledy č. 8 1989. příloha Zemědělské ekonomiky č. 10. 1989.

20 VOJÁČEK, A. (1976): Vývoj socialistického polnohospodářstva na Slovensku. Bratislava, s. 760, a dále Statistické přehledy č. 8, 1989. příloha Zemědělské ekonomiky r. 35. 1989, č. 10.

Již v první polovině 50. let se ukázala stávající kvalifikace zemědělců neudržitelnou a novým požadavkům musela být uzpůsobena i náplň vzdělávání na zemědělských školách. Dosavadní univerzální zemědělský pracovník de facto zanikl a nahradily ho dílčí zemědělské profese. Pracovníci jednotlivých dílčích profesí v rostlinné a živočišné výrobě stejně jako v dílnách, stavebních četách i v administrativní a řídicí sféře museli zvládnout značné množství nových poznatků z oblasti fyziky, chemie a biologie i poznatků aplikovaných přímo na jednotlivé obory zemědělské výroby a ekonomiky.

Kvalifikační struktura pracovníků v zemědělství ČR v letech 1956-1984²¹

Kategorie vzdělání	1956	1960	1966	1970	1974	1978	1984	1989 (ČSSR)
Vysokoškolské	6307 0,6%	8476 1,0%	9965 1,2%	13609 1,7%	17472 2,3%	20392 3,0%	26243 4,0%	3,4 JZD 3,5% statky
Úplně střední odborné	9971 0,9%	15178 1,7%	25287 3,2%	45976 5,8%	51796 6,9%	67056 10,0%	81528 12,5%	13,0 JZD 13,7% statky
Střední odborné	13504 1,3%	28396 3,4%	27999 3,5%	23921 3,0%	23250 3,1%	22465 3,3%	21415 3,3%	4,3 JZD 3,1% statky
Vyučení	-	-	-	159478 20,2%	164082 21,9%	213711 31,8%	257472 39,5%	49,1- JZD 44,9% statky
Základní	-	-	-	547516 69,3%	487906 65,3%	344711 60,6%	254527 49,1%	20,6% JZD 24,8% statky

Teprve v 50. letech se podařilo zlikvidovat asymetrii vůči průmyslu spočívající v tom, že v zemědělství neexistovalo základní odborné vzdělání představované v ostatních sektorech učebním poměrem. Učební obory jako základní způsob přípravy na dělnická povolání byly v zemědělství vytvořeny až od roku 1958. (zákon č. 89 Sb o výchově k povolání v učebním poměru ze dne 12.12.1958).

Střední odborné vzdělání představovaly od druhé poloviny 50. let střední zemědělsko technické školy a další specializované školy. Ty v podstatě nahradily do konce socialistického období nepřehlednou strukturu zemědělských škol, která se často bez ujasněné koncepce do poloviny 50. let průběžně měnila. Kapacita jak učňovských, středních i vysokých škol zemědělských se postupně zvyšovala, ale zájem o ně nebyl

21 VOJÁČEK, A. (1989): Vývoj socialistického polnohospodářstva na Slovensku. Bratislava, s. 761 a Statistické přehledy č. 8, 1989, příloha Zemědělské ekonomiky r. 35, 1989, č. 10.

příliš velký a musel probíhat nábor do těchto typů škol. I přes tuto nepříznivou situaci se podařilo výrazně zlepšit kvalifikační strukturu pracovníků v zemědělství.

Počet vysokoškoláků vzrostl za období socialismu téměř sedmkrát a počet středoškoláků s maturitou patnáctkrát. Podíl vyučenců vzrostl z nuly v druhé polovině 50. let až na více jak 40% koncem 80. let. Naopak počet pracovníků pouze se základním vzděláním prudce klesal. Zatímco ještě počátkem 70.let ze tří pracovníků dva nastoupili do práce hned po ukončení základní školní docházky, v polovině 80. let to byl již každý druhý.²²

Pro rozvoj zemědělské výroby měla klíčový význam kvalifikace vedoucích pracovníků. Ta se rovněž postupně zvyšovala. Zatímco v 50. letech, zejména v době zakládání družstev, hrála mnohdy větší roli než odborná znalost politická angažovanost, již v druhé polovině 50. let vystoupily do popředí odborné kvality managementu družstev a statků. Jelikož se jednalo až na výjimky o staré praktiky, v některých případech o potomky kulaků, kteří neměli příslušné odborné vzdělání, byly pro ně organizovány odborné kurzy, a to jak zaměřené na zemědělské, tak i na manažerské znalosti.

Již v průběhu 50. let byly pro předsedy JZD a pro ředitele státních statků organizovány dlouhodobé kurzy, které měly nahradit (zpravidla chybějící) středoškolské vzdělání.²³ Obdobné, ale kratší kurzy byly pořádány i pro zootechniky, agronomy, mechanizátory a ekonomy resp. v té době účetní. V 60. letech se již stalo středoškolské vzdělání vedoucích funkcionářů družstva standardem a vyskytovaly se zde i zatím nepočtené výjimky předsedů, agronomů, ekonomů, zootechniků či mechanizátorů s vysokoškolským vzděláním.

Stále však zůstávala část funkcionářů družstev a statků se základním vzděláním. Vzdělání v této době mohla nahradit dlouholetá praxe spolu se stranickým vzděláním. Naopak do roku 1968 nebylo stranické vzdělání ani členství v KSC pro zastávání některé z výše uvedených funkcí podmínkou.²⁴ V 70. letech se výrazně zvýšil počet vysokoškoláků na vedoucích funkcích, byť převažující část funkcionářů měla stále pouze středoškolské vzdělání. Praktici bez vzdělání na těchto funkcích však již byli výjimkou.

Přiliv vysokoškoláků v 80. letech do družstev a statků vedl k tomu, že většina vedoucích funkcí byla obsazována již vysokoškoláky, kteří začali být postupně umísťováni i na nižší tzv. alternativní funkce, pro něž bylo dosud požadováno středoškolské vzdělání a nyní alternativně i vysokoškolské. Po celou dobu normalizace bylo nepsanou podmínkou pro výkon některé z vedoucích funkcí členství ve straně a stranické vzdělávání v podobě buď dlouhodobých kurzů nebo večerní university marxismu-leninismu.

---

22 Tamtéž.

23 První roční škola pro předsedy JZD byla zřízena v roce 1954 v Brně a v roce 1956 i v Praze, V roce 1960 existovaly již čtyři takovéto školy, které vzdělávaly i ředitele státních statků a v 60. letech bylo zřízeno roční specializační studium pro funkcionáře zemědělských závodů při většině středních zemědělských škol.

24 Blíže NOVÁK, P. : Předseda JZD. In: Člověk na Moravě v období socialismu. CDK Brno, v tisku.

V 70. a 80. letech organizovaly okresní zemědělské správy pro předsedy a další vedoucí funkcionáře družstev a statků pravidelná školení, při nichž je seznamovaly s novinkami v dané specializaci včetně aktualit v oblasti řízení podniků.

Vzdělání vedoucích funkcionářů zemědělských závodů bylo pouze předpokladem pro úspěšný rozvoj konkrétních zemědělských závodů. Prosadit se v nelehkých ekonomických podmínkách stále se prohlubujícího nedostatku se dařilo jen nemnohým družstvům. Obvykle existovaly na okrese maximálně dvě tři špičková družstva, jejichž management v čele s předsedou dokázal využívat nedostatky socialismu k rozvoji družstva. Příklad JZD Slušovice a řady dalších špičkových družstev ukazuje, že jejich management dokázal skloubit poznatky současné vědy s velmi dobrým vedením lidí a s propracovanými kontakty na stranické a státní orgány a dokázal pracovat jako tým.

Zemědělci nežijí jen prací, ale mají i svůj volný čas, v němž provozují specifické zájmové činnosti, které je odlišují od ostatních skupin obyvatelstva. A právě v oblasti volnočasových aktivit došlo u zemědělců v průběhu čtyř desetiletí socialismu k výrazným změnám. Především se absolutně prodloužil volný čas na úkor pracovní doby. Ta se stala v zásadě osmihodinovou stejně jako v průmyslu. U některých činnostech v zemědělství to však neplatilo, byť celkové měsíční množství práce odpovídalo osmihodinové pracovní době, která byla ovšem jiným způsobem rozdělena než v průmyslu. Zejména v živočišné výrobě byly delší směny a muselo se pracovat nepřetržitě, neboť dobytek nemohl zůstat bez krmení, případně dojení. Obdobně v rostlinné výrobě při žních a dalších špičkových pracích byla osmihodinová pracovní doba vysoce překračována.

V období socialismu však i v zemědělství zakotvila ve vědomí lidí pevná pracovní doba. Zatímco dříve „za soukroma“ se pracovalo do té doby, než byla práce hotova, případně do doby, kdy ještě bylo na práci vidět, za socialismu se i v zemědělství prosadil fenomén práce od-do. Spolu s tímto přístupem se ze zemědělství u velké části pracovníků vytratil pocit odpovědnosti za odvedenou práci. Tento přístup se odrážel v neefektivně vynakládané práci, v drobných krádežích, které byly typické zejména v družstevním sektoru, kdy šlo o majetek všech apod. Vztah k práci, který se vytvořil v zemědělství vlivem socialismu se stal trvale neudržitelným a byl častým předmětem výtek vedení zemědělských závodů i nadpodnikové řídicí struktury a různých kampaní.²⁵ Nápravu vztahu k práci měla zajistit široká škála opatření, počínaje na straně jedné postupně měněnými systémy odměňování a brigádami socialistické práce na straně druhé konče. V podmínkách společného vlastnictví však byla tato náprava jen těžko realizovatelná.

V meziválečném období měli zemědělci svoji vlastní politickou reprezentaci v podobě agrární strany, na níž bylo napojeno široké spektrum odborových, kulturních, sportovních a dalších organizací. Jejich prostřednictvím se zapojovali do veřejného života

---

25 Sonda do archivních materiálů JZD na Kutnohorsku a do archivního fondu výrobní zemědělské zprávy Kutná Hora ukazuje, že od 50. let průběžně po celou dobu socialismu bylo nezbytné řešit rozkrádání společného majetku. V JZD byl k této protizákonné činnosti vztah benevolentnější než na státních statcích, neboť družstevníci považovali majetek JZD za svůj.

ať již společenského a kulturního nebo politického. To se po válce změnilo. Agrární strana byla zakázána již těsně po válce a většina na ní navazujících organizací zanikla počátkem 50. let, kdy byly zlikvidovány spolky a měly je nahradit společenské organizace. Jejich spektrum bylo podstatně zúženo a především byly orientovány pouze na zájmovou oblast a politickou činností se nesměly zabývat.

K politické reprezentaci byly určeny tři politické strany, z nichž lidová byla často vydávána za reprezentanta venkova. Zemědělci měli své výrazně menšinové zastoupení i ve vládnoucí komunistické straně, kde bylo důsledně dbáno na zastoupení „třídy rolníků“. Toto zastoupení však neumožňovalo hájit specifické zájmy rolníků, kteří byli považováni za méně uvědomělé a trvale se museli podřizovat zájmům dělnické třídy.

Oficiální teorie sblížení dělnické třídy s třídou rolníků a vyrovnávání města a venkova ignorovaly specifické zájmy zemědělců a vnucovaly jim prvky života dělnické třídy a obyvatel měst. Sami rolníci považovali tuto situaci za trvale neudržitelnou, což se projevilo v roce 1968, kdy se pokusili vybudovat vlastní politickou reprezentaci – jakkoliv zahalenou do ekonomického hávu – v podobě hospodářských družstev.²⁶ Obnova hospodářských družstev byla potlačena v samých začátcích stejně jako pokusy státních statků vytvořit si vlastní zájmové ústředí. Jediným výsledkem roku 1968 na vesnici bylo odstranění odborové asymetrie mezi státními statky a JZD. K již existujícímu odborovému svazu pracujících v zemědělství, který zastupoval zájmy pracovníků státních statků, přibyl roku 1972 Svaz družstevních rolníků s převážně odborovými úkoly. Jeho prostřednictvím byla realizována v letech normalizace celá řada sociálních opatření, která výraznou měrou přispěla ke stabilizaci družstevního rolnictva, ale rozhodně nebyla jejich politickou reprezentací.

Tu se podařilo obnovit až po roce 1989 v podobě obnovené agrární strany a dalších zemědělských stran. Tehdy se však ukázalo, že v změněných společenských podmínkách již nemají stavovsky zaměřené politické strany šanci na úspěch a tyto strany záhy zanikly. Zemědělce nyní v politickém životě zastupují politické strany napříč celým politickým spektrem, přičemž největší vliv na venkově, zejména v určitých regionech, má Křesťansko demokratická unie navazující na někdejší lidovou stranu z období socialismu.

Udržitelnost profese se odvíjela do značné míry od toho, jak se lidem vyplácelo pracovat v zemědělství – tedy od výše jejich mzdy. Zde byly velmi výrazné rozdíly mezi třemi výše uvedenými skupinami zemědělců, přičemž statisticky sledování byli především zaměstnanci státních statků, kteří na tom byli platově nejlépe. Jejich mzda činila ještě v roce 1960 pouze o málo více než tři čtvrtiny mezd v průmyslu a hranici 90% překročily mzdy na státních statcích až počátkem normalizace a na jejím konci se již mzdy přiblížily 98% mezd v průmyslu.

Družstevní rolníci na tom byli až do první poloviny 60. let se mzdami výrazně hůře. Navíc dostávali jen část mzdy podle odpracovaných jednotek a zbylou část dostali

---

26 Blíže NOVÁK, P. (2009): Rok na vsi. K letům 1968-69 na kutnohorském venkově. In: Rok 1968. Sborník z konferencE Národního muzea 2009. s. 38.

po závěrečném vyúčtování koncem roku, pokud ovšem družstvo splnilo plán a na nevyplacené mzdy mělo dostatek finančních prostředků. K výplatě mezd po vzoru státních statků přistoupila družstva až o konsolidaci po první fázi slučování v průběhu druhé poloviny 60. let a první poloviny 70. let. V 70. letech již mzdy v JZD začaly výrazně růst a překročily úroveň mezd na státních statcích a postupně se tak dostaly na úroveň mezd obvyklých v průmyslu. Cenou za tuto mzdu však byla vyšší časová náročnost práce v zemědělství.

Výdělky soukromě hospodařících rolníků byly ovlivněny uměle nastavenými pro ně nepříznivými výkupními cenami, které je měly donutit ke vstupu do družstev. Zdánlivě vysoké příjmy soukromých zemědělců v období socialismu byly podmíněny neúměrným pracovním vypětím, které při přepočtu na hodinu práce ukázalo výrazně nižší mzdy než v socialistickém sektoru.

V rámci socialistického sektoru existovala hluboká mzdová diferenciací mezi jednotlivými profesemi, přičemž k nejlépe honorovaným profesím patřili traktoristé, kombajnéri, ale i krmíči, kteří měli často vyšší mzdy než vedení družstev. Nejhůře na tom byli manuální pracovníci v rostlinné výrobě, což byly převážně ženy.

I přestože se socialistickému režimu podařilo pro zemědělství zajistit již v druhé polovině 60. let dostatek pracovních sil, neznamenalo to, že tento dostatek byl trvalý a automatický. Po celé období socialismu bylo nutné vynakládat značné prostředky na tzv. stabilizaci pracovních sil v zemědělství. Ta měla celou řadu forem.

Zemědělské závody, obzvláště ty hospodařící v horších přírodních podmínkách, tj. především v podhorských oblastech a v pohraničí, dostávaly diferenciací příplatky, které vyrovnávaly nerovné podmínky. Nechtěným důsledkem ovšem bylo, že se pěstovaly některé plodiny i v podmínkách naprosto nevhodných a deformoval se tak trh zemědělskými plodinami. Další příplatky se týkaly plodin, na jejichž pěstování měl stát eminentní zájem a existovala celá řada dalších příplatků, které zcela zdeformovaly tržní vztahy v zemědělství a tím i mzdy. V pohraničí, kde se rozpadla JZD a kde nikdo pracovat nechtěl, obhospodařovaly půdu státní statky a dostávaly za to příplatky. Bez těchto příplatků by nebyly státní statky ani družstva hospodařící v nevhodných podmínkách schopny prodat své draze vyprodukované zemědělské produkty a následně by zemědělci přišli o své mzdy a odešli by za lepším do měst. To se také částečně stalo po roce 1989.

Jakkoliv se mzdové podmínky v zemědělství postupně srovnaly s podmínkami v průmyslu a dalších oborech národního hospodářství, neplatilo to o dalších složkách životní úrovně. Ta totiž patřila k hlavním faktorům, které rozhodovaly o tom, zda lidé zůstanou pracovat v zemědělství nebo raději ze zemědělství odejdou, a hrála také významnou roli při volbě povolání.

K velmi významným faktorům patřilo sociální zabezpečení zemědělců. To se lišilo až do 70. let podle sektorů. Ve státním sektoru představovaném především státními statky platily stejné podmínky jako v průmyslu, v družstevním sektoru tomu bylo odlišně. Zde se sféra sociálního zabezpečení řídila družstevním zákonem a teprve v roce 1976 zákonem o

sociálním zabezpečení byly vyrovnány podmínky s pracovníky státních statků.²⁷ Jednalo se o důležitou oblast, neboť zejména důchodové zabezpečení rolníků bylo až do této doby na velmi nízké úrovni a ačkoliv to nikdo nepřiznal, družstevníci důchodci, kteří již nebyli schopni si k důchodu přivydělat a nebyli schopni si vypěstovat vlastní zemědělské plodiny a odchovat králíky, slepici či prase, žili na hranici bída.

Současně s důchody se vyrovnaly v roce 1976 i podmínky pro poskytování podpory v nemoci, zabezpečení matky a dítěte a poskytování sociálních dávek. V roce 1975 vyřešil družstevní zákon poskytování dovolené na zotavenou pro družstevníky ve stejném rozsahu s ostatními odvětvími národního hospodářství a především se státními statky, s nimiž se družstevníci neustále srovnávali. Zvyšování příjmů v rodinách zemědělců vedlo k stále vyššímu vybavování jejich domácností předměty dlouhodobé spotřeby, které se postupně vyrovnalo s vybavením domácností lidí ve městech.

Od 70. let se také výrazně rozšířila dosud jen sporadická podniková rekreace. Jednotlivé zemědělské závody si začaly budovat svá rekreační střediska, případně smluvně zajišťovaly rekreaci svým členům v cizích zařízeních. Významným způsobem se rozšířila i individuální rekreace spojená s pořízením automobilu, a to včetně rekreace zahraniční. Na straně druhé se venkov vyhnula v 70. letech kulminující vlna pořízování druhého bydlení obyvateli měst, což bylo dáno nejen skutečností, že žijí ve zdravějším životním prostředí, ale i tím, že jsou skromnější.

K významným stabilizačním faktorům patřila bytová výstavba na vesnici.²⁸ Část zemědělců si přestavěla usedlosti svých rodičů na moderní rodinné domky, které se od těch městských lišily často pouze existencí hospodářského zázemí. K přestavbám se postupně od druhé poloviny 60. let připojila v následujícím desetiletí akcelerující výstavba nových nejprve obvykle bytových a později i rodinných typizovaných domů. Bytové domy, k nimž bylo obvykle dodatečně přistavěno v podobě různých často improvizovaných chlívků hospodářské zázemí pro chov drobného hospodářského zvířectva a připojeny byly i zahrádky pro pěstování zemědělských plodin, sice český venkov rozhodně nezkrášlily, ale ve většině případů jejich obyvatele natrvalo připoutaly k zemědělství. Stejně tomu bylo i u rodinných domků typu okál, vzácněji typu „šumperák“

Zatímco v rovině osobní spotřeby se situace zemědělců rychle blížila situaci pracovníků v ostatních oborech národního hospodářství, v oblasti společenské spotřeby

---

27 V stanovách každého družstva bylo určeno, jakou část svých hrubých tržeb družstvo vloží do sociálního fondu a jakou do kulturního fondu. Vzorovými stanovami bylo doporučeno do prvního z fondů vkládat 3% a do druhého 1% hrubých tržeb a družstva se obvykle tímto vzorem řídila. Výše disponibilních prostředků tak byla bezprostředně svázána s prosperitou družstva.

28 Srovnej: MAJEROVÁ, V. (1987): Bytové podmínky pracovníků v socialistickém zemědělství. Sociologie zemědělství, č. 2: s. 107-119.

přetrvávaly značné rozdíly.²⁹ Pouze v části větších obcí existovaly základní školy, navíc typické vesnické malotřídky se postupně s vymíráním vesnic rušily a děti musely stále častěji dojíždět buď do střediskových obcí nebo dokonce do nejbližšího města. Obdobně tomu bylo s mateřskými školami. Na jejich výstavbě a provozu se sice částečně podílely i zemědělské závody a jejich počet se plynule zvyšoval, ale opět se jednalo pouze o střediskové obce a z menších obcí bylo nutné děti do školek dovážet. Navíc v řadě z nich neexistovaly školní jídelny a maminky musely dětem dávat jídlo s sebou.

Problematická byla i dostupnost zdravotní péče. Již v 50. letech si některé zemědělské závody budovaly svá zdravotní střediska, resp. v této době spíše jen ordinace závodního lékaře. Skutečná střediska zde vznikala až od 70. let. Jednalo se však opět pouze o střediskové obce. O to, kde bude zdravotnické středisko vybudováno někdy sváděly jednotlivé vesnice a jednotlivé zemědělské závody ostré boje.

Velmi špatné to bylo na vesnicích s kulturou. Postátněním hospod a jejich likvidací v části obcí v 50. letech přišli obyvatelé venkova o přirozená střediska společenského života. Od 70. let se v rámci tzv. komplexní péče o pracující začaly ve střediskových obcích budovat kulturní domy, na jejichž stavbu se sdružovaly prostředky obcí tj. státu i zemědělských podniků. Někde se přestavěla živořící hospoda, jinde vznikla novostavba. Stavba kulturního domu umožnila ve střediskových obcích obnovit tradici plesů a byli sem rovněž zváni umělci z měst. Vedle toho ovšem zemědělské podniky organizovaly zájezdy do divadel a na koncerty. Součástí některých kulturních domů, jinde jen stávajících hospod bývala ve velkých obcích i vesnická kina.

Zvýšená pozornost byla od 70. let věnována i budování infrastruktury pro sport, především v podobě fotbalových hřišť a obnově do této doby spíše jen přežívajících sokoloven. Totéž platilo i pro společenské organizace na vesnici. Hasiči se dočkali nových požárních zbrojnic, chovatelé nových kluboven. Veškeré výše uvedené vybavení pro kulturní a společenský život na vesnici se ale omezovalo až na výjimky na střediskové obce.

I když již od 70. let snad neexistovala obec, která by byla bez spojení veřejným dopravním prostředkem s nejbližším městem, dopravní obslužnost řady obcí však byla značně problematická a zejména v menších obcích se stalo vlastnictví auta nezbytností.

Za statistickými čísly vztahujícími se k celému státu často uniká konkrétní život. Proto je na závěr tohoto příspěvku zařazen exkurs zachycující proměny zemědělců na Kutnohorsku.

Okres Kutná Hora patří k okresům s velmi různorodými přírodními podmínkami. Zatímco v Polabí se daří zelenině a ovoci a pěstuje se cukrovka, v hornatém Posázaví se pěstují méně náročné obilniny, brambory a len a chová se skot. Socializace zde

---

29 Srovnej: SLEPIČKA, A.: Přeměny venkova (venkov našeho věku), Praha 1989. Týž, (1983): Venkov nebo město. Praha.

probíhala velmi obtížně. Zatímco počátkem 50. let vznikla družstva pouze v úrodné části okresu, v hornatém Posázaví vznikala povětšinou až po roce 1957. Vedle 205 JZD z konce 50. let zde působily i dva státní statky – Kutnohorský, který vznikl ze schwarzenberských dvorů a čáslavský, jehož základ tvořila úpadková hospodářství. Jejich ekonomická situace byla velmi rozdílná. Kutnohorský statek již v 50. letech začal budovat nejen řadu hospodářských staveb, ale např. i stabilizační byty pro své zaměstnance. Čáslavský statek se potýkal s neustálými problémy a před předáním půdy a veškerého inventáře v té době již prosperujícím JZD ho zachránilo v 70. letech sloučení s kutnohorským statkem.

Koncem 50. let hospodařilo soukromě v kutnohorském okrese již jen 1793 rolníků z 29650 z roku 1949 a z nich pouze 114 obhospodařovalo více jak 2 hektary, zbytek představovala parcelová hospodářství.³⁰ Celkový počet trvale činných osob v zemědělství se i na Kutnohorsku snižoval. Počátkem 60. let v zemědělství pracovalo 13 443 osob, o desetiletí později 10503 osob, o dalších deset let později 8255 osob a v polovině 80. let 7824 osob.³¹

Jelikož zemědělství nepatřilo v 50. letech k preferovaným oborům národního hospodářství, velká část zejména mladých lidí z venkova odešla do měst za lepším. Zbylí zemědělci neměli šanci splnit na ně státním plánem navalené úkoly, a proto byly zprvu všechny státní statky a JZD od konce 50. let, krom těch nejlepších, naprostou většinou odkázány na brigádnickou výpomoc během špičkových prací, zejména při sklizni. Za tímto účelem měly uzavřeny patronátní smlouvy s průmyslovými závody, případně školami v okolních městech, které pak pomáhaly zajistit sklizeň a současně měly „politický dohled“ nad průběhem kolektivizace.³² Do některých JZD na Kutnohorsku jezdily i brigády z pražského ministerstva vnitra, JZD Suchdol si zajistilo vojáky z čáslavského letiště.

S nedostatkem pracovních sil na tom byly hůře státní statky, neboť jejich stabilizace nebyla považována za prvořadý politický úkol, jako tomu bylo u JZD, a proto si musely zajišťovat brigádníky jiným způsobem. Kutnohorský statek pro svoje hospodářství

---

30 REJHOLEC, B. (1960): Zemědělská a průmyslová výroba 1945-1956. In: ŠTASTNÝ, R. a kol. (1960): Kutnohorsko. Kutná Hora 1960. s. 201.

31 Statistické ročenky okresu Kutná Hora.

32 Pavel Suk z Rohozce vzpomíná na podzimní každotýdenní brigády studentů ubytovaných na internátě SZTŠ Čáslav v druhé polovině 50. let, které byly vždy po škole a zdarma, jen za svaččinu. Vedle toho chodily na brigády celé třídy místo vyučování.

v Neškaredicích zajistil Cikány z východního Slovenska.³³ Jiné statky si sjednávali brigádníky z různých konců republiky, kde ještě existovalo relativní přelidnění venkova. I když i na Kutnohorsku se problém nedostatku pracovních sil podařilo v hrubých rysech do konce 60. let vyřešit, přesto až do konce socialismu většina zemědělských závodů zajišťovala špičkové práce brigádníky. Čáslavský státní statek dovážel brigádníky až z chudých horských slovenských okresů Čadca a Oravský Podzámok.³⁴ Mezi jednotlivými JZD se postupně prosadila určitá specializace v získávání brigádníků. Některá JZD si sjednávala výpomoc s patronátními závody, jiná se školami a další spoléhala na pomoc armády. Specifický případ představovalo JZD Mikuláš, které navázalo družbu s Vietnamem a zaškolovalo zde vietnamské zemědělce.³⁵

Dostatek či nedostatek stálých pracovních sil v zemědělství se odvíjel od prosperity daného závodu. Zejména v neúrodném Posázaví existovalo ještě koncem 60. let několik JZD, která na tom byla ekonomicky velmi špatně, a lidé z nich odcházeli. Ještě v 50. letech bylo poměrně běžné, že tam, kde hrozil krach JZD, se zřídila farma státního statku a družstevníci, nyní zaměstnanci statku do ní přešli. V roce 1978 nastal v JZD Rašovice opačný případ. JZD převzalo farmu státního statku Uhlířské Janovice v Jindicích a výrazně tak omladilo své pracovníky a zvýšilo jejich kvalifikaci.³⁶

Věková struktura zaměstnanců státních statků i většiny družstev byla nevyhovující a převažovaly zde vyšší věkové kategorie, v kutnohorském státním statku dokonce kategorie 50-60 let. Již koncem 50. let JZD Hlízov započalo s přípravou učňů a od počátku 60. let následovala i další družstva a zajistila si tak omlazení pracovního kolektivu a zároveň zvýšení kvalifikace částí pracovníků. V 70. a 80. letech družstva

---

33 Neškaredice představují specifický případ v rámci kolektivizace kutnohorského venkova. Jednalo se o ves s několika velkými sedláky, od nichž pracovní síly odešly po válce z velké části do pohraničí a samotní sedláci nechťeli vstoupit do družstev. Nepomohla ani jejich pezekeuce, a proto zde byla zřízena z jejich hospodářství farma státního statku, kde pracovali se Slovenska pozvaní Cikáni. Ti postupně mezi obyvateli Neškaredic převážili. Část z nich dostala nové rodinné domky, část bydlela v bývalých deputátních barácích a jednotlivých bývalých usedlostech. Cikánské obyvatelstvo se sem koncentrovalo i v následujících desetiletích a vyrostlo zde největší cikánské ghetto na Kutnohorsku. Kdysi výstavná vesnice se záhy proměnila v jednu z nejhorších na okrese, odkud se lidé stěhovali pryč a kde nebyl nikdo ochoten jít do místního národního výboru a v roce 1960 byly proto Neškaredice připojeny ke Kutné Hoře. Dnes jsou Neškaredice obcí s největší nezaměstnaností na okrese.

34 Vzpomínky ing. Karla Šrajbera, bývalého hlavního zootecnika státního statku Čáslav.

35 Vietnamci zde byli vždy půl roku a poté se vraceli zpět učit doma hospodařit, jezdit s traktory a dalšími zemědělskými stroji. Vedení JZD Kačina se po té jezdilo do Vietnamu podívat, jak využili proškolení pracovníci svých zkušeností z Československa. Česko - vietnamská výměna získala tomuto JZD přízeň politických orgánů. Ta se odrážela v kvalitním zásobením družstva zemědělskou technikou i výstavbou investičních celků. Vzpomínky Václava Končela, bývalého předsedy celozávodního výboru KSČ.

36 GÉRYK, M. (1984): Doba velkých přeměn. K 35. výročí budování socialistické zemědělské velkovýroby na Kutnohorsku. Kutná Hora. s. 36.

prováděla nábor do zemědělských učilišť a škol, ale nebyla příliš úspěšná a tento úkol, který plnila nerada, byla nucena převzít výrobní zemědělská správa.³⁷ Malý zájem o zemědělství i přes intenzivní nábor se odrážel nejenom v permanentním neplnění plánů nábory, ale i v tom, že řada absolventů i po vystudování oboru odcházela do jiných odvětví národního hospodářství.

Dílčí omlazení družstev a statků přinesl převod traktorů a dalších strojů z STS na přelomu 50. a 60. let. S nimi přešli i traktoristé, kombajnéri a opraváři zemědělských strojů, kteří patřili k mladším věkovým kategoriím. Věková struktura družstevníků i zaměstnanců státních statků byla velmi špatná i v následujícím desetiletí. Ještě v polovině 60. let čtvrtinu zemědělců tvořili důchodci a více než čtvrtinu lidé nad 50 let, zatímco mladí lidé do 40 let tvořili pouze 10%. Státní statky zaměstnávaly mladší pracovníky než družstva a zbytky soukromě hospodařících rolníků měly nejhorsí věkovou strukturu. Zcela převládaly důchodové a předdůchodové věkové kategorie. Zlom ve vývoji věkové struktury zemědělců nastal až koncem 70. let, kdy na Kutnohorsku klesl počet zaměstnaných důchodců pod 20% a jen mírně vyšší zastoupení měli lidé nad 50 let a počet mladých do 30 se přiblížil 20%.³⁸ U mužů byla věková struktura zemědělců o něco lepší než u žen a až do konce socialismu platilo, že zaměstnanci statků byli v průměru o něco mladší než družstevní rolníci a věkový průměr soukromě hospodařících rolníků se dále zhoršoval.

Velká část zemědělských prací ležela na bedrech žen, především manuální práce na poli a při krmení a dojení dobytka. Více jak padesátiprocentní podíl žen v JZD Močovice vedl v 50. letech k označení tohoto družstva jako ženského. Napomáhala k tomu i skutečnost, že v čele tohoto družstva stála žena, což byl jeden ze dvou případů v celém okrese Kutná Hora. Zaměstnanost žen v zemědělství byla velmi vysoká po celé období socialismu. Jelikož v 50. letech to měly ženy těžší s odchodem do průmyslových závodů ve městech, zůstávaly v zemědělství a ještě koncem kolektivizace ženy představovaly přibližně 50% všech pracovníků v zemědělství na okrese. Pod 50 % klesl jejich podíl až v roce 1973 a koncem socialismu se pohyboval kolem 45%.³⁹ Výrazně více žen pracovalo v JZD, zatímco na statcích bylo více mužů, což souviselo i s vyšším strojovým vybavením statků vůči JZD. Velmi malý byl až do závěru 80. let podíl žen ve vedoucích funkcích. V 80. letech byla na okrese pouze jediná předsedkyně JZD.⁴⁰ Výrazné zastoupení žen bylo v administrativě, kde postupně převzaly funkci účetních, kterou v 50. letech zastávali výhradně muži.

Kvalifikační struktura zaměstnanců státních statků ani družstevníků

---

37 Komplexní rozbor za rok 1977, spisovna Ministerstva zemědělství – pobočka Kutná Hora.

38 Statistické ročenky okresu Kutná Hora.

39 Tamtéž.

40 Podle vzpomínek Josefa Spudila, bývalého předsedy JZD Mikuláš, se k ní všichni předsedové družstev na společných poradách chovali korektně, nicméně byl cítit jistý odstup, neboť většina z nich se domnívala, že na místo předsedy JZD ženy nepatří.

v 50. letech nebyla příznivá, pouze nepatrná část družstevníků a zaměstnanců měla odborné vzdělání – zpravidla hospodářskou školu v Čáslavi či Kutné Hoře. Navíc část z nich byla dříve většími rolníky nebo jejich potomky a ti nesměli alespoň v počátcích kolektivizace vykonávat žádné funkce.⁴¹ V 50. letech začali chodit do kutnohorských zemědělských závodů první absolventi čáslavské a kutnohorské zemědělské školy a od přelomu 50. a 60. let i první vyučenci ze zemědělských učilišť v Čáslavi, Kutné Hoře i řady dalších míst republiky. V 50. letech absolvovala řada předsedů družstev speciální kurzy pro předsedy na čáslavské zemědělské škole. V 60. letech se v podstatě podařilo zajistit u většiny zemědělských podniků potřebu středoškolsky vzdělaných odborníků. Jednak díky náborem mladých absolventů, jednak vyškolením stávajících pracovníků. Pracovníci ve funkcích si povinně museli udělat maturitu, mohli ji však nahradit politickým vzděláváním. V 60. letech se na Kutnohorsku objevují i první vysokoškoláci, kteří velmi rychle zaujímají vedoucí funkce.⁴²

Ve specializovaných profesích postupně začali převládat vyučenci. Počet středoškoláků a vysokoškoláků se dále zvyšoval i v následujících desetiletích. V 70. letech postupně nastala určitá přezaměstnanost u středoškoláků, neboť pro ně byla vytvořena řada specializovaných funkcí, jako byl vodohospodář, energetik, pracovník bezpečnosti práce apod., které se po roce 1989 ukázaly jako kumulovatelné s jinými funkcemi.⁴³ V 70. letech již část vedoucích funkcionářů družstev a státních statků měla vysokoškolské vzdělání a jejich podíl v následujícím desetiletí stále roste. I nadále však platila kvalifikační výjimka, podle níž bylo možné chybějící odborné vzdělání nahradit dlouholetou praxí a zejména politickým vzděláním.

Koncem socialismu však již byli praktici bez odborného vzdělání na místech předsedů a ředitelů jen výjimkou. Docházelo však k situaci, kdy vysokoškolští odborníci byli zaměstnáváni na nižších funkcích, kde tvořili kádrové rezervy, zatímco na vyšších funkcích byli lidé bez odpovídající kvalifikace. V polovině 80. let již splňovalo požadavek vysokoškolské kvalifikace více jak 50% osob na funkcích s předepsaným vysokoškolským vzděláním v JZD a více jak 60% u státních statků,

---

41 Vzrůstající prosperita řady JZD od konce 50. let byla spojena s příchodem bývalých větších zemědělců, kteří rozuměli hospodaření ve velkém. V této době již směly zastávat řadu převážně nižších funkcí v družstvech. Viz: NOVÁK, P.: Předseda JZD. In: Člověk na Moravě v období socialismu, v tisku.

42 Specifický případ získávání vysoce kvalifikovaných lidí představovalo JZD Potěhy. Zde byl předsedou starý praktik J. Marek, který se obklopil schopnými lidmi se vzděláním. Jeho silná pozice na okrese mu umožňovala zaměstnávat i řadu odborníků, kteří měli problémy v roce 1968 a jinde by zaměstnání nenašli. Podle vzpomínek bývalého zemědělského tajemníka OV KSČ J. Váni.

43 Vzpomínky ing. Karla Šrajbera, bývalého hlavního zootechnika státního statku Čáslav, dnes hlavního zootechnika ZOD Krchleby.

a u středoškolských míst to bylo 84% u JZD a 87% u státních statků.⁴⁴

Od 70. let bylo zajišťováno periodické školení řady zemědělských profesí v rámci družstevních škol práce a rovněž výrobní zemědělská zpráva v zimních měsících organizovala řadu školení pro vedoucí funkcionáře zemědělských závodů.⁴⁵

Zájem o zemědělskou profesi byl přímo úměrný mzdám a sociálnímu zajištění pracovníků v zemědělství. V 50. a u části zemědělských podniků i v 60. letech na tom byli zaměstnanci JZD a částečně i státních statků hůře než pracovníci v průmyslu. Našly se však i výjimky – např. JZD Hlízov již v roce 1958 dosahovalo úhmného ročního příjmu 17573,60 Kč, zatímco roční průměr mezd v tehdy nejvýznamnějším kutnohorském průmyslovém závodě na výrobu autodílů SVA byl 15 204 Kč.⁴⁶ Odměna družstevního rolníka se totiž skládala z příjmu za odpracované pracovní jednotky v penězích plus v naturáliích, plus prémie za překročení naplánovaných úkolů plus příjmů ze záhumenky.

Obecně nízké pracovní jednotky v 50. letech, které se na Kutnohorsku v závěru kolektivizace pohybovaly v rozmezí 13-24 Kč a v počátcích kolektivizace také na úrovni 7 Kč, což odpovídalo měsíčnímu příjmu 220-300 Kč, je třeba vidět v širších souvislostech, a to zejména ve vztahu k záhumenkám, z nichž u některých JZD pocházela značná část příjmů družstevníků. V počátcích JZD byla záhumenka často zárukou přežití družstevního rolníka. Na tomto základě někteří zemědělci postavili svoji strategii. Když již museli do družstva, tak se přednostně starali o svoji záhumenku a na společném hospodařili, aby se neřeklo, resp. aby neměli problémy. U nich byl pak příjem ze záhumenky vyšší než z pracovních jednotek.⁴⁷ Družstva, kde takto jednala větší část členů, se obvykle rozpadla nebo byla uměle udržována při životě pomocí patronátních závodů a důslednou kontrolou zemědělské správy a OV KSČ a jejich organizační pomocí – většinou dosazením nových funkcionářů družstva. Část družstev problém se záhumenkami vyřešila tím, že je v průběhu 60. a 70. let prostě zrušila, případně zřídila společnou záhumenku. I nadále však platilo, že si zemědělec za cenu práce, která se nikde nezapočítávala, byl schopen vyprodukovat část potravin, které musel městský člověk nakupovat a obvykle dostával i naturálie, a ty tvořily součást jeho úhrnného příjmu. Pokud započítáváme i tyto příjmy, pak již v 70. letech příjmy v zemědělství převýšily příjmy v průmyslu.

Od druhé poloviny 60. let do první poloviny 70. let JZD na Kutnohorsku přešla nejprve na pevnou výši pracovní jednotky a následně na pevný plat po vzoru státních statků a průmyslových závodů. Průměrná měsíční odměna v JZD činila v polovině 70. let

---

44 Komplexní rozbor situace v zemědělství za rok 1985. Spisovna pobočky ministerstva zemědělství v Kutné Hoře.

45 Vzpomínky V. Laciny, vedoucího kádrového oddělení JZD Mikuláš, který tato školení zajišťoval.

46 REJHOLEC, B.: c.d. s. 222.

47 Tamtéž, s. 209.

1888 Kč a během deseti let stoupla na 2623 Kč. Ve státních statcích se měsíční mzda zvýšila z 2176 Kč na 2926 Kč.⁴⁸ Ve špičkovém JZD Suchdol však ve srovnatelných rocích činila průměrná měsíční odměna 2286 a 2642 Kč a v roce 1988 dosáhla výše 2961 Kč, což přesahovalo úroveň mezd v řadě průmyslových závodů okresu.⁴⁹

Tak jako mzdy velmi dlouho zaostávaly za ostatními odvětvími národního hospodářství, tak i starobní důchody zemědělců byly velmi nízké. To byl i důvod vysoké zaměstnanosti důchodců. V jednom z nejlepších JZD okresu Kutná Hora v Suchdole vypláceli důchodcům v roce 1954 důchod 400-500 Kč měsíčně při odměně stálých pracovníků 1200 Kč měsíčně a o desetiletí později se důchod zvednul na 800-1200 Kč při průměrné měsíční odměně 1876 Kč a v roce 1982 dosáhl důchod výše 1500-1600 Kč při odměně 2536 Kč za měsíc.⁵⁰

Po dlouhou dobu byla úroveň sociálního zajištění družstevních rolníků výrazně horší než pracovníků státních statků, pro něž platily stejné předpisy jako pro zaměstnance průmyslových závodů. Nebyli to družstevníci, ale zaměstnanci, měli svoji odborovou organizaci, vztahovala se na ně dovolená, nemocenská, důchod, přídatky na děti apod., jako na zaměstnance továren. V družstvech to bylo jinak. Zde bylo vše dáno stanovami a pracovními řády. Čím menší mělo JZD tržby, tím méně mělo peněz na sociální účely. Z tohoto důvodu bylo naprosto běžné, že v 50. letech se nevyplácela nemocenská ani přídatky na děti či náhrady za vojenská cvičení. JZD Malenovice zavedlo přídatky na děti ve výši 20 Kč na dítě v roce 1954, JZD Krchleby ve výši 50 Kč na dítě včetně studentů o čtyři roky později. Většina ostatních družstev zaváděla přídatky na děti teprve v 60. letech.⁵¹

Náhrada za dovolenou se v JZD začala proplácet ještě později – např. v jednom z předních JZD okresu v Miskovicích až roku 1967.⁵² Dovolená obecně byla v družstvech v 50. letech neznámým pojmem a jednotlivá družstva ji začala postupně zavádět až v 60. letech, nejprve jeden týden, pak dva a teprve potom podle zákoníku práce. Obdobně tomu bylo s prací o víkendech. Na přelomu 60. a 70. let se postupně přešlo v ostatních odvětvích národního hospodářství na pětidenní pracovní týden. V zemědělských družstvech tomu bylo až později a i nadále bylo potřeba zajišťovat směnami nepřetržitý tj. i víkendový provoz.

K významným stabilizačním opatřením patřila výstavba bytů. Státní statek Kutná Hora budoval byty pro své zaměstnance již v průběhu 50. let, JZD začala s bytovou

48 Statistické ročenky okresu Kutná Hora 1976, 1986.

49 JZD Suchdol, Kutná Hora 1989, nestránkováno, přehled hospodářských výsledků po sloučení původních družstev.

50 Tamtéž.

51 GÉRYK, M.: (1984): Doba velkých přeměn. K 35. výročí budování socialistické zemědělské velkovýroby na Kutnohorsku. Kutná Hora. JZD Suchdol – nestránkováno, text o původním družstvu v Malenovicích.

52 JZD Suchdol, nestránkováno, text o JZD Miskovice.

výstavbou obvykle až v následujícím desetiletí, a některá družstva s horšími hospodářskými výsledky až v letech sedmdesátých. Bytová výstavba nebyla u řady družstev příliš rozsáhlá, obvykle nepřesáhla jednu desítku bytů. Nejvíce bytů postavilo JZD Suchdol, které jich postupně vybuodovalo 76.

K dalším významným sociálním opatřením patřilo od počátku 60. let budování mateřských školek. Stavba školky byla obvykle reakcí na zavedení dvousměnného provozu v nově vybudovaných kravínech. Většina školek již měla i vlastní jídelnu a školky tak nahradily starší žňové útulky, které sloužily k péči o děti pouze v průběhu žní v 50. letech.

Družstva a státní statky na Kutnohorsku se nelišily v zajišťování dalších kulturních a sociálních potřeb od jiných okresů. Od 70. let se běžnou stala nejprve domácí a poté i zahraniční rekreace, část závodů si vybuodovala vlastní rekreační zařízení na horách a další si pronajímala od patronátních závodů. Standardem se staly zájezdy na koncerty a do divadel, družstva běžně přispívala na činnost mládežnické organizace a dalších společenských organizací. Běžné bylo i zajišťování závodní lékařské péče. Zde určitou anomálii představovalo JZD Suchdol, které od roku 1985 zajišťovalo ambulantní lázeňskou péči v Poděbradech. Většina zemědělských závodů organizovala pro své členy poznávací zájezdy nejenom po tuzemsku, ale i do zahraničí. V roce 1968 se část předsedů JZD a dalších funkcionářů z Kutnohorska dostala na poznávací zájezd i do západní Evropy. Řadoví členové jezdili obvykle do NDR či Maďarska a na dovolenou k moři do Bulharska.⁵³

I přesto, že minimálně od 70. let se lidé na vesnici měli dobře, v řadě případů lépe než ti ve městech, práce v zemědělství, zejména ta manuální nepředstavovala pro mnoho lidí lákavou životní perspektivu a počet pracovníků v zemědělství se stále snižoval. Část manuálních prací bylo nutno zajišťovat z vnějších zdrojů, ale naprostá většina zemědělských profesí byla v daném politickém systému trvale udržitelných. V listopadu 1989 však přišel zásadní zlom, který výrazně restrukturalizoval strukturu pracovníků v zemědělství a vytyčil před zemědělce nutnost podstatných změn obsahu zemědělské profese, která musí reagovat na tržní mechanismy v celosvětovém měřítku. Ze zemědělců se tak opět museli stát hospodáři, tj. do značné míry univerzálně vzdělaní pracovníci, kteří rozumí zemědělské profesi v celé její šíři. Obloukem se tak na vyšší úrovni vrací zemědělská profese před rok 1948.

---

53 Vzpomínky ing. B. Vařečka, bývalého předsedy JZD Mikuláš a poté předsedy ústředního výboru Svazu družstevních rolníků.

Prameny a literatura

JZD Mikuláš, SOkA Kutná Hora.

Výrobní zemědělská správa, SOkA Kutná Hora.

Výrobní zemědělská správa, spisovna okresní pobočky ministerstva zemědělství Kutná Hora.

Pamětníci

Eva a Pavel Sukovi, absolventi SZTŠ Čáslav.

Z. Lacina, bývalý vedoucí kádrového oddělení JZD Kačina.

J. Váňa, bývalý zemědělský tajemník OV KSČ Kutná Hora.

Ing. J. Spudil, bývalý předseda JZD Kačina.

Ing. B. Vařečka, bývalý předseda JZD Kačina.

V. Končel, bývalý předseda CZV KSČ JZD Kačina.

Ing. K. Šrejber, bývalý hlavní zootechnik Státního statku Čáslav.

Tištěné prameny

Statistické ročenky ČSSR 1954-1990.

Statistické ročenky ministerstva zemědělství 1956-1983.

Statistické ročenky okresu Kutná Hora 1964-1988.

Statistické přehledy, příloha Zemědělské ekonomiky 1989.

Literatura

BRUNNTLANDOVÁ, G. H. (1991): Naše společná budoucnost. Praha Academia.

ČERNOHORSKÝ, Z. (1980): Dějiny zemědělského školství v Československu. Praha.

ČUBA, F. - DIVILA, E. (1989): Cesty k prosperitě, JZD agrokombinát Slušovice. Praha.

GÉRYK, M.: (1984): Doba velkých přeměn. K 35. výročí budování socialistické zemědělské velkovýroby na Kutnohorsku. Kutná Hora.

HOLEČEK, J. (1985): Prognózy vývoje vzdělanostní struktury pracovníků v zemědělství a současná skutečnost. Zemědělská ekonomika. č. 1.

HOUŠKA, V. a kol. (1971): Vývoj zemědělství a výživy v Československu. Praha.

- JECH, K. (1993): Vyloučení selských dětí ze zemědělských škol 1951-1953. Stránkami soudobých dějin.
- JZD Suchdol, Kutná Hora 1989.
- KALINOVÁ, L. (1993): K proměnám sociální struktury v Československu 1918-1968. Praha.
- KALINOVÁ, L. (1989): K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989. Praha.
- KRŮČEK, Z. (1977): Analýza změn sociální struktury v současné etapě rozvoje zemědělství, Sociologie zemědělství. č. 2.
- LAMSER, Z. - SŮRA, J. (1978): Člověk v socialistickém zemědělství. Praha.
- MAJEROVÁ, V. (1987): Bytové podmínky pracovníků v socialistickém zemědělství. Sociologie zemědělství. č. 2: s. 107-119.
- MAJEROVÁ, V. (1987): Pracovní podmínky žen v zemědělství. Zemědělská ekonomika 1, č. 7.
- NĚMCOVÁ, E. (1989): Vývoj finančního zabezpečení sociálního rozvoje v zemědělsko potravinářském komplexu. Zemědělská ekonomika. č. 7.
- NOVÁK, P.: Předseda JZD. In: Člověk na Moravě v období socialismu. CDK Brno. v tisku.
- NOVÁK, P. (2009): Rok na vsi. K letům 1968-69 na kutnohorském venkově. In: Rok 1968, Sborník z konference Národního muzea 2009.
- ŘIKRYLOVÁ, A. – KOHN, P. (1979): Odměňování práce žen v zemědělství, Sociologie zemědělství, č. 2.
- RYNDA, I.: Trvale udržitelný rozvoj a vzdělávání. www.czp.cuni.cz/projekty/konf_hledani/Sbornik/Rynda.htm
- SLEPIČKA, A. (1989): Přeměny venkova (venkov našeho věku). Praha.
- SLEPIČKA, A. (1983): Venkov nebo město, Praha.

ŠPIRK, L. (1977): Charakteristické rysy třídy družstevních rolníků v současném období. Sociologie zemědělství. č. 1.

ŠŤASTNÝ, R. a kol. (1960): Kutnohorsko. Kutná Hora.

VÁCHA, V. (1981): Hlavní tendence vývoje pracovních sil v zemědělství ČSSR. Zemědělská ekonomika. č. 7.

VÁCHA, V. - VRANÝ, J. (1959): K otázce počtu a struktury pracovních sil v československém zemědělství. Zemědělská ekonomika. č. 11.

VOJÁČEK, A. (1973): Vývoj socialistického polnohospodářstva na Slovensku, Bratislava.

Drahomíra Nováková, Pavel Novák

K proměnám českého venkova v období 1948-1989 (na příkladu Kutnohorska)

To changes of the Czech countryside in period 1948-1989 (example
of the district of Kutná Hora)

Příspěvek ze zabývá proměnami základních charakteristik českého venkova v období 1948-1989. Sleduje proměny velikostní struktury venkovských sídel, v ekonomické oblasti mění se roli zemědělství na venkově včetně vyjížděku za zaměstnáním mimo bydliště. V sociální oblasti se věnuje vzájemným úzkým kontaktům venkovanů a z nich vyplývající sociální kontrole a participaci na životě obce. Po urbanistické stránce popisuje historické proměny venkovských sídel s nerozvinutou uliční sítí a nízkopodlažní zástavbou s převahou rodinných domů a po stránce architektonické ukazuje vývoj od usedlostí k rodinným a bytovým domům. Pozornost je zaměřena i na rekreační využití venkova. Celostátní údaje jsou srovnávány s daty z okresu Kutná Hora.

The article is concerned with changes of the main characteristics of the Czech countryside in the period 1948 – 1989. It observes the changes of the size structure of seats in the country, the changes of the role of agriculture in the country including commutation. In the social area it follows correlations of villagers, social control and participation in the life of village. From the urban point of view it describes the historical changes of the seats with undeveloped street net and low-floor house-building with dominance of family houses. From the architectonic point of view it shows the development from farm-houses to family houses and block of flats. Attention is localized to recreation exploitation of the countryside as well. National dates are compared with dates from the district Kutná Hora.

Příspěvek vznikl v rámci řešení výzkumného projektu GA499/09/2110 Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova v období socialismu.

Historie českého venkova období socialismu nebyla dosud popsána. A to i přesto, že existují desítky studií věnovaných historii zemědělství v druhé polovině

20. století, monografie jednotlivých obcí i celých regionů a k dispozici jsou i základní příručky k dějinám 20. století. V historicky zaměřených publikacích bývá totiž venkov redukován na zemědělství, případně na třídu družstevních rolníků, a v dějinách zemědělství je věnována enormní pozornost období kolektivizace. Následující desetiletí jsou shrnuta obvykle do několika odstavců zachycujících klíčové přeměny spočívající v dalších dvou fázích slučování družstev. Z historiografické produkce se problematikou zemědělství zabývá nejhluběji V. Průcha ve svých *Hospodářských a sociálních dějinách*.¹ Sociální problematice venkova se věnuje L. Kalinová.² Urbanistické aspekty venkova a v menší míře i sociální, ekonomické a v náznaku i kulturně společenské obsahují především publikace A. Slepíčky.³ Důraz na urbanismus a architekturu v rozvoji venkova položil J. Sýkora.⁴ Posledně jmenovaní dva autoři uvedli problematiku rozsáhlým historickým úvodem, který mapuje základní proměny venkova ve druhé polovině 20. století. Nejméně popsanou je kulturně-společenská stránka rozvoje venkova období socialismu, a to i přes vydání několika sborníků zabývajících se etnografií a folklórem na venkově v druhé polovině 20. století.⁵

Venkov bývá laicky ztotožňován s vesnicí, a ta je považována za protiklad města. Z laického pohledu je pak venkov především pojmem urbanistickým, sídelním. Pojem venkov je však komplexním pojmem a obsahuje celou řadu dílčích aspektů. Vymezení venkova není jednotné, ani v ČR ani v celé Evropě. S obvyklým statistickým vymezením, že se jedná o obce do 2 000 obyvatel, nelze vystačit, a pro účely tohoto článku je použito vymezení použité autory publikace *Synergie ve venkovském prostoru*, které kombinuje hlediska statistická s dalšími hledisky.⁶ Významné je hledisko ekonomické, kdy za venkovské sídlo je považováno sídlo, kde dominantní či rozhodující činností je zemědělství a kde výrazný podíl ekonomicky aktivních osob vyjíždí za zaměstnáním mimo sídlo. Sociální charakteristikou venkova jsou užší sociální kontakty mezi jednotlivými

1 PRŮCHA, V. (2009): *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*. 2. díl období 1945-1992, Brno.

2 KALINOVÁ, L. (1993): *K proměnám sociální struktury v Československu 1918-1968*, Praha.; KALINOVÁ, L. (1989): *K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989*, Praha.

3 SLEPIČKA, A. (1981): *Venkov a/nebo město. Lidé/sídla krajina*. Praha; SLEPIČKA, A. (1989): *Přeměny venkova /venkov našeho věku*. Praha.

4 SÝKORA, J. (1998): *Venkovský prostor*. Praha..

5 FROLEC, V. (ed.) (1980): *Revoluční přeměny jihomoravského venkova*. Brno; FROLEC, V. (1990): *Rituály a slavnosti v procesu modernizace*. In: *Město: prostor – lidé – slavnosti*. Uherské Hradiště; FROLEC, V. (1981): *Socializace vesnice a proměny lidové kultury*. Přehledy výsledků výzkumu, sv. 1., Uherské Hradiště; FROLEC, V. (ed.) (1975): *Životní prostředí a tradice*. Brno.

6 Kolektiv (2009): *Synergie ve venkovském prostoru. Aktéři a nástroje rozvoje venkova*, Brno. www.garep.cz/publikace/synergie-vevenkovském-prostoru.pdf. s. 15. Příspěvek se záměrně nezabývá obcemi s městským právem. Tyto obce získaly městské právo v průběhu historie a dnes jsou často již běžnými vesnicemi s méně jak 2000 obyvateli.

obyvateli sídel spolu s existencí dlouhodobé neformální sociální kontroly a participace. Po urbanistické stránce je venkovské sídlo vymezeno typickou urbanistickou strukturou nízkopodlažní zástavby s vysokým podílem rodinných domků, vysokým podílem zeleně, nerozvinutou uliční sítí a (někdy) dominantním prostorem návsi jako společenského a kulturního centra sídla. Po stránce architektonické lze venkovská sídla charakterizovat převahou nízkopodlažní zástavby rodinných domů s absencí přízemí upraveného k obchodní činnosti či službám. Naopak má rozsáhlé hospodářské zázemí sloužící dříve k zemědělské prvovýrobě a nyní k zajištění chodu domu. Domy jsou doplněny dvory a zahradami s rozdílnými funkcemi. Navíc venkov netvoří pouze sídla, ale i volná krajina se samotami a izolovanými stavbami. Na těchto charakteristikách venkovského sídla nemění nic ani skutečnost, že historicky některé vesnice disponují městskými právy, které získaly za feudalismu, případně ani vesnice, které nově získaly právo používat městský znak a administrativně se tak staly městy.

V následujícím textu se budeme zabývat historickými proměnami výše uvedených základních charakteristik venkova v podmínkách České republiky v letech budování socialismu, tj. od roku 1948 až do roku 1989. Z proměn jednotlivých aspektů pak budeme moci usoudit, zda a za jakých podmínek zůstane venkov zachován a nepřemění se ve svůj protiklad – město. Posoudíme tak, do jaké míry byl rozvoj venkova v dobách reálného socialismu trvale udržitelný, přičemž problém trvalé udržitelnosti budeme posuzovat z hlediska všech čtyř pilířů udržitelnosti s důrazem na často opomíjené pilíře ekonomické, sociální a kulturně-společenské. Makropohled z úrovně celé republiky bude doplněn mikropohledem na konkrétní proměny venkova na kutnohorském okrese.

Pro české prostředí můžeme do značné míry ztotožnit pojem venkov s pojmem vesnice.⁷ Pro ČR je charakteristická poměrně značná hustota malých sídel. Na prahu budování socialismu v roce 1950 existovalo v ČR celkem 14803 obcí, z nichž 14383 byly obce s méně než dvěma tisíci obyvateli, tedy obce venkovské. Tento počet vytrvale klesal, protože obce se slučovaly do větších celků.

Slučování obcí se nepříznivě odrazilo v rozvoji menších obcí, které byly přičleněny k větším obcím, pro něž se od 70. let ujal název střediskové, a vedlo ke stírání jejich identity. Slučování obcí mělo několik fází. V 50. letech se obvykle slučovaly obce a osady v nedosídleném pohraničí a také obce v okolí měst. Na rozdíl od mladších fází slučování zde byla bezprostřední vazba na zemědělskou výrobu, neboť v 50. letech existovalo JZD v každé obci. V pohraničí však byl nedostatek lidí, a proto zde velká část družstev zkrachovala a vznikly zde státní statky s farmami pouze ve větších více osídlených obcích. V nich byly zachovány místní národní výbory a ostatní vesnice byly přeměněny v jejich

---

7 V ČR proběhla industrializace až poměrně pozdě, v průběhu 19. století, a vesnice nezanikly jako např. v Nizozemí a na jejich místě nebyly vybudovány jednotlivé farmy ani zde vývoj venkova nešel americkou cestou, kdy již přímo vznikaly pouze jednotlivé farmy a malá města. Blíže SLEPIČKA, A. (1989): Přeměny venkova /venkov našeho věku. Praha.

osady. Ve vesnicích v okolí měst a dokonce v řadě případů i přímo ve městech byla rovněž zakládána JZD, ale protože lidé raději pracovali v průmyslu a v zemědělství neměl kdo pracovat, tato družstva zkrachovala, resp. byla přeměněna ve farmy státních statků, a obce byly jako osady resp. městské části připojeny k městům. Na slučování obcí se odrazila i apatie obyvatel venkova způsobená kolektivizací, politickými procesy a celkovou atmosférou strachu provázející v 50. letech budování základů socialismu. Jejím důsledkem byl nezáměr lidí pracovat v místních národních výborech, kde k volbám došlo až v roce 1954, tj. šest let po jejich ustavení v roce 1948. Tam, kde se nepodařilo sestavit místní národní výbor, byly obce sloučeny. Menší část obcí v 50. letech zanikla v souvislosti s budováním vojenských výcvikových prostorů, výstavbou vodních děl a rozšiřováním těžebních prostorů. V 50. letech se počet obcí snížil o 24,9%.⁸

Další fáze slučování nastala roku 1961. Tato fáze byla již bezprostředně svázána se slučováním JZD do větších celků, kde jedno družstvo obhospodařovalo pozemky na katastru 5-7 obcí, a slučování obcí a družstev bývalo často koordinováno. V 60. letech ještě zanikaly některé obce výstavbou vodních děl a rozšiřováním dobývacích prostorů - zejména pro povrchové uhelné doly v severních Čechách. Počet obcí se v 60. letech snížil o dalších 10,6%.

Třetí fáze slučování nastala v roce 1971. Její vazba na zemědělskou výrobu byla opět volnější. Po celou první polovinu 70. let s vrcholem v letech 1974-1976 probíhalo slučování JZD do ještě větších celků, ale slučování obcí již tuto výrobní koncentraci předběhlo. Vládním nařízením č. 283 z 24. 11. 1971 byla zavedena středisková soustava osídlení, kde sídla byla rozčleněna na sídla oblastního a místního významu, přičemž sídla místního významu se členila na sídla trvalého významu a sídla ostatní.⁹ Ze sídel oblastního významu byly vytvořeny střediskové obce, ze sídel sice místního, ale trvalého významu vznikly přičleněné osady, které se v omezené míře rozvíjely, a z místních sídel ostatních vznikly osady ponechané na dožití resp. určené v lepším případě k přeměně k individuální rekreaci, v horším případě sídla určená k likvidaci a rekultivaci na zemědělskou půdu.

Střediskové obce měly zajišťovat jejich obyvatelům i obyvatelům přičleněných osad všechny služby každodenní potřeby. Za službami dalšími museli obyvatelé vesnic jezdit do nejbližšího města. V nestřediskových obcích trvalého významu byly budovány jen nejzákladnější služby, jako byla prodejna potravin, někde i hospoda, a v kategorii ostatních sídel nebyly služby rozvíjeny vůbec. Největší škody však středisková soustava sídel napáchala rozdílným přístupem k obnově a rozvoji bytového fondu. Zatímco ve střediskových obcích byl podporován, v obcích nestřediskových trvalého významu byl pouze povolován a v ostatních sídlech byl zakazován, a to nejen budování novostaveb, ale i rekonstrukce starších staveb. Středisková soustava sídel byla v platnosti až do počátku 90. let, kdy došlo k odtržení od střediskových obcí a osamostatnění řady

8 Administrativní lexikon obcí 1950, 1965, 1974, 1982.

9 Blíže k slučování obcí a legislativním podkladům k tomuto procesu TRNKOVÁ, V. (1989): Problémy a tendence vývoje venkovského osídlení. Sociologie zemědělství, č. 1. s. 45-53.

bývalých osad.¹⁰ Změny v zastoupení jednotlivých velikostních kategorií venkovských sídel do 2000 a nejmenších městských sídel do 5 000 obyvatel a počtu obyvatel v tisících v nich žijících ukazuje následující tabulka:¹¹

Velikost obce	1950 obcí	1950 obyvatel	1961 obcí	1961 obyvatel	1970 obcí	1970 obyvatel	1980 obcí	1980 obyvatel	1991 obcí	1991 obyvatel
-200	4163	515	2019	282	1490	205	528	75	1328	168
200-499	4204	1328	3340	1084	2805	927	1535	526	1955	640
500-999	1825	1256	1876	1310	1794	1249	1345	952	1224	856
1000-1999	734	994	853	1163	800	1090	705	792	647	893
2000-4999	374	1134	436	1322	400	1203	390	1183	347	1054

Z tabulky je vidět postupné vylidňování venkova, které je však významným způsobem zkruslováno administrativním slučováním obcí, které postihlo nejmenší obce a naopak částečně posílilo obce větší. Osamostatňování řady obcí po roce 1989 se v tabulce projeví výrazným nárůstem dvou nejmenších kategorií obcí.

Obdobně tomu bylo s obyvatelstvem. Zde se nejvíce vylidnila nejmenší sídla, zatímco větší vesnice a malá městečka se vylidňovaly jen pozvolna. Po roce 1989 prudce vzrostl počet obyvatel žijících v nejmenších obcích, což ale nebylo odrazem stěhování do těchto sídel, ale jejich administrativním osamostatněním. Celkově se počet obyvatel žijících ve venkovských sídlech do 2000 obyvatel v letech 1950-1991 snížil o 37,5%. To samo o sobě mnoho neznamená. V celém světě venkovanů ubývá a mezi nimi především zemědělců. Vědeckotechnický pokrok umožňuje zajistit úkoly kladené na zemědělství stále menším počtem zemědělců, a tak se jedná o přirozený vývoj. Tak tomu bylo i v dobách budování socialismu. Problém však spočíval v tom, že čeští zemědělci nebyli v sledované době schopni zajistit plně výživu národa a již vůbec ne údržbu krajiny, welfare zvířat a další funkce zemědělství, a tyto úkoly museli zajišťovat prostřednictvím brigád – ať již dobrovolných nebo placených. Z tohoto pohledu byl tudíž vývoj českého venkova trvale neudržitelný.

Venkov však již dávno netvořili pouze zemědělci, byť ještě na přelomu 40. a 50. let 20. století tvořili nejvýznamnější složku venkovské společnosti. Jejich postavení zaujali dělníci zaměstnaní v průmyslu, stavebnictví a službách. Na venkově žila i část

10 Středisková soustava sídel byla jedním z mála příkladů, kdy byl v socialistických podmínkách Československa uplatněn sídelní model z kapitalistického jižního Německa realizovaný zde na základě Christalerovy teorie. Bohužel jeho aplikace byla dogmatická a zatímco v Německu a Rakousku dodnes s úspěchem napomáhá rozvoji tamějšího venkova, v českých podmínkách vedl k destrukci nejmenších venkovských sídel.

11 Statistické ročenky ČSR a ČSSR.

inteligence.¹² Počet obyvatel nacházejících zaměstnání v zemědělství, lesnictví a vodním hospodářství a jejich podíl z celkového počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva ukazuje následující tabulka.¹³

Rok	Zem., les., vod.hosp	Zem.,les., vod. hosp %
1950	1086536	26,7
1961	982876	20,9
1970	736117	14,8
1980	645228	12,0
1991	627904	11,6

Z tabulky je patrné, že počet zemědělců spolu s lesníky, rybáři apod. klesl během čtyřiceti let z jedné čtvrtiny na téměř jednu desetinu průběžně sledovaného obyvatelstva. U žen byl pokles mnohem výraznější než u mužů, což souviselo mimo jiné i s celkovou technizací práce v zemědělství. Na venkově nebyl podíl zemědělského obyvatelstva statisticky průběžně sledován, ale v 80. letech již v žádné z velikostních kategorií venkovských obcí nepřevažovalo zemědělské obyvatelstvo. Platilo však, že čím menší obec, tím vyšší podíl zemědělsky aktivního obyvatelstva v ní žije.

V průběhu desetiletí se množství zemědělců výrazně měnilo. V 50. letech totiž sloužilo zemědělství jako zásobárna volných pracovních sil pro průmysl a každoročně byl prováděn nábor do hutí, na stavby socialismu apod. Z venkova odcházely desetitisíce zemědělců. Koncem 50. let se tlak na nábor zmenšil a dokonce vláda musela přijmout první opatření ke stabilizaci pracovních sil v zemědělství a intenzivně rozvíjet nábor do zemědělských učilišť a škol. Roční odliv zemědělců se z 5,3% v 50. letech podařilo v první polovině 60. let snížit na 2,3%, ale nedostatek pracovních sil v zemědělství v této době již dosáhl kritického bodu. Zabezpečit sklizeň již nebylo vlastními silami zemědělců možné a špičkové práce musely být pravidelně zajišťovány brigádami patronátních závodů, škol i vojska z měst. Teprve od druhé poloviny 60. let byla potřeba pracovních sil v zemědělství již téměř plně saturována. Sice i nadále ve špičkách vypomáhali brigádníci, ale netvořili již stabilní součást pracovních sil v zemědělství. V této době také do zemědělství již přicházelo větší množství absolventů a práce v zemědělství začala být opět – zejména zásluhou pokroku v mechanizaci prací – zajímavá.

Odchod lidí z venkova se zpomalil a začaly se objevovat i první případy usídlování obyvatel měst na venkově. Až na výjimky v 70. letech již družstva i státní statky

12 . TAUBER, J. (1965): Kdo žije na venkově, České Budějovice.

13 SRB, V. (2004): 1000 let obyvatelstva českých zemí, Praha. s. 82.

prosperovaly a lidé na venkově se měli tak dobře, jak to dosud nezažili. Jejich úhrnné příjmy, v nichž byly započítány i vlastní výpěstky a odchovaná zvířata, již přesáhly průměrné příjmy obyvatel měst, a to vedlo k dalšímu zpomalení přirozeného úbytku zemědělců, kteří byli naturálními odměnami zvýhodnění oproti ostatním vrstvám obyvatel venkova. V 80. letech se odliv zemědělců zcela zastavil a koncem 80. let se dokonce počet zemědělců mírně zvýšil. Zásahu na tom mělo vážnoucí zásobování obyvatelstva řadou potravinářských a dalších výrobků. Zmírnit tento nedostatek mělo povolení drobného soukromého podnikání – na vesnici hlavně soukromého odchovu hospodářského zvířectva, zejména býků a prasat, a pěstování zeleniny a ovoce pro trh.

Neměnil se však pouze počet zemědělců, ale i jejich odborný profil. Zatímco ještě v 50. letech byl zemědělec univerzálním manuálním pracovníkem, který musel zvládat veškeré práce v rostlinné i živočišné výrobě, tak od druhé poloviny 50. let a zejména v následujícím desetiletí se postupně přeměnil v odborníka-specialistu. Ze zemědělských škol, které byly v každém okrese, vycházeli mladí agronomové, zootechnici, méně již mechanizátoři či ekonomové, zemědělská učiliště opouštěli mladí ošetřovatelé jednotlivých druhů dobytka, pěstitelé hospodářských plodin, traktoristé, kombajnéri, opraváři zemědělských strojů apod. K nim přistupovali i první vysokoškoláci a postupně tak zpomalovali ve srovnání s průmyslem velmi výrazné neúprosne stárnutí profesní skupiny zemědělců.¹⁴

Vědeckotechnický pokrok i zdokonalující se organizace práce vedly ke specializaci i starších pracovníků bez odborného vzdělání, kteří stále více nacházeli práci v rostlinné výrobě, která si dlouho ponechávala svůj manuální charakter. Pomalý příliv mladých kvalifikovaných sil v zemědělství donutil i starší generaci se vzdělávat. Velmi výrazné to bylo u řídicích pracovníků, mezi nimiž ještě v 50. letech převládali praktici bez vzdělání. V 60. letech si museli doplnit maturitu a od 70. let na úrovni vrcholového managementu družstev a statků se postupně prosadili vysokoškolsky vzdělaní odborníci. A to i přesto, že pro osvědčené pracovníky s nedostatečným vzděláním platily kvalifikační výjimky a možnost nahradit odborné vzdělání politickým školením.¹⁵

Relativně novým jevem je na venkově dojíždění do zaměstnání mimo vlastní obec. Jeho začátky spadají již do 19. století, kdy se ve městech začal rozvíjet průmysl a část venkovanů docházela či dojížděla do měst za prací. To se ale jednalo o obyvatele venkova – nezemědělce. Tato situace se v druhé polovině 20. století nadále prohlubovala. Největší počet vyjíždějících osob připadal na stavebnictví a teprve za ním následoval průmysl, doprava a spoje. V roce 1970 jen v průmyslu a stavebnictví pracovalo 62,9% obyvatel obcí do 2000 obyvatel a za deset let jejich počet mírně poklesl

---

14 K vývoji zemědělského školství blíže: ČERNOHORSKÝ, Z. (1980): Dějiny zemědělského školství v Československu. Praha.

15 Srovnej: HORÁKOVÁ, E. (1972): Dráha /"kariéra"/ vedoucích pracovníků v zemědělském družstvu. Sociologie zemědělství, č. 1, s. 21-32.

na 58,5%.¹⁶ Pokles byl vyvážen dojíždkou za prací v ostatních odvětvích.

Od druhé poloviny 50. let a zejména od 60. let se však ukázal kvalitativně nový jev – dojíždka za prací u zemědělců. Dosud dojížděli ze zemědělců za prací jen naprosté výjimky – např. pracovníci výzkumných zemědělských stanic, školních statků apod., a od počátku 50. let nově i pracovníci strojních a traktorových stanic, ale nyní museli do zaměstnání dojíždět i zaměstnanci řadových JZD a státních statků. Dokud byla budována JZD pro jednotlivé vesnice, jejichž katastr družstva obdělávala, a dokud byly budovány smíšené farmy, nacházeli družstevní rolníci i zaměstnanci státních statků práci v rodné vsi. Jakmile ale vznikala od druhé poloviny 50. let samostatná střediska živočišné a rostlinné výroby a v rámci živočišné výroby se osamostatnily chovy jednotlivých kategorií hospodářského zvířectva, pro něž byly v rámci státních statků (a následně i JZD) budovány účelové velkokapacitní stavby, musela jejich obsluha začít chodit či dojíždět do míst, kde byly nové stavby vybudovány. Státní statky přitom obhospodařovaly území řady vesnic. Obdobná situace v JZD nastala o něco později, po první fázi slučování JZD začátkem 60. let, kdy došlo současně ke specializaci a pokud si chtěli lidé udržet svoji profesi, pak museli za prací třeba do sousední vsi. V řadě případů se prostě přizpůsobili a zvládli novou zemědělskou profesi.

Potíž byla v tom, že po zavedení střediskové soustavy osídlení se budovaly nové kapacity pouze ve střediskových a hlavních obcích, a obyvatelé ostatních obcí museli za prací dojíždět do větších obcí. Oproti lidem dojíždějícím za prací do továren ve městě měli situaci složitější, neboť nebylo možné obvykle využít veřejnou dopravu. Zemědělské závody obvykle zaváděly vlastní dopravu pracovníků, které do práce svázely. V roce 1970 vyjíždělo za prací 7,5% zemědělců a lesníků, o desetiletí později již 10,9%. Vývoj po roce 1989 ukázal, že vyjíždka za prací se dále zvětšuje a patří k trvalým charakteristikám venkova, které nijak nepodlamují jeho charakter odlišující venkov od měst.

Zemědělců v období socialismu trvale, byť v jednotlivých obdobích rozdílnou rychlostí, ubývalo. Do značné míry to byl proces přirozený, který měl obdobu i v západní části Evropy. Lidskou práci stále více nahrazovala práce strojů i nové technologie a vědecké poznatky. Do obrazu venkova se nejvíce promítly z této oblasti zemědělské stavby a poté zvětšování ploch polí a dalších kultur, které se tak snáze obdělávaly moderní výkonnou technikou.

Stavby na venkově prošly během čtyř desetiletí socialismu výraznou proměnou. Jak ty obytné, tak i výrobního charakteru a mezi nimi především stavby zemědělské. Nejprve ke stavbám obytným. Ještě v 50. letech se stavělo jen nepatrné množství obytných staveb. Většinou to byly bytové domy pro zaměstnance státních statků, JZD zatím nebyla schopna své členy při stavbě rodinných domků finančně podpořit. Sporadicky se v této době opravovaly a upravovaly zemědělské usedlosti, které v této době právě prodělávaly proměnu v rodinné domky vesnického typu. Více se na venkově začalo stavět a přestavovat až v 60. letech. Vedle bytových domů pro zaměstnance státních statků stavěla obydlí

16 Statistické ročenky ČSSR 1970,1980.

pro své členy již i některá družstva či přesněji jim umožnila zapojit se do místních stavebních družstev a během stavby je podporovala např. zapůjčením techniky apod. V této době na venkově vyrůstaly již především rodinné domky. Stavební boom nastal v 70. letech, kdy měla stavba rodinných domků i bytových domů státní i podnikovou podporu. Boom doznával ještě hluboko do 80. let, kdy ho brzdil nedostatek stavebních materiálů. Během tohoto období vyrostla na venkově cca pětina bytového fondu¹⁷

Po staletí udržované dispoziční vzory venkovských staveb se v průběhu 50. let od základu změnily. Příčina byla zřejmá – venkovská usedlost ztratila svoji původní hospodářskou funkci a tomu se přizpůsobila i její vnitřní dispozice a následně i celkový její vzhled. Společné obdělávání polí vyřadilo z provozu jak stodoly a sýpky, tak i kolny na zemědělské stroje, svod dobytka do společných stájí odsoudil k nepotřebě chlévy. V zemědělských usedlostech zůstal zachován jen chov drobného hospodářského zvířectva, prasete a vzácně i ovci či koz. Pro ně stačily malé chlívký. Obvykle až v 60. letech se začaly hromadně upravovat chlévy v další obytné místnosti, zde také často vzniklo WC a koupelna, která až do této doby u většiny venkovských obytných staveb scházela, a z kůlny nebo stodoly se udělala garáž. V následujících desetiletích však ani takto přestavěné domy již nepostačovaly nárokům jejich obyvatel a po městském vzoru bylo na ně nadezděno první patro nebo byla pro obytné účely upravena půda a vyzděn velký vikýř s okny. Těmito zásahy začaly vesnice postupně ztrácet svoji původní tvář.

Novostavby se držely tradičních vzorů přízemních výrazně delších než širších půdorysů jen sporadicky, a to především v 50. letech. Vzácným příkladem moderní, byť ideologií v podobě socialistického realismu ovlivněné podoby, je výstavba obce Nové Zvírotice z let 1951-53, která byla určena obyvatelům Slapskou přehradou zatopených Zvírotic. Zdejší rodinné domky ještě mají podobu zemědělských usedlostí s menším hospodářským příslušenstvím a vzhledově nepopřou svoji vazbu na lidový dům, konkrétně lidový klasicismus. Vzhled individuální zástavby byl ještě v 50. letech jen minimálně ovlivňován úřady, teprve po vydání zákona o územním plánování v roce 1958 (zákon 84/1958 Sb.) se více dbalo na umístování stavby mezi okolní zástavbu a na dodržování výškových linií a uličních čar. Počátkem 50. let byla pro venkovské stavebníky zpracována řada typizovaných projektů obytných staveb, které měly i hospodářské zázemí. Vzorové projekty vycházely z tradiční venkovské zástavby, byly přízemní či s podkrovím, ale neujaly se.¹⁸ Zato již v 60. letech na venkově zakotvil patrový dům kubického tvaru s křížovým půdorysem a stanovou střechou se střešními vikýři do všech čtyř stran bez jakéhokoliv hospodářského příslušenství a vazby na daný region. Vedle tohoto obecně rozšířeného typu se objevují i domy vycházející ze vzorů meziválečných městských vil. Od přelomu 60. a 70. let se na venkově – opět po vzoru měst, kde se první stavby tohoto typu objevily na samém sklonku 60. let – začaly stavět domy typu V lidově zvané šumperáky a vzápětí

17 Administrativní lexikony obcí 1950, 1965, 1974, 1982.

18 J. Škabrada se domnívá, že z důvodu nedostatečného luxusu v představách venkovských obyvatel. Viz: ŠKABRADA, J. - VODĚNA, S.(1975): Venkovské stavby a jejich úpravy, Praha. s. 236.

i montované lehké domy ze sendvičových panelů vyráběné v západoněmecké licenci firmy Okál. Nebyl to první montovaný typ rodinného domu, který se objevil na českém venkově. Již od druhé poloviny 40. let se zde stavěly tzv. finské, později sovětské dřevěné montované domky.¹⁹ Zejména v případě šumperáku šlo na rozdíl od kubického domu o hodnotnou architekturu, ale naprosto se nehodící do venkovského prostředí.²⁰ Od druhé poloviny 60. let sice vznikla řada nových typových projektů obytných domů určených speciálně pro venkovské prostředí, ale hromadně se neujaly a až do závěru 80. let většina novostaveb obytných domů na venkově odpovídala městským vzorům a zásadním způsobem tak ovlivnila ráz celých vesnic.

Na meziválečném venkově bylo téměř nemožné najít patrové budovy sloužící obytným účelům. Staré úřednické domy z doby před první pozemkovou reformou, v nichž sídlila správa velkostatků, byly neproduktivním typem a deputátnické domy, které představovaly typ hromadného bydlení, byly až na výjimky přízemní. To se změnilo počátkem 50. let, kdy státní statky, které měly na rozdíl od vznikajících a dlouhou dobu často živořících JZD peníze ze státní dotace, začaly stavět pro své zaměstnance bytové jedno až třípatrové domy. Projektanti podcenili tendenci venkovských lidí mít kousek své zahrádky, políčko a pár slepic či králíků, které při bytovkách, jež byly vyprojektovány pro obyvatele měst, citelně chyběly. Zaměstnanci státních statků si pak k bytovkám svépomocně malé hospodářství často slepené z nejrůznějšího odpadového materiálu dostavovali. Bytovky postavené v 50. letech mají někdy výrazné rysy socialistického realismu a korespondují tak s městskými sídlišti ze stejného období.²¹ Výstavba bytových domů pokračovala na vesnici i v následujících desetiletích, a to až do konce 80. let. Od 60. let prostřednictvím bytových družstev stavěli svépomocí bytové domy, na něž byl jednotkový náklad výrazně nižší než na individuální rodinné domky, i členové JZD. V některých případech k nim bylo současně vybudováno malé hospodářské příslušenství, garáž apod.

Specifickým případem vesnice složené pouze z bytových domů je obec Rovná u Sokolova. Jedná se o experimentální vesnici, která měla nahradit třicet vesnic zlikvidovaných ve vojenském prostoru. Tato modelová obec měla být ztělesněním

---

19 První finské domky byly dodávány ze Švédska jako součást poválečné obnovy v programu UNRRA. Po změně režimu švédského dodavatele nahradil sovětský dodavatel, ale na principu lehké dřevěné stavby s životností max. 40 let se nic nezměnilo. Na venkově byly stavěny tyto domky všude tam, kde bylo třeba rychle zajistit bydlení pro větší množství pracovníků. To bylo spojeno se zemědělstvím spíše vzácně a většina dřevo-domků byla na venkově vybudována pro horníky v nově otvíraných ložiscích rozptýlených po českých zemích a také pro rodiny důstojníků v pohraničí.

20 První šumperák jako netradiční rodinnou vilku vyprojetoval pro ředitele šumperské nemocnice architekt Josef Vaněk (1932-1999). Vychází z tradice světové výstavy v Bruselu.

21 Např. bytovky v osadě Bohumil u Jevan jsou zcela srovnatelné s domy v čtvrti Stalingrad ve Žďáru nad Sázavou.

socialistického hesla „společně pracovat, společně žít a společně se bavit“. Vesnici vybudovanou na náhorní planině tvoří výškové panelové domy obsahující vedle bytů i objekty občanské vybavenosti. Projektanti však nepočítali s venkovskou mentalitou a k panelákům musely být za vesnici přiděleny zahrádky, na nichž si obyvatelé Rovné vybuodovali chlívký, kurníky, kolny a další hospodářské příslušenství, kde chovali hospodářské zvířectvo a pěstovali zemědělské plodiny.²²

Od 60. let se sporadicky objevují na venkově i řadové domky, které tvoří určitý přechod mezi bytovými domy a individuálními rodinnými domky. Od 70. let se vzácně objevují na venkově i atriové domky, jež spojují východy individuálního bydlení s malými nároky na stavební pozemky.

Výraznou proměnou prošla v letech socialismu nejenom architektura, ale i urbanismus venkovských obcí. Zde je nutno rozlišovat obce se soustředěnou zástavbou typické pro nížiny a obce s rozptýlenou zástavbou charakteristické pro podhorské oblasti. V oblastech s rozptýlenou zástavbou vyrůstaly jednotlivé domy podél komunikací spojující jednotlivé rozptýlené usedlosti a postupně tak nová výstavba zaplňovala tyto proluky. Původně rozptýlená ves se tak postupně proměňovala ve ves s ulicovým půdorysem. Při výstavbě se obvykle nepamatovalo na vybudování centrálního veřejného prostoru – návsi a jednotlivé objekty občanské vybavenosti tak zůstávaly často roztrženy. V místech větší koncentrace objektů občanské vybavenosti vznikaly často ve svazích nové ulice paralelní s hlavní komunikací v obci s výstavbou bytových a méně již rodinných domů. Při velkém tlaku na stavební parcely se nové stavby budovaly v bočních údolích, případně na mezilehlých hřbetech, tam na nejkvalitnější a nejsnáze obdělátné půdě.

V obcích se soustředěnou zástavbou byly většinou již proluky ve stávající zástavbě zaplněny během stavební konjunktury 20. let a vesnice se v první fázi obvykle v 60. letech a v obcích s nedostatkem jiných možností i v následujícím desetiletí rozrůstaly podél hlavních příjezdových komunikací. Obyvatelé této nové části obce to však měli daleko do centra, kde byly obchody, hospody, škola či poštovní úřad. Obce, u nichž v meziválečném období vznikly samostatné chalupnické a domkářské čtvrti oddělené prolukou od jádra obce, využívaly ke stavebním aktivitám právě tuto proluku, kterou postupně zaplnily a spojily tak dříve rozdělené části obce v jeden celek. V následující etapě, kdy již byly tyto možnosti vyčerpány, se začaly budovat paralelní ulice, které postupně obklopyly jádro vesnice čtvrtí nových rodinných domků. Definitivně se tak zlikvidovala jedna z typických charakteristik venkova – přímé spojení obyvatel venkova s přírodou. Za zahradou navazující na usedlost již nebylo možné jít do polí, luk či lesa, ale na další silnici, za níž stála další řada domů. Tento proces se do značné míry podobá přeměně center měst v historické jádro po stržení hradeb koncem 18. a v první polovině 19. století.

---

22 Rovná představuje vesnický protipól městského kolektivního bydlení reprezentovaného Koldomem v Litvínově. Rovná byla na svoji dobu přepychově vybavena objekty občanské vybavenosti, přesto již v dobách socialismu lidé z Rovné utíkali pryč. Přenášení městských forem hromadného bydlení na vesnici se tak ukázalo jako nereálné.

Současně tak od 70. let nenápadně začíná další významný proces. S odlivem venkovanů a zejména těch mladých do měst zůstávají na vesnici v jejím jádru pouze starší lidé, z nichž se postupně stali důchodci. Mladí lidé si v mnoha případech raději postavili nový domek, než by upravovali původní usedlost a bydleli s rodiči. Po smrti rodičů byla část těchto původních usedlostí prodána a staly se z nich chalupy městských obyvatel. Jádro obce tak začalo vymírat a ožívat pouze na víkendy a v sezóně. Ještě horší varianta tohoto vývoje nastala v pohraničí. Zde bylo vysídleno původní německé obyvatelstvo a část jejich domů v jádru obce buď vůbec spadla, nebo byla zdevastována dlouholetým používáním a neopravováním státním statkem či JZD. Postavit si nový rodinný domek bylo levnější než opravovat hrázdný či roubený statek, a jádra pohraničních obcí tak postupně vymírala a život se v těchto obcích soustřeďoval na jejich okraje. Tento jev má značnou podobnost s projevy suburbanizace, jak je známa z amerických měst, kde se život z center vytrácí a centra jsou osídlována sociálně slabými vrstvami obyvatel barevné pleti a postupně jsou zavírány objekty občanské vybavenosti v centru.²³ Intravilán obcí je natolik malý, že za socialismu nedošlo k budování občanské vybavenosti mimo centrální prostor, nástup soukromého podnikání od počátku 90. let však zanesl řadu obchodů, restaurací apod. i na okraje obcí, do nových čtvrtí. Americká zkušenost naznačuje, že tento vývoj trvale udržitelný není.

Ještě počátkem 50. let tvořil občanskou vybavenost venkovských obcí minimálně jeden krám a jedna hospoda, často to bylo ale více. Krám a hospoda chyběly pouze na malých samotách. Ve větších obcích bývala škola, někde i poštovní úřad a stanice SNB zděděná po četnících. To se však již obvykle v první polovině 50. let změnilo, neboť souběžně s kolektivizací probíhalo postátňování živností a řemesel. Na venkově mělo často tu podobu, že krámy a hospody byly jednoduše zavřeny, pouze větší obce měly štěstí a jedna hospoda a jeden krám zůstaly zachovány. Nikoliv již jako soukromé, ale jako státní či družstevní. Zatímco hospody se staly součástí národního podniku Restaurace a jídelny, obchody byly začleněny do lidových obchodních družstev Jednota a Včela, v blízkosti měst i do národního podniku Pramen. Staré provozovny začaly postupně chátrat a obnova byla dlouhodobě zanedbávána. V 70. letech si proto v řadě obcí začali budovat jejich obyvatelé v akci Z svépomocně nové obchody, mnohem řídkěji i nové restaurace. V případě obchodů šlo o typizované zděné přízemní stavby, v 80. letech i stavby z lehkých panelů, které se do venkovského prostředí vůbec nehodily.

V řadě nestřediskových obcí postupně restaurace i obchody se stárnutím stavebního fondu zanikaly a zásobování těchto obcí měly zajišťovat pojízdné prodejny. Většinou však byli lidé z těchto obcí odsouzeni k dojíždění na nákupy a za zábavou do nejbližších měst, neboť ve střediskových obcích byly nákupní i zábavní možnosti velmi omezené. Neudržitelnost tohoto stavu ukázala 90. léta, kdy se rychle i v malých obcích vyvojily soukromé obchody a restaurace.

Se zvyšující se životní úrovní se začaly od 60. let budovat i na vesnicích kulturní

---

23 BAŠE, M. (2006): Sídla a stavby na venkově. Praha. s. 38-43.

domy. I ony byly často stavěny svépomocně v akci Z a prostředky na ně sdužovala obec s místním družstvem či statkem. Jednalo se obvykle o značně předimenzovanou stavbu, která se svým architektonickým pojetím zcela vymykala venkovskému prostředí. Do kulturního domu byla obvykle přesunuta restaurace z dožívajících původně ještě soukromých prostor. Kulturní domy měly veřejnosti demonstrovat sblížení životní úrovně ve městech a na venkově, a proto byly ještě v 60. letech budovány i v menších obcích, kde měly jen mizivé využití. Se zavedením střediskové soustavy v druhé polovině 60. let již byly kulturní domy stavěny výhradně ve střediskových obcích a měly sloužit obyvatelům celého spádového území.

Pouze střediskové obce se dočkaly výstavby zdravotních středisek, mateřských škol a spíše výjimečně i základních škol. Naopak starší školy se postupně s ubýváním dětí zavíraly a obtížně se pro ně hledalo nové využití. Školky a zdravotní střediska se začaly budovat obvykle až v 70. letech a někde ještě později. Po architektonické stránce se jednalo obvykle o typové projekty vyprojektované pro městské prostředí a do venkovské zástavby nezapadaly.

Samostatnou kapitolu stavebního vývoje venkova tvoří výrobní či přesněji velkovýrobní zemědělské objekty. Ještě na počátku 50. let se počítalo s výstavbou objektů navazující na meziválečné zemědělské stavby, ale přijetí koncepce kolektivizace zásadním způsobem změnilo požadavky na zemědělské stavby. V první polovině 50. let se využívaly hospodářské stavby největších, zpravidla rozkulačených statků, kam byla soustředěna zemědělská výroba z ostatních zemědělských usedlostí, jimž pak zbyla pouze obytná funkce. Rozsah výstavby nových provozních objektů tvořil asi pětinu z celkového počtu používaných objektů, zbytek tvořily adaptace starších objektů.²⁴ Nové objekty měly jen omezenou kapacitu a stavěly se bez hlubšího zvážení buď přímo v prolukách zástavby, nebo těsně na okraji venkovských sídel.

V polovině 50. let se prosadila myšlenka zřízení tzv. smíšených farem, do kterých měly být sloučeny dosud roztržštěné výrobní objekty. Svým způsobem jde o období bývalých vrchnostenských hospodářských dvorů soustřeďujících rostlinou i živočišnou výrobu. Pro usnadnění výstavby byly vyprojektovány typové projekty a farmy měly být umístovány minimálně 300 metrů za obytnou částí vesnice.

Slučování JZD do větších celků v 60. letech vyžadovalo výstavbu provozních budov o výrazně větší kapacitě a myšlenka smíšených farem byla proto opuštěna. Souběžně k nám pronikly ze zahraniční technologie volného ustájení v lehkých stájích se samokrměním a začala se budovat střediska zaměřená pouze na 1-2 kategorie hospodářských zvířat. Tyto stavby byly již do krajiny umístovány na základě technicko ekonomických rozborů, které představovaly již jednoduchý urbanistický dokument. Současně však byly zmíněny hygienické předpisy a provozní střediska se tak opět přiblížila obytné zóně obcí. Lehké stáje se záhy neosvědčily a nahradily je uzavřené zateplené stavby s klasickým i volným ustájením a dávkovým krměním, pro něž byly vyvinuty stavebnicové betonové dílce.

24 SÝKORA, J. (1998): Venkovský prostor, svazek I. Praha. s. 43.

Kapacita staveb se v 60. letech zvýšila. Zatímco v 50. letech se stavěly kravíny v průměru pro 280 krav a vepřiny pro 250 prasat, nyní se stavěla střediska pro 300-600 kusů skotu, pro 5000-25000 prasat a pro 10000-20000 kusů slepic.

V 60. letech začínající společně zemědělské podniky a zemědělské závody v těsném sousedství velkých měst budovaly stavby s podstatně vyšší kapacitou. Vedle staveb pro živočišnou výrobu se stavěly i sklady píce a siláže, posklizňové linky, sušárny, opravné techniky apod. Pro umístování provozních staveb platily hygienické předpisy, podle nichž směly být vzdáleny podle druhu minimálně 50-120 metrů od obytné zástavby.

Další etapa výstavby zemědělských objektů zahrnující 70. a 80. léta je spojována s koncentrací a kooperací a specializací v zemědělství projevující se rozvojem společných zemědělských podniků a další fází slučování JZD do větších celků. V zemědělských stavbách se objevují průmyslové výrobní linky a stále více se prosazuje automatizace. Kooperační sdružení resp. společně zemědělské podniky budují velkokapacitní střediska živočišné výroby, ale i střediska agrochemická, meliorační, stavební a další. Velkokapacitní stavby pro uskladnění, případně další zpracování rostlinných produktů, budují podniky zemědělského zásobování a nákupu. Nové stavby si však budují i jednotlivá JZD a státní statky. Výrazně se zvýšila kapacita zemědělských staveb – u krav na 1200 kusů, u mladého skotu na 4000 kusů, u prasat na 20 000 kusů a u slepic na 200 000 kusů. Vznikají však i experimentální kravíny pro 10 000 krav.²⁵

Změnilo se i dispoziční a stavební řešení. Vedle blokového uspořádání se objevují i jednopodlažní monobloky a vícepatrové uspořádání provozních objektů na bázi univerzálních stavebnic železobetonových prvků případně lepeného dřeva. Architektura dostala zcela nové měřítko a netradiční vzhled, který se vymykal dosavadním stavbám na venkově, které až dosud - byť ve výrazně větším měřítku - stále navazovaly na tradiční architekturu.

Umístování těchto staveb do krajiny upřesňovaly směrnice z roku 1972, které řešily odstupy těchto staveb od obydlí i možnosti výstavby a zemědělské činnosti v chráněných územích. Zemědělské výrobní areály byly v této době obvykle umístovány daleko od obytných zón, často ve volné krajině. V řadě případů bylo povoleno vybudovat v těsném sousedství těchto areálů i omezené množství obytných staveb pro základní obsluhu areálu a de facto tak vznikla nová sídla. I zde je vidět historická paralela k deputátním domkům přistavovaným k hospodářským dvorům, které se v některých případech staly jádrem budoucí vesnice.

Venkov není pouze pracovním a obytným prostředím, ale rovněž prostředím rekreačním. Prostřednictvím rekreace se s venkovem seznamuje velká část městského obyvatelstva. Pokud možno v nenarušené přírodě si již od 50. let začaly městské závody budovat svá rekreační střediska a intenzita jejich výstavby se zvýšila v následujících dvou

---

25 Jeden z těchto kravínů byl vybudován i na Kutnohorsku jako celostátní stavba mládeže. Od samého počátku stavby však byly problémy s nedostatkem brigádníků a samotný objekt měl velmi špatně vyřešené welfare. Jako jeden vůbec z prvních kravínů byl po roce 1989 opuštěn.

desetiletích. Od 70. let, vzácně již dříve, si však svá rekreační střediska začaly budovat i zemědělské závody, ať již státní statky nebo JZD.

Ještě větší vliv na venkov než hromadná rekreace měla rekreace individuální. Měla základní dvě formy – budování chat a adaptaci venkovských chalup a druzí se k nim forma třetí, která má zvýrazněnou složku hospodářské činnosti, a to budování zahradních chatek. Všechny tři formy vyšly z městského prostředí, kde lidé začali pocíťovat nedostatek kontaktů s přírodou nejdříve, ale nezůstaly na ně omezeny.

Pro účely tohoto článku odhlédneme od starší fáze chatařství resp. budování druhého bydlení jakékoliv formy z doby předcházející období budování socialismu. V 50. letech se budovalo vzhledem k nedostatku prostředků jen velmi omezené množství chat, ale již v následujícím desetiletí nastala expanze chatařství, která zasáhla nejprve po přírodní stránce atraktivní prostředí v těsném okolí velkých měst a vzápětí i atraktivní lokality vzdálenější – břehy řek, rybníků a přehrad. Chatařství vrcholilo v 70. letech, ale nové chaty přibývaly i v letech osmdesátých, a ty starší byly intenzivně přestavovány tak, že poskytovaly veškerý obytný komfort a často umožňovaly již celoroční obývání.

V pohraničí, kde byl dostatek volných objektů, se stavěly chaty méně, zato se zde již od přelomu 50. a 60. let postupně adaptovaly opuštěné usedlosti na rekreační chalupy. S postupným vylidňováním venkova volných objektů přibývalo a v 60. letech bylo možné získat chalupu již i ve vnitrozemí a v 70. letech se začalo chalupářství rozvíjet jako minimálně plnohodnotná alternativa k chatařství. V 90. letech, již za hranicemi sledovaného období bylo prostřednictvím územních plánů chatařství silně omezeno a podporováno bylo pouze chalupářství. To mělo na venkov alespoň po urbanistické stránce příznivý vliv, neboť chalupářům se podařilo zachránit řadu objektů lidové architektury před zničením a do značné míry tak uchovat původní ráz venkovských sídel. Na straně druhé však pouze rekreační obývání nepředstavuje ani po sociální ani po ekonomické stránce pro obce přínos.²⁶

Chatařství venkov poškodilo i po urbanistické stránce. Zasáhlo totiž obvykle přírodně nejhodnotnější části krajiny, navíc rozvoj chatových oblastí byl živelný a urbanistická a architektonická hodnota chatových osad je velmi problematická.²⁷ Podél některých řek vznikly dokonce téměř souvislé pásy chatové zástavby v délce několika desítek kilometrů.

Od 70. let se intenzivněji začalo rozvíjet i zahrádkářské hnutí. V této době se také již přelilo z bezprostředního okolí měst do volné krajiny. Na rozvoj zahrádkářství měly vliv rostoucí zásobovací obtíže, kterým řada lidí účinně čelila vlastními výpěstky. V řadě lokalit představovaly zahradní domky, jejichž půdorys nesměl přesáhnout 16 m², alternativu k rekreačním chatám, které zde nebyly povolovány. Tyto skryté rekreační chaty se poznaly na první pohled. Měly obytný suterén, přízemí a podstřeší, které svým půdorysem výrazně

26 ŠKABRADA, J. - VODĚNA, S. (1975): Venkovské stavby a jejich úpravy, Praha. s. 112.

27 Charakteristickým znakem českých chatařů bylo kutilství. Chaty vznikaly zpravidla z různého odpadového materiálu a teprve od 70. let se stavěly chaty zděné a montované buď podle typových projektů, nebo se při jejich projektování zohledňovala pouze jejich užitná hodnota a nikoliv jejich vzhled a zasazení do krajiny.

přesahovalo povolených 16 m². Pro zahrádkářské kolonie byly obvykle vyčleňovány méně hodnotné často svažitě pozemky, které byly předem podle plánu rozparcelovány, a kolonie zahradních domků, na rozdíl od chat vždy oplocené tvoří sice ve volném prostoru cizorodý, ale přece jen jednotně vypadající celek, který zhodnotil neúrodné svahy údolí či podmáčené louky v sousedství řady vesnic v dostupné vzdálenosti od větších měst.

Individuální rekreace se týkala i venkovanů, pouze ve výrazně omezenější míře než obyvatel měst. V statisticky podchyitelné míře ji můžeme zaznamenat od druhé poloviny 60. let s výrazným nárůstem intenzity v následujícím desetiletí. Tehdy totiž venkované měli své zahradní domky, kde mohli uspokojit svoji potřebu vypěstovat si vlastní plodiny i odchovat vlastní hospodářské zvířectvo. Tyto zahradní domky bývaly obvykle v katastru obce, kde měli trvalé bydliště, případně v blízkém sousedství. Svým způsobem šlo o pokračování záhumenek, které řadu družstev zrušila, ale rekreační funkce zde již převládala nad funkcí pracovní. V 70. letech často vlastnili venkované domek po rodičích v jiných obcích, který využívali k rekreačním účelům a ve vzácných případech si pořídili i rekreační chatu, kam jezdili na víkend. V tomto případě se zřejmě projevoval vliv jednoho z manželů, který vyrostl mimo vesnické prostředí.²⁸

Součástí venkova je i volná krajina. I ta prošla v období socialismu významnými změnami. Industrializace země spojená s rozsáhlými stavebními aktivitami se odrazila v úbytku zemědělské půdy. S výjimkou posledního desetiletí, kdy se mnohem důsledněji než dříve dbalo na náhradní rekultivace, se rozsah zemědělského půdního fondu v každém desetiletí snížil o přibližně dvě procenta a v závěru socialismu již jen o jedno procento.²⁹ Charakter venkova však neurčuje pouze rozsah zemědělské půdy, ale i její členění. Zde podstatnou změnu přinesla kolektivizace s rozoráním mezí a v následujících desetiletích dvě fáze slučování JZD do větších celků. V krajině se tyto procesy odrazily nejprve rozoráváním mezí a později slučováním honů rozdělených podle katastrů obcí a likvidací obslužných komunikací obvykle doprovázených stromy či alespoň křovinami a také obvykle drobnými sakrálními památkami. Prostupnost krajiny se zejména od 70. let výrazně snížila.

Ve volné krajině se objevila řada výrobních zemědělských i nezemědělských areálů, v okolí měst a později i vesnic se začala rozrůstat občanská zástavba. Krajinu protkaly dálkové komunikace a produktovody, rozsáhlá území zejména v severních Čechách byla přeměněna v povrchové doly. Na straně druhé ale až do 70. let rostl o dvě procenta za desetiletí fond lesní půdy a v následných dvou desetiletích se tempo růstu zalesněných ploch snížilo na jedno procento, ale růst nepřestával.³⁰ Zejména v 50. a zčásti i v 60. letech se výstavbou údolních přehrad výrazně zvýšil rozsah vodních ploch.

---

28 Vzpomínka paní Hany Krchové z Kateřiny na manžele Jelínkovy, kde pán pocházel z Kolína, ale rodina bydlela na vesnici a na chatu na Vídlák jezdili každý víkend. Jako děti jim chatu záviděli.

29 Statistické ročenky ČSSR 1961, 1971, 1981, 1991 – bilance půdy.

30 Tamtéž.

Velmi významného pokroku bylo dosaženo v oblasti ochrany přírody a krajiny. Do konce socialismu byl vyhlášen jeden národní park, 21 chráněných krajinných oblastí a 1166 chráněných území jiného statutu ochrany. V dalších oblastech, jako byly ochranná pásma vodních nádrží, ochranná pásma památek apod., bylo omezeno hospodaření tak, aby nedocházelo k poškozování přírody, případně krajinného rázu. I přesto se odhaduje, že v letech socialismu zmizelo z naší krajiny na 150 rostlinných a živočišných druhů.³¹ Současně výrazně poklesly počty lovné zvěře.

Pro venkov vždy platilo, že lidé zde měli k sobě blíže než lidé ve městech. Každý zde každému viděl do talíře, a protože každý věděl o každém všechno, všichni si dávali pozor, aby se chovali tak, jak se od nich očekává. Toto očekávání vycházelo tradičně z desatera, od meziválečného období i ze zásad občanské nauky, která se stala součástí školního vzdělání. Vzorem pro venkovské lidi byl učitel, někdy i pán farář a především úspěšní hospodáři. Nový režim s výjimkou učitelů tyto vzory zavrhl, ale nenahradil je ničím jiným. Sice nabídl nepříliš životné hrdiny ze sovětské literatury a úderníky a stachanovce z průmyslu, ale pro venkovského člověka to nebyl ten správný vzor. Proto zemědělská propaganda začala vytvářet vlastní zemědělské hrdiny nové doby – stali se jimi úspěšní traktoristé, dojičky a ošetřovatelé dobytka, kteří plnili plán na stovky procent a jezdili předávat své zkušenosti po celé republice. I když si velká část lidí na venkově, obzvláště když tito hrdinové práce propagovali sovětské, pro naše podmínky nevhodné metody práce, myslela svoje, mohli se pro mladou novou ideologií zpracovanou generaci stát pracovními vzory.³² Chyběly však vzory obecně lidské. Dobří hospodáři – obvykle prohlášení za kulaky – byli líčeni jako nejhorší nepřátelé venkovského lidu. Absence vzorů spolu s novou dělnickou morálkou vedla k tomu, že lidé si začali všimát jen svého, a i když vstoupili do družstev, přilíhli se nesnažili a obecným jevem se stalo rozkrádání společného majetku zdůvodňované tím, že je stejně vlastně všech a tudíž i jejich.

Na venkově vždy hrály významnou roli sousedské vztahy. Zejména v dobách nouze pomáhaly sousedské vztahy venkovu přežít. Řada prací, jako byly žně, senoseč, vybírání brambor apod., byla zajišťována sousedskou výpomocí. Nemenší význam měla komunikace mezi sousedy, která vedle spolkové činnosti tvořila jednu ze základních forem sociability na venkově, a posezení na lavičce pod lipou, povídání žen u obecní studně aj. byly živými formami společenského života až do začátku socialismu.

To se po únoru 1948 (resp. s nástupem kolektivizace) částečně změnilo. Kolektivizace zlikvidovala dosavadní sociální vrstvy na venkově sedláky počínaje a bezzemky konče a přeměnila je ve formálně si rovnou vrstvu družstevních rolníků a zaměstnanců státních statků. V rovině psychologické však zůstala vesnice rozdělena i nadále a sociální rozdíly přestala vnímat až mladá nastupující generace, která již rozdíly mezi jednotlivými vrstvami vesnice nepoznala osobně. Proklamovaná rovnost

31 SÝKORA, J. (1998): Venkovský prostor, svazek I. Praha. s. 54.

32 K aplikaci sovětských vzorů na československé podmínky blíže VOHRYZKA - KONOPA, F. J. (1989): Venkov v temnu: násilná socializace československého zemědělství. 1989.

ve vztazích k sedlákům, kteří se v řadě případů k lidem na nich závislým či lidem, které přímo zaměstnávali, nechovali příliš hezky, byla povýšena na základní princip v mezilidských vztazích a část „poražených třídních nepřátel“ byla z vesnického společenství exkomunikována. K rozvoji sousedských vztahů nepřispívala ani všeobecná atmosféra podezřívavosti a strachu záměrně vyvolaná vládnoucí mocí. Jakkoliv došlo k omezení ve vzájemné neformální komunikaci mezi sousedy, sousedská výpomoc zůstávala zachována. Naopak v období 50. let, kdy se jednalo o přežití vesnice, právě sousedská výpomoc pomáhala venkovánům překonat nejhorší. Do popředí se však dostávala i pomoc při různých přestavbách a úpravách budov, výpomoc v nemoci apod., na úkor pomoci při polních pracích, které nyní zajišťovalo JZD či statek. V obcích, kde kolektivizace probíhala až opožděně v závěru 50. let, umožňovala soukromým rolníkům sousedská výpomoc plnit nespravedlivě nastavené dodávky.³³

Dosud neformální vztahy obyvatel vesnice oblasti volného času dostaly formální rámec. Zanikly stolní společnosti v hospodách a zanikla i chasa (neformální sdružení mladých svobodných lidí), která obvykle organizovala společenský život na vesnici. Organizaci společenského života převzaly společenské organizace. K neaktivnějším patřily organizace požární ochrany, což byl nový název pro hasičské spolky. V některých vesnicích hrály důležitou roli ve veřejném životě ochotnické spolky, v dalších pak myslivecká sdružení či Sokol nebo fotbalisté.

Vznikly však i dvě nové společenské organizace výrazně spojené s novým režimem, které významným způsobem ovlivňovaly život vesnice. Byl to jednak Československý svaz mládeže, počátkem normalizace přeměněný na Socialistický svaz mládeže.³⁴ ČSM se dostalo v 50. letech poměrně významné podpory, v řadě vesnic se mládež dočkala vlastní klubovny, sportovního vybavení, vybuďovala se hřiště apod. Svaz mládeže hrál zejména v 50. a 60. letech poměrně významnou roli mezi mládeží, později však se stala jeho činnost stále více formální a stále intenzivněji zaměřená na podporu politiky KSČ, a stranou zůstávaly činnosti, které mladé doopravdy zajímaly, a SSM tak ztrácelo vliv na mladé lidi.

Druhou významnou institucí, která ovlivňovala kulturní a společenský život venkova, byly občanské besedy. Zajišťovaly širokou škálu aktivit, vítáním občánků a předáváním výučních listů počínaje, a pořádáním tancovaček a promítáním kina konče. Ty vesnice, kde dobře fungovala občanská beseda, pod níž se často schovali divadelní ochotníci i další zájmová sdružení, měly bohatý společenský život. Kde občanská beseda fungovala jen formálně či vůbec, tam společenský život byl velmi omezený. V letech

33 K problematice nastavení ekonomických parametrů dodávek a k náhradě sousedské výpomoci „soudružskou pomocí“ dělníkům z měst a k celkové atmosféře na vesnici v 50. letech z pohledu marxistické historiografie srovnej: JECH, K. (1963): *Probuzená vesnice*, Praha, pohled na stejnou problematiku z pera stejného autora přináší publikace *Kolektivizace a vyhnání sedláků z půdy*, Praha 2008.

34 V roce 1968 byla ustavena samostatná organizace zemědělské mládeže – Juvena, ale do života venkova nestihla zasáhnout.

normalizace i v činnosti občanských besed, až na výjimky, začal převládat formalismus a pro venkov typické „sami sobě“ přestávalo být pravdou. Venkov začal být ve společenském a kulturním životě odkázán na město. Na straně druhé stále větší část kulturních a společenských aktivit a zejména jejich investiční zajištění v podobě stavby kulturních domů, vybavování kluboven, zajišťování společné dopravy či vstupenek apod., zajišťovaly místní národní výbory a ve spolupráci s nimi místní JZD či státní statky. Pro 70. a 80. léta se stalo charakteristické vyvážení obyvatel vesnic za kulturou do divadel do Prahy, Brna či okresních a krajských měst, a tam, kde byla bohatá JZD, i dovážení populárních umělců do místních kulturních domů.

Ve folklorně živých oblastech se uchovaly i lidové zvyky.³⁵ Jednalo se především o religiózní oblasti na Moravě a o Chodsko. Zde se po celou dobu socialismu udržely lidové zvyky spojené s hlavními náboženskými svátky roku a dodržovala se zde i řada dalších zvyků rodinného charakteru. S potlačením vlivu církve a perzekvováním jejich příslušníků se výrazně oslabily lidové slavnosti spojené s činností církví. Slavnosti Božího těla, poutě, posvícení či prosebná procesí dožívaly ve své původní podobě v 50. letech, později již zanikly, respektive dochovaly se v případě poutí a posvícení ve své společenské a nikoliv náboženské podstatě jako příležitost sejít se, pobavit se a dobře se najíst a napít. Obdobnými změnami prošla i valná část lidových zvyků, kde jejich původní obsah byl převrstven společenskou stránkou spojenou se zábavou a konzumací. Ve folklorně živých regionech vznikla a po celé období socialismu se při činnosti udržela řada folklorních souborů, která udržovala svými veřejnými vystoupeními tradici lidové kultury svého regionu. Ve formě folklorních kroužků došlo vzácně i k obnovení tradic v některých po folklorní stránce již mrtvých regionech. Vedle „starých“ tradic vznikaly i tradice nové spojené obvykle s novým režimem, jako bylo vítání občánků, předávání občanských průkazů či maturitních vysvědčení, pořádání zlatých svateb apod. I v těchto případech platilo, že na venkově byly tyto tradice pěstovány intenzivněji a méně formálně než ve městech.

I přestože aktivita venkovanů ve společenských a zájmových organizacích postupně klesla, ve srovnání s městy byla výrazně vyšší. Angažovanost venkovských lidí se však netýkala pouze těchto organizací. Byla vyšší i v celkové účasti na veřejném životě, tj. venkované se ochotněji zapojovali do činnosti národních výborů a dobrovolně vykonávali brigádnické práce v rámci zvelebovacích akcí – tzv. akcích Zet. Důvod byl opět prostý. Lidé na venkově viděli na vlastní oči činnost místních národních výborů a mohli ji do značné míry ovlivňovat. Problém byl v menších nestřediskových obcích, kde sice existovaly osadní výbory, které měly zastoupení v místních národních výborech, ale na ně již lidé z osad měli jen zprostředkovaný vliv a celý střediskový systém osídlení byl nastaven tak, že přednostně byly rozvíjeny střediskové obce. V zástupcích osad to nutně vyvolávalo často pocit marnosti, když nemohli prosadit nic pro osady, za něž zasedali v místních výborech, a lidé doma je kritizovali, že nic pro osadu nedělají. U akcí Z si lidé stavěli prodejnu, mateřskou školu

---

35 K problematice lidových zvyků na vesnici za socialismu srovnej: FROLEC, V. (1990): Rituály a slavnosti v procesu modernizace. In: Město: prostor – lidé – slavnosti. Uherské Hradiště.

apod. pro sebe, a proto jim nebyl její osud na rozdíl od lidí z města, kteří si mohli dojit do obchodu o dvě ulice vedle, lhostejný. Nermalou úlohu zejména v závěrečném období socialismu hrála i skutečnost, že odpracované hodiny řemesníků – specialistů v rámci akcí Zet byl honorovány, byť ne příliš vysoko, a v podmínkách, kdy veškeré výdělečné aktivity kromě hlavního pracovního poměru byly zakázány, byla práce na akcích Zet zajímavým zdrojem vedlejších příjmů.

Do konce 40. let vedlo roztržštění do značné míry jednotné, byť neformální organizace vesnice do řady zájmových organizací k oslabení sociální kontroly na vesnici. Sloučením lidí do jednoho pracovního kolektivu v JZD sice umožňovalo vidět, jak se kdo staví k práci, ale výrazně negativní roli sehrálo politické obsazování vedoucích funkcí v družstvech, kdy v příkrém rozporu s dosavadní tradicí se do čela družstev nedostávali všeobecně uznávaní dobří hospodáři, ale často bezzemci či drobní rolníci se správným politickým profilem, vybavení pouze dobrou vůlí a nikoliv znalostmi a zkušenostmi.³⁶

I přes propagandu se družstevní nestalo ve většině případů „naším“, ale „jejich“, a na práci na jejich se vynakládala jen nezbytně nutná aktivita a síly se šetřily na práci na vlastním, tj. na záhumenku, zahrádce apod. Toto rozdělení na „my“ a „oni“ se stalo na desetiletí jedním z velmi významných znaků vesnice a v širším měřítku i celé socialistické společnosti. V prostředí JZD a státních statků došlo k aplikaci již z minulosti známé zásady „krádež na panském není krádeží“ a družstevní a statkový majetek byl pravidelně ve větší či menší míře rozkrádán. Přistižení obvykle své konání komentovali tím, že družstevní či statkové /tj. v dobové terminologii celospolečenské vlastnictví/ je vlastně i jejich, a tak si berou jenom to svoje. Další oslabení sociální kontroly na venkově bylo spojeno s dvěma fázemi koncentrace JZD do větších celků a vytváření státních statků v pohraničí na celookresních základech, kdy lidé již přestali mít přehled o tom, co kdo dělá. Nic na tom nezměnila ani četná vládními orgány přijímaná opatření „proti šíření negativních jevů“, proti rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, která byla periodicky přijímána po celou dobu existence socialistického zřízení.

I přes výrazné oslabení sociální kontroly na vesnici byl úpadek morálky na venkově přece jen nižší než ve městech. Statisticky to lze doložit na rozvodovosti, která byla na venkově výrazně nižší než ve městech. Souviselo to s váhou veřejného mínění, neboť na venkově, kde každý věděl o každém všechno, se dbalo na to, aby se lidé „nedostali do řeči.“

Pohled na venkov jako na celek shora může být dosti odlišný od pohledu zdola v měřítku jednoho regionu, kdy venkov získá „lidský rozměr“. Z tohoto důvodu se v druhé části tohoto příspěvku budeme zabývat venkovem na okrese Kutná Hora.

Okres Kutná Hora vstupoval do období budování socialismu jako okres zemědělsko průmyslový s malým podílem průmyslu soustředěným především

---

36 Velcí rolníci se mohli stát funkcionáři družstev až na přelomu 50. a 60. let. Blíže k měnícím se profilům funkcionářů zemědělských družstev NOVÁK, P. (2010): Předseda JZD – příběh ing. Petra Lexy, In: Člověk na Moravě 1948-1989, v tisku.

do okresního města. Postupně se podařilo založit na okrese několik větších průmyslových závodů v čele s ČKD Kutná Hora a okres nabyl od 70. let průmyslově zemědělského charakteru. I přesto okres patřil k méně rozvinutým částem středočeského kraje, na jehož samých hranicích s východočeským krajem leží a měl s výjimkou části ležící v širším Polabí charakter vnitřní periferie. Přírodní podmínky okresu jsou rozmanité a tomu odpovídá i charakter zemědělství. Zatímco do severovýchodní části okresu zasahuje Polabská nížina a tato část patří do řepařské oblasti, jihozápadní výše položená část podél řeky Sázavy má pro provozování zemědělské prvovýroby podstatně méně příznivé podmínky a náleží do oblasti bramborářské. Zatímco kolem Kutné Hory se pěstovaly v období socialismu ovoce a zelenina, kolem Čáslavi především řepa a pšenice, pak v Posázaví brambory a len.³⁷

Okres Kutná Hora patřil k okresům depopulačním. Zatímco v roce 1961 zde žilo 86 005 obyvatel, v roce 1974 již jen 82638 a v roce 1982 81970 obyvatel, a to i přesto, že byly vybudovány nové průmyslové závody, které do Kutné Hory stáhly v 70. letech řadu obyvatel z venkova. V polovině 60. let bylo na Kutnohorsku 73 obcí, které se ale skládaly z 295 částí resp. osad. Venkovských obcí do 2000 obyvatel zde bylo 67, čtyři městečka do 5 000 obyvatel a pouze dvě města přesáhla 5 000 obyvatel.³⁸

Počet venkovských obyvatel okresu Kutná Hora klesal podstatně rychleji než celkový počet obyvatel. Počet obyvatel měst totiž mírně rostl a tyto přírůstky tvořilo právě venkovské obyvatelstvo. Pokles obyvatel venkova však byl nerovnoměrný co do velikostních skupin venkovských obcí. Počet obcí a osad podle velikostních skupin okresu Kutná Hora v letech 1950-1991 ukazuje následující tabulka.³⁹

Počet obyvatel	1950	1961	1970	1980	1991
-99	104	112	131	163	182
100-199	104	98	86	66	48
200-499	53	51	51	39	39
500-999	20	19	16	17	14
1000-1999	6	7	4	5	4
2000-4999	1	2	3	5	3
5000-	2	2	2	2	3
Celkem	290	291	292	287	293

Z vývoje počtu jednotlivých velikostních skupin obcí zřetelně vyplývá, že se vylidňovaly především malé obce, které poté spadly do nižší velikostní skupiny obcí. Z venkovských obcí tak rostl pouze počet těch nejmenších osad, zatímco ty největší

37 REJHOLEC, B. Zemědělská a průmyslová výroba 1945-1958. In: ŠTASTNÝ, R. (ed.) (1960): Kutnohorsko. Kutná Hora. s. 199-232.

38 Spočítáno autorem podle RŮŽKOVÁ, J. - ŠKRÁBAL, J. (2006): Historický lexikon obcí ČR 1869-2005, Praha.

39 Tamtéž.

střediskové obce co do celkového počtu po počátečním poklesu víceméně stagnovaly a teprve počet obcí městského typu se mírně zvětšoval. Na venkově se vylidňovaly pouze malé obce, kde chyběla občanská vybavenost i technická infrastruktura a kde bylo nutné dojíždět do zaměstnání, ale projevuje se i další trend. Vylidňovaly se především chudší obce z kopcovité části okresu, kde nebyl dostatek pracovních příležitostí, a kdy tamější JZD vznikala až opožděně a dlouho si vedla špatně. Naopak obce v nížinné části okresu se vylidňovaly pomaleji. Obce v těsném sousedství města, odkud bylo bezproblémově dojíždět a docházet do práce ve městě, se obvykle vylidňovaly pomaleji, než obce vzdálenější.

Při zavádění střediskové soustavy osídlení se ve statistice obcí odrazil zajímavý fakt – za střediskovou obec nebyla vždy zvolena největší obec. Záleželo také na její poloze mezi ostatními sloučenými obcemi, vedení vlakových tratí či autobusových linek a podle vzpomínek pamětníků i na prosperitě místního JZD a ostrých loktech tamějšího předsedy družstva i předsedy místního národního výboru. O to, která z obcí se stane střediskovou, se vedly ostré zákulisní boje.⁴⁰

Na Kutnohorsku vyvolalo slučování obcí vlnu emocí. Tam, kde nikdo nechtěl funkce v MNV vykonávat, tam proběhlo sloučení hladce; kde mezi sebou obce soupeřily, tam vznikaly problémy. To byl i případ obcí Svatá Kateřina a Svatý Mikuláš. V Mikuláši bylo prosperující družstvo s průbojným předsedou, a tak se střediskovou obcí stal jen nepatrně větší Mikuláš. To vedlo k letitým sporům mezi oběma obcemi, bojkotu MNV ze strany Kateřiny a v roce 1968 dokonce k otevřenému pokusu o osamostatnění Svaté Kateřiny. Pokus zmařil OV KSČ a spory, byť již značně otupělé, trvají dodnes.⁴¹

Po věcné a finanční stránce bylo vytvoření střediskových obcí úspěšné. Státní finance totiž vysychaly a stále větší část prostředků na rozvoj obcí pocházela z místních zdrojů, tj. zejména z prostředků místního družstva. Omezené prostředky stačily jen na vybudování občanské vybavenosti ve střediskových obcích, na menší obce se nedostalo. Ty to sice těžce nesly, ale pokud by se prostředky roztržily mezi všechny obce, pak by nevznikla občanská vybavenost nikde.

Vesnice na okrese Kutná Hora se nejenom vylidňovaly, ale současně i stárly. Na celém okrese sice podíl důchodců vzrostl z 19,9% v roce 1965 na 23,2% v roce 1984, ale města okresu způsobují významné zkeslení. Zatímco obyvatelstvo měst díky mladým lidem, kteří se do měst stěhovali, mírně mládló, obyvatelstvo vesnic stárló a podíl obyvatel postproduktivního věku rostl zřetelně s klesající velikostí obcí. Zatímco v nejmenších obcích do 99 obyvatel tvořili počátkem 90. let již 33,1%, v největších vesnicích do 2000 obyvatel jen 23,1% a v Kutné Hoře s více jak 20 000 obyvatel tvořili důchodci 17,9 % obyvatel.

40 Boje o střediskovost obcí měly svůj předobraz v bojích při slučování okresů v roce 1960. Na Kutnohorsku rozhodla ne větší velikost Kutné Hory, ale větší konexe okresního tajemníka OV KSČ Kutná Hora V. Forejta, který prosadil, že novým okresním městem nebude Čáslav, ale Kutná Hora. Prostřednictvím organizací KSČ se způsobem, který použil Forejt, měli možnost seznámit i předsedové vesnických MNV a modelově je využít.

41 NOVÁK, P. (2008): Rok na vsi. Československé jaro 1958. Naděje, sny, realita, Sborník z konferenci Národního muzea. s. 46.

U dětí v předproduktivním věku tomu bylo naopak. Zatímco v nejmenších obcích tvořily děti pouze 16,6% obyvatel, ve vesnicích do 1999 obyvatel již 19,6% a v Kutné Hoře 21,6%.⁴²

V zemědělství a lesnictví pracovala v polovině 60. let na okrese Kutná Hora třetina obyvatel, o desetiletí později již jen jedna čtvrtina a na přelomu 80 a 90. let jedna pětina obyvatel. Podle velikostních skupin obcí v zásadě platilo, že čím menší obec, tím více osob z ní bylo zaměstnáno v zemědělství. Neplatilo to ale absolutně, neboť právě v nejmenších obcích do 200 obyvatel bylo zemědělců výrazně menší procento než v obcích větších. Souviselo to s rozmístěním socialistické zemědělské velkovýroby, kdy v nejmenších obcích nebyly postaveny žádné nové zemědělské provozy a lidé, když se rozmysleli kam dojíždět za prací, se raději rozhodli pro jinou profesi než zemědělství. Velký vliv mělo i to, zda v blízkosti existoval průmyslový závod či např. lom, kde bylo možné získat zaměstnání. Svůj vliv měla i dopravní dostupnost míst s pracovními příležitostmi. Nejvýrazněji to bylo vidět kolem Kutné Hory, Čáslavi, Zruče nad Sázavou a Uhlířských Janovic. Typickým příkladem nezemědělské aktivity ve venkovském prostoru byly doly později lomy ve Vlastějovicích, které zaměstnávaly řadu bývalých zemědělců.

Přítom zemědělců byl relativní nedostatek. Do první poloviny 60. let je odčerpával průmysl a i později musely jednotlivé zemědělské závody zajišťovat špičkové práce brigádnicky. S trvalým nedostatkem zemědělského dělnictva se potýkaly především státní statky a musely vzít každého bez ohledu na jeho kvalifikaci. Zhruba třetinu zaměstnanců státního statku Čáslav tvořili od přelomu 70. a 80. let lidé bez jakéhokoliv vzdělání a bez jakéhokoliv vztahu k zemědělství, což se velmi výrazně projevovalo na nízké kvalitě jimi odváděné práce a na jejich fluktuaci. Část pracovníků museli najímat až na Slovensku.⁴³

Vyjíždka za prací v celookresním měřítku od 70. let až dokonce socialismu stagnovala na úrovni 38-39% ekonomicky aktivního obyvatelstva. Opět situaci na venkově výrazně zkruslují města. Na venkově se dojíždka za prací mimo bydliště pohybovala v širokém pásmu 40 až 90 % práceschopného obyvatelstva.⁴⁴ Dojíždka za prací se postupem doby stále zvyšovala. Zatímco až do počátku 50. let se týkala pouze obyvatel pracujících mimo zemědělství, kteří obvykle bydleli ve vesnicích poblíž měst a podél železničních tratí Kolín-Havlíčkův Brod, Kutná Hora - Zruč n.S. a Světlá n.S. - Čerčany, v 50. letech zintenzivněla dojíždka do měst, a to ze všech obcí v důsledku odlivu zemědělců do průmyslu. V 60. letech, kdy se sloučila malá družstva, začali zemědělci vyjíždět za prací do sousedních vesnic a s další fází slučování družstev a se vznikem kooperačních sdružení se dojíždková vzdálenost zemědělců za prací dále zvýšila. V zásadě platilo, že z menších obcí se za prací vyjíždělo častěji než z větších, kde byly zřizovány

42 Statistická ročenka okresu Kutná Hora 1991. s. 91.

43 Podle ústní informace bývalého hlavního zootechnika státního statku Čáslav, dnes hlavního zootechnika ZOD Krchleby ing. Karla Šrejbera.

44 Statistické lexikony obcí 1965, 1974, 1982 a Statistické ročenky okresu Kutná Hora. 1980, 1991.

zemědělské farmy. I nadále se na dojížděče za práci podíleli nezemědělská zaměstnavatelé sídlící obvykle v městech a městečkách okresu a vyjíždění za prací se odvíjelo od jejich dopravní dostupnosti.

Od 50. let usilovaly stranické orgány o zřízení průmyslových závodů v méně úrodných oblastech okresu, které by poskytly venkovskému obyvatelstvu alternativu k práci v přírodních podmínkách znevýhodněném zemědělství. To se podařilo pouze v Kácově, kde byl vybudován závod na zpracování lnu, který začala ve velkém pěstovat družstva v celém Posázaví. Větší význam měly závody zpracovávající nezemědělské suroviny, ať již to byly nově vybudované doly v Kutné Hoře a Vlastějovicích nebo největší zaměstnavatel okresu Kutná Hora – kutnohorský závod ČKD uvedený do provozu počátkem 70. let. Ten odčerpával ze zemědělství nejvíce pracovníků a v návaznosti na autobusové linky vedl k vyjížděči značné části práce schopného obyvatelstva řady obcí v širším okolí Kutné Hory. Jelikož práce v ČKD byla spojena s možností přidělení bytu, dalším důsledkem stavby ČKD byl i trvalý odliv lidí z venkovských obcí.

Kutnohorský venkov se od konce 40. let výrazně změnil po stavební stránce. Rozjezd stavebních aktivit byl velmi pozvolný. V první polovině 50. let v tempu daném zakládáním JZD měnily původní zemědělské usedlosti svoji funkci. Poté následovala několikaletá pauza, kdy venkované vyčkávali, zda se přece jenom poměry nezvrátí před únor 1948 a opět nebudou potřeba hospodářské budovy. V této době si také našetřili potřebné peníze, a když se nic nezměnilo, teprve pak začali stavět. Novostavby rodinných domků byly výjimečné a je zajímavé, že nově se stavělo jak v malých, tak i ve velkých obcích. Častější byly adaptace, kdy se bývalé hospodářské prostory měnily v obytné místnosti. Nejčastěji se upravovaly chlévy, ale v obytné stavby se přeměnily i některé stodoly a špýchary. V řadě obcí se však až do konce 50. let nestavělo ani neadaptovalo vůbec.

Sonda do stavebních spisů ONV ukazuje, že skutečný nástup stavebních aktivit nastal až v 60. letech. V této době byla již venkovská sídla rozdělena na středisková a nestředisková a začal výrazně dvourychlostní rozvoj jednotlivých obcí. Až na výjimky i nadále převažovaly adaptace hospodářských budov pro obytné účely a přestavby a dostavby obytných částí bývalých zemědělských usedlostí. Tyto výjimky byly obvykle spojeny s výstavbou nezemědělských závodů, jejichž zaměstnanci si postavili ve vesnici, kde měli práci. To je příklad Chotusic, kde v 50. letech vyrostlo vojenské letiště, i Vlastějovic, kde se úspěšně rozvíjely magnetitové doly. V nestřediskových obcích byla výstavba omezena na minimum, resp. novostavby byly zakázány. Pokud v 60. letech nějaké vyrostly, pak ještě před zavedením střediskové soustavy na přelomu 60. a 70. let. Rozsah výstavby nebyl příliš velký. V obcích do 2 000 obyvatel nepřesáhl jednu desítku novostaveb za celé desetiletí, v obcích do 1 000 obyvatel se pohyboval kolem pěti novostaveb a v obcích do 500 obyvatel (střediskové obce měly mít více jak 400 obyvatel) kolem tří novostaveb.⁴⁵ I nadále existovaly obce, kde žádné nové stavby nevznikaly. Jednalo se nejenom

o obce nestřediskové, ale i o některé střediskové obce v hornatém Posázaví, kde nejvýznamnějším zaměstnavatelem bylo místní JZD. Některá z nich si zde vedla špatně až do konce 60. let, lidé odtud utíkali pryč a neměli za co stavět.

Výrazný nárůst stavebních aktivit nastal v 70. letech. I když zakázky výstavby v nestřediskových obcích pominuly, stavělo se v nich podstatně méně než v obcích střediskových. Ve většině obcí nadále mírně převažovaly adaptace nad novostavbami. Novým fenoménem 70. let se stala výstavba garáží. V některých obcích s prosperujícími JZD – hlavně v řepařské části okresu - se intenzivně budovaly novostavby. Novým prvkem byla dosud ojedinělá, zpravidla na přítomnost farmy státního statku v dané obci omezená výstavba bytových domů, kterou od 70. let začala podporovat i řada JZD.

Stavební aktivity na kutnohorském venkově vrcholila v 80. letech. Počty novostaveb v řadě obcí již výrazně převyšily počty přestaveb a ve většině zbývajících obcí byl počet novostaveb a adaptací téměř vyrovnaný. Více stavět se začalo i v menších obcích a nové rodinné domky vznikaly ojediněle i v těch nejmenších. Počet novostaveb rostl s velikostí obce a nejvíce se stavělo v obcích do 2000 obyvatel, kde se počet novostaveb blížil dvěma desítkám, a ještě výrazně více se stavělo v obcích městského typu. I v některých obcích nad 500 obyvatel vyrostlo do desítky nových rodinných domků. Vedle rodinných domků se stavěly i bytové domy a nově i řadovky. Novým fenoménem byly adaptace novostaveb starých jednu dvě desítky let.

Po architektonické stránce nevzniklo na kutnohorském venkově nic výjimečného. Chybí zde starší typizované rodinné domky včetně finských domků. Rodinné domy z 50. a 60. let ještě hmotově i svým vzhledem vycházejí z venkovských staveb oproštěných o hospodářské příslušenství, ale domy ze 70. a 80. let již vycházejí většinou z městských vzorů a velký podíl mezi nimi mají domy na čtvercovém půdorysu s jehlanovou nebo plochou střechou posazené doprostřed parcely. Bytovky a řadovky byly stavěny podle typizovaných projektů určených pro městskou zástavbu. Až na vzácné výjimky byl kutnohorský venkov ušetřen okálů a zcela ojedinělé šumperáky lze nalézt pouze v největších venkovských obcích s výrazným podílem nezemědělského obyvatelstva. Přestavby starších objektů se na Kutnohorsku vyznačují stržením starší vzácné roubené, běžněji kamenné obytné přední části usedlosti, často spojené s jejím rozšířením do dvora, a zvednutím této části o jedno patro. U cihlových staveb bylo přízemí pouze nadezděno. Část adaptací pouze zvýšila přední stranu obytné části budovy směrem do dvora a na půdě nyní prosvětlené novými okny byly vybudovány obytné místnosti.

Po urbanistické stránce patří venkov okresu Kutná Hora k oblastem se soustředěnou zástavbou. Výjimku tvoří nepočetné nejmenší osady v kopcovitém Posázaví, zřejmě kopaničářského původu. Nové stavby zejména v menších obcích vyplnily mezery v zástavbě, ve větších obcích jim byla vyhrazena nová ulice, obvykle bývalá vedlejší cesta do polí. Jen vzácně, např. v Horce nad Sázavou či v Malešově, vznikly nové čtvrti na okraji či zcela oddělené od stávající zástavby. V Církvici a v Jakubu nová zástavba do značné míry vyplnila proluku mezi oběma obcemi a vytvořila z nich jeden celek.

Přírodní podmínky okresu i jeho poloha na periférii středočeského kraje, kam směřovalo jen minimum investic, a tudíž i stavebních aktivit průmyslového charakteru, předurčila kutnohorský venkov k rekreačnímu využití. I v těsné blízkosti Kutné Hory jsou hluboká zaříznutá údolí s rybníky a lesy, směrem k Posázaví přibývá lesů a kopců a relativně nepoškozené přírody. Samotná řeka Sázava stála u zrodu českého trampingu a řada chat zde pochází z meziválečného období. Zde výstavba chat v malém měřítku pokračovala i v 50. letech, zejména v jejich druhé polovině. V téže době byly položeny základy i k dalším chatovým osadám u rybníka Vidláku a Svěceného v katastru Černín, u rybníka Vačkáře u Opatovic, u rybníka Katlova poblíž Červených Janovic, u Nového rybníka ve Zbraslavicích, u rybníka ve Zbýšově či u Velkého rybníka u Bylan.

Hromadná výstavba rekreačních objektů však nastala až před polovinou 60. let a vrchol staveb rekreačních chat nastal v 70. letech. Tehdy se izolované chaty propojily v chatová městečka a v Posázaví vznikl u některých obcí souvislý pás chat v délce několika kilometrů.⁴⁶ Směrem k 80. letům mezi zkolaudovanými objekty ubývá novostaveb a přibývá přístaveb a přestaveb, a to i objektů postavených v minulých desetiletích. V 80. letech se rekreační chaty zvyšují o patro, buduje se v něm sociální zařízení, přistavuje garáž a výjimečně se budují i první bazény. Oplocení chat se stalo samozřejmostí. Naprosto největší koncentrace rekreačních objektů byla v Sázavě, kde na území spravované sázavským místním národním výborem stálo 775 objektů. Následovalo Ledečko s 472 objekty a Rataje nad Sázavou s 334 rekreačními objekty.⁴⁷

Vzácně od 60. let se začínají na Kutnohorsku upravovat i některé venkovské domky na rekreační chalupy, rozmach chalupářství nastal až v 70. letech. Tehdy podle pamětníků nebylo týdne, kdy by neobjížděli vesnice potenciální zájemci o koupi chalupy.⁴⁸ Chalupáře však tvořily dvě různé skupiny lidí. První skupinu představovali lidé původem z venkova, kteří si upravili zděděný domek po babičce k rekreačním účelům. Zpravidla měli alespoň volné vazby k obyvatelům obce, lidé je znali jako děti, když jezdili k prarodičům či v mládí dokonce na vesnici bydleli a později se odstěhovali do města a obvykle neměli problém navázat vztahy s ostatními venkovany. Druhou skupinu chalupářů představovali lidé bez vazby na konkrétní obec či na venkov vůbec. Ti obvykle zůstávali dlouho v izolaci a vesnice je nepřijala, ačkoliv pomohli v řadě případů zachránit zdevastované usedlosti.

Koncem 80. let se do Malešova přistěhovali z Prahy první umělci, kteří zde založili v následujícím desetiletí malou uměleckou komunitu pracující v Praze, ale bydlící na venkově, a ti zde začali organizovat kulturní života a obnovovat tradice. Vesnice je však jako „náplavu“ nepřijala a trvalo téměř dvě desetiletí, než je začali místní uznávat

---

46 V letech 1962-1969 se na Kutnohorsku zkolaudovalo 979 rekreačních objektů, v letech 1970-1979 1147 objektů a v letech 1980-1989 667 objektů. Stavební rejstříky rekreačních staveb okresu Kutná Hora. SOKA Kutná Hora, fond ONV Kutná Hora

47 Tamtéž a Statistická ročenka okresu Kutná Hora 1991.

48 Vzpomínky paní Aleny Štecherové z Březové.

a zapojovat se do jejich aktivit.

V 70. letech v souvislosti s útekem do vnitřní emigrace, podpořeným později zásobovacími obtížemi, se výrazně rozvinulo zahrádkářské hnutí. Největší koncentrace zahrádek vznikla ve vesnicích v těsném okolí Kutné Hory a Čáslavi i v sousedství menších měst okresu. V 80. letech se však stavěly poměrně běžně zahradní domky i v řadě vesnic okresu, které jsou ryze zemědělské, a chatu si zde nikdo nepostavil a chalup zde bylo minimum. Jedná se zřejmě o zahradní domky zemědělců či místních obyvatel, kteří neměli zahradu a neměli možnost si sami něco vypěstovat. V roce 1981 v okrese Kutná Hora vlastnilo nějaký rekreační objekt 1,8 % družstevních rolníků a v roce 1991 již 4%.⁴⁹

Architektonická úroveň rekreačních objektů byla velmi různorodá, chaty z 50. a zčásti i z 60. let byly dřevěné, později již převažovaly zděné chaty nebo chaty montované, a úroveň vkusu jejich majitelů byla někdy dosti problematická. V 80. letech se vyvinula většina chatových osad v sídliště naplacato, neboť pravidlem se staly ploty, v řadě případů vysázené kvůli pocitu soukromí z neprůhledných tují. Parcely bývaly obvykle malé od 300 do 800 m² a chatovým osadám obvykle chyběla technická infrastruktura a občanská vybavenost. Lépe na tom byli chalupáři, kteří využívali infrastruktury a vybavenosti obcí. Naopak zahrádkáři, kteří se uchylovali k stavbě zahradního domku z nouze, protože v 80. letech se již omezovala výstavba chat, byli omezeni velikostí chatky 4x4 m a pozemkem v rozmezí 300-500 m². V řadě případů zahradní domky sloužily k víkendové i dovolenkové rekreaci.

V 80. letech, vzácně i dříve, se na Kutnohorsku objevují novostavby rekreačních domů, které měly veškeré vybavení jako rodinné domky a byly určeny k celoročnímu provozu. V Posázaví byla v letech socialismu, zejména od 70. let vybudována řada zařízení pro hromadnou rekreaci. V jiných částech okresu nevyunikajících přírodní krásou se objevovala zařízení pro hromadnou rekreaci jen sporadicky.

Součástí venkova tvoří i volná krajina. Okres Kutná Hora patřil k okresům s podprůměrným podílem zastavěné plochy. I zde však docházelo k významným záborům zemědělské půdy. Největší úbytky půdního fondu se objevily v sousedství Kutné Hory, kde koncem 60. let vyrostl slévárenský závod ČKD a v jeho sousedství areál zemědělského zásobování a nákupu. Rozsáhlé záборы zemědělské půdy provázelo i budování Rudných dolů na Kaňku. K dalším záborům docházelo v okolí Kutné Hory, Čáslavi, Zruče a Uhlířských Janovic, méně u dalších větších sídel v důsledku rozvoje občanské výstavby. Nemenší důsledky než záборы zemědělské půdy mělo její slučování a meliorování. Zejména v povodí Doubravy, ale např. i na svazích Vysoké se objevila dosud zde neznámá větrná eroze, které bylo nutné čelit výsadbou zde rovněž neznámých větrolamů. Na úrodné půdě v části okresu přiléhajícím k Labi, na které se dařilo zelenině, která do doby socialismu trpěla zamokřením a záplavami, se začalo výrazně projevovat sucho a bylo zde nutné zavlažovat. Zalesňování se týkalo okresu Kutná Hora spíše okrajově, a to pouze jeho kopcovité části v Posázaví. Naopak pozitivní vliv na krajinu a přírodu mělo vybudování údolní nádrže

49 Statistická ročenka okresu Kutná Hora 1980, 1991.

Vrchlice zásobující od počátku 70. let Kutnou Horu i další města pitnou vodou. K uchování vzácných přírodních lokalit na Kutnohorsku napomohlo v letech socialismu i vyhlášení osmi nových chráněných území.

Další charakteristický rys venkova – soudržnost lidí - vyplývala nejenom ze skutečnosti, že bydleli v těsném sousedství a v mnoha případech spolu i pracovali v místním JZD či na statku, ale i z jejich společné činnosti v řadě organizací. V každé vesnici byla situace jiná. V některých vesnicích iniciativu převzali požárníci, jinde to byl ČSM, v dalších obcích Svazarm a jinde se lidé podíleli na práci osvětové besedy. V některých vesnicích byly pouze sportovní organizace, které ovšem vyvíjely i kulturně společenskou činnost.

Zatímco v 50. letech k nejvýznamnějším tradičním organizacím patřili hasiči, v následujících dvou desetiletích zde k tahounům patřilo především ČSM. V 60. letech totiž již ubylo politických úkolů spojených zejména s kolektivizací a ČSM se mohl věnovat obyčejné činnosti, která mládež zajímala. V. Končel ze Svatého Mikuláše vzpomínal na 60. a počátek 70. let jako na dobu, kdy v Mikuláši hrál v životě mladých jednoznačně vedoucí úlohu ČSM.⁵⁰ Jeho členové sice jako v minulém desetiletí chodili na brigády, ale těch již bylo výrazně méně a nebyly již zdarma. Peníze, které si svazáci vydělali, ihned vkládali do uspořádání zájezdu, na nějž družstvo poskytlo zdarma autobus či do pořádání zábav, hraní divadla apod. Svazáci se účastnili i řady výrobních soutěží, jako bylo sušení sena, zakládání kompostů, soutěže o nejlepšího traktoristu, opraváře, dojičku apod. K účasti mladé lidi na těchto soutěžích nemusel nikdo nutit. Kdo nechtěl, tak se prostě nezúčastnil a věnoval se pouze činnosti, která ho zajímala. Vzhledem k tomu, že většina svazáků pracovala v zemědělství, tak tyto soutěže byly výrazem jejich seberealizace a dobré umístění přinášelo prestiž v zaměstnání. Jako na oázu klidu na činnost SSM vzpomíná v 70. letech i A. Štecherová z Březové. Sice ve svazu museli dělat i některé věci, za něž byla pověstná čárka, ale naprostá většina aktivit SSM byla spontánní, nikdo do ní nemluvil a nikdo jim neporoučel, co mají či nesmějí dělat.

I v tak politické organizaci, jakou nepochybně ČSM/SSM byl záleželo na tom, zda se dala dohromady dobrá parta a zda se v obci našel tahoun, který celou činnost neustále postrkoval vpřed. V. Končel, který počátkem 70. let působil na okresním výboru SSM, odhaduje, že aktivních organizací byla na okrese asi tak třetina, ostatní byly drženy při životě uměle a vyvíjely jen formální činnost. Činnost mládežnické organizace postupem doby utichala a koncem 80. let již na Kutnohorsku byly problémy i s prostým vybíráním známek. Činnost mladých na vesnici byla podle V. Končela věrným obrazem nálad v celé společnosti.

K významným centrům společenského dění na vesnici patřily již zmíněné osvětové

---

50 Václav Končel pracoval v družstvu v Mikuláši a vedle toho byl předsedou místní organizace ČSM. Po roce 1968 se stal členem okresního výboru SSM a následně nastoupil nejprve jako vedoucí kádrového oddělení do JZD v Mikuláši a poté se stal předsedou celozávodního výboru KSČ družstva. Patřil k dlouholetým oporám ochotnického souboru v Mikuláši. Po roce 1989 pracoval až do důchodu v živočišné výrobě.

besedy. Nešlo o spolek žijící z členských příspěvků, ale o instituci, která byla dotována ze státních prostředků. Osvětové besedy zajišťovaly promítání kina, organizovaly zájezdy do divadel, turistické výlety, přednášky, různé kurzy, zaštiťovaly divadelní ochotníky a řadu dalších kroužků. Koncem 80. let existovalo na Kutnohorsku v obcích do 2 000 obyvatel osm hudebních souborů, dvanáct tanečních souborů, čtyři beatové skupiny, jedna countryová, šest výtvarných kroužků, pět fotokroužků a filmových klubů, osm divadelních souborů a dva loutkářské soubory.⁵¹ Pro jejich činnost bylo charakteristické, že byla dělána s velkým nasazením a pokud tahoun z nějakého důvodu odpadl, pak kroužek obvykle zanikl nebo stagnoval. Opět ožil až s příchodem nového nadšence, který byl kolem sebe schopen vytvořit partu stejně zapálených lidí.

Klíčový význam pro rozvoj společenského a kulturního života na vesnici mělo vytváření osvětových besed vyššího typu ve střediskových obcích od počátku 70. let. Zde se na jejich činnost sdružovaly finanční prostředky, přičemž obvykle rozhodující část přicházela od místního družstva a dalších podniků v místě a teprve menší část doplňoval stát a obec.

Úroveň jednotlivých uměleckých souborů a kroužků byla velmi různorodá. Mezi filmovými amatéry např. filmový klub Kluky představoval v 70. letech celorepublikovou špičku.⁵² K významným kulturním aktivitám na kutnohorském venkově patřilo ochotnické divadlo. Činnost venkovských ochotníků se obvykle vyznačovala urputným nasazením, které nahrazovalo někdy vlohy pro hraní divadla.⁵³ S městem nesrovnatelná byla i pozice divadla v životě obce. Celá vesnice obvykle čtvrt roku žila přípravami premiéry. Na ní přišla celá vesnice – zásadně se nechodilo shlédnout nastudovaný kus, ale jak kdo hraje. Po premiéře se všichni již těšili na další rok. Mezi nejlepší ochotnické spolky na okrese patřil soubor ve Svatém Mikuláši hrající od roku 1967 až do roku 1989 a s přestávkami až dodnes.

Kutnohorsko je regionem, kde většina lidových zvyků prakticky zanikla již před rokem 1948. Ve většině obcí se sice slavila pouť a posvícení, ale pouze formou společné večerní zábavy, bez náboženského obsahu. Přesto v některých obcích byla tradice církevních slavností obnovena. Nejvíce slavností se konalo v roce 1968, kdy padla cenzura.⁵⁴ V řadě případů je pomáhal organizovat ČSM i lidé výrazně se angažující v KSČ. Po roce 1968 již tyto slavnosti ve své původní církevní podobě nebyly obnoveny. Z výročních obyčejů se ve zjednodušené podobě slavily na Kutnohorsku Vánoce a Velikonoce, vzácně se udrželo i stavění májů a masopustní průvod.

---

51 SOkA Kutná Hora, fond Okresní kulturní středisko, kt. 6.

52 Vzpomínky instruktora filmových klubů a fotokroužků OKS B. Kučery. V Klukách natočili film Prasečí hody, s nímž v roce 1976 vyhráli celostátní soutěž v kategorii zemědělský film.

53 Vzpomínky M. Štrobla, instruktora pro ochotnické divadlo a slovesné umění OKS Kutná Hora.

54 Vzpomínky pana Arnošta Čvančary z Mikuláše, meziválečného četníka, v 50. letech účetního JZD a následně politického vězně.

Charakteristický rys venkovského obyvatelstva – jeho soudržnost vyplývala mimo jiné ze skutečnosti, že v jednotlivých vesnicích byly pouze omezené možnosti aktivně provozovat nějakou společenskou činnost. Obvykle v jedné vesnici byla výrazně aktivní pouze jedna organizace, a vedle ní třeba ještě druhá méně aktivní. Tato organizace byla vesnice od vesnice jiná, ale síly se netříštily. Každý každého tak znal nejenom proto, že byli sousedé či žili blízko sebe, ale znali se z intenzivně prožívané společné činnosti. Na venkově tak chyběla městská anonymita. I zde se našli lidé, kteří bez jakýchkoliv skrupulí porušovali dobré mezilidské vztahy i zákony, lidé, kteří se jen vezli, i lidé, kteří udávali své sousedy. To byla odvrácená stránka blízkosti lidí na venkově, přičemž tato blízkost byla fyzická, vždyť málokterá vesnice měla průměr větší než 500 metrů, a nikoliv citová. Lidé na venkově byli ochotni leccos pro svoji obec udělat, dlouho ji brali za vlastní. Nadšení sice ubývalo s dobou, ale ještě v 80. letech bylo možné lidi získat pro společné akce Zet, neboť bylo na první pohled zřejmé, že kanalizaci, chodníky apod. budují sami pro sebe.⁵⁵

Soudržnost lidí se na kutnohorském venkově projevovala i vzájemnou výpomocí. Tato výpomoc měla několik podob. Nejstabilnější byla příbuzenská výpomoc, která byla praktikována po celou dobu socialismu. Týkala se jak zemědělských prací, kterých se v dobách, kdy se ještě ručně jednotila řepa, účastnili i příbuzní z měst, tak i stavebních prací, na něž přijíždělo často příbuzenstvo z celé republiky. Za pomoc se neplatilo, předpokládala se však pomoc kterémukoliv členu z příbuzenstva. Obdobně tomu bylo u sousedské výpomoci, která se obvykle týkala okolních čtyř, šesti baráků. V 50. a v 60. letech je např. z Rohozce prokázána prostá občanská vzájemná pomoc. Na stavbu přišli pomoci lidé z vesnice, aniž by to byli příbuzní nebo sousedé.⁵⁶ Výpomoc se často prosazovala podle příslušnosti k nějakému spolku. Často si vzájemně pomáhali hasiči, ale i fotbalisté či ochotníci. V. Končel uváděl specifický případ sousedské výpomoci z konce 40. let, kdy otci, který stavěl barák, přišli pomoci komunisté z vesnické organizace KSČ.

Vzájemná výpomoc nebyla výrazem altruismu, ale formou naturálního výměnného obchodu, který umožňoval v nelehkých podmínkách na venkově, kde dlouho bylo velmi špatné zásobování a kde chyběli řemeslníci, snazší život. Vždy i za socialismu platilo, že dnes pomohu já tobě a zítra ty mně a nebudeme si za to nic platit. Tento princip se odrážel i ve „výslužkách“ ze zabijaček, kde se projevoval i další vliv – domácí výroba konzerv a později zmrazování masa a masných výrobků, kdy na výslužky šly takové produkty, kterých bylo nadbytek a které by se obtížně uchovávaly. Tak z výslužek postupně odpadávalo maso, později i masné výrobky a nakonec v řadě případů zůstala jen zabijačková polévka, kterou bylo obtížné dlouhodobě uchovat.⁵⁷

---

55 V. Končel, jehož otec byl po léta předsedou MNV vzpomínal na to, že on musel na brigády v akci Zet chodit povinně a v mládí často se skřípěním zubů, neboť nepřicházelo v úvahu, aby se rodina předsedy nezúčastnila. I to byla forma sociální kontroly charakteristické pro venkov.

56 Vzpomínky Evy a Pavla Sukových z Rohozce.

57 Vzpomínky Dany Strnadové z Brloha a poté z Rohozce.

Proměny českého venkova jak v celostátním, tak i regionálním měřítku dokládají, že charakter venkova se výrazně v období výstavby socialismu změnil. Základní premisu, která ovlivňovala historický vývoj venkova, tvořilo společenské zřízení. Likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků a budování kolektivních forem hospodaření změnilo český venkov natolik, že venkov před únorem 1948 a v desetiletích po něm lze jen obtížně srovnávat. I přes klíčový význam společenského zřízení se venkov v ČR v řadě ohledů vyvíjel obdobně jako venkov jinde ve světě. A právě tyto společné rysy venkova umožňují posoudit, které charakteristiky venkova jsou trvalého charakteru a které ne.

Základní charakteristikou trvalého významu zůstane vysoký podíl zemědělské prvovýroby na venkově. Změní se však její cíl, za socialismu téměř výhradně, dnes zčásti to je výroba potravin, a do popředí postupně vystupuje péče o krajinu. Bez péče o půdu a o hospodářské zvířectvo, lhotejno zda kvůli výrobě potravin či pro péči o krajinu, nebude další vývoj venkova trvale udržitelný.

Trvalým rysem bude nerovnoměrný vývoj sídel, z nichž se budou zvětšovat ta větší, nejenom města, ale ve venkovském prostoru i velké střediskové obce, a postupně tak budou opouštět venkovský prostor v prospěch městského prostoru. Město tak nejenom suburbii, ale i prostým zvětšováním do té doby venkovských sídel, jež se přeměňují ve města, kolonizovalo a nadále kolonizuje venkovský prostor. Okolí měst a vznik průmyslových aglomerací to ukázal zřetelně již v době socialismu a následný vývoj tento rys vývoje venkovského prostoru jen potvrzuje. Zvětšování venkovských sídel vedlo k budování technické infrastruktury a občanské vybavenosti, což spolu s dalším následným růstem velikosti zejména střediskových obcí je opět vzdalovalo venkovskému prostředí již v dobách socialismu.

Zásluhou vědeckotechnického pokroku se výrazně zmenšil počet osob nutných k zajištění zemědělské prvovýroby, nepochybně i nadále se počet zemědělců bude zmenšovat, a naopak bude ve venkovských sídlech přibývat osob, které budou mít práci jinde a budou za ní muset dojíždět.

K největším změnám došlo zřejmě v sociální oblasti, kde se úroveň neformální sociální kontroly a vzájemných sociálních kontaktů výrazně přiblížila městskému prostředí. I když si zřejmě i v budoucnu budou na vesnicích lidé blíže, protože vesnice jsou malá sídla, v psychologickém ohledu to zřejmě platit již nebude a tento rys venkova zřejmě zanikne. Nic to však nezmění na charakteru venkova.

Závěrem lze konstatovat, že venkov za socialismu prošel zásadními změnami, které proměnily jeho charakter. V zásadě však šlo o změny, které umožňovaly při změně společenského zřízení (což se stalo po roce 1989) a při cílevědomé regulaci jednotlivých procesů (kde probíhá spíše živelný a nahodilý vývoj) dlouhodobý a v řadě ohledů trvalý rozvoj venkova. Tyto změny i přes dlouhodobý devastující účinek likvidace soukromého vlastnictví na život venkova, které paradoxně v rovině ekonomické i přes nesmírné utrpení postižených sedláků vytvořily z venkova stabilní, intenzivně se rozvíjející součást společnosti, schopnou konkurovat západoevropskému zemědělství. Bohužel tahanice o budoucí vývoj

v roce 1990 tuto konkurenční výhodu českého zemědělství rychle zlikvidovaly.

Již v dobách socialismu se začaly objevovat v zemědělství první projevy automatizace a komputelizace zemědělství, které budou zřejmě v budoucnu mít stejnou roli, jakou měla kapitalistická industrializace 19. století. V českých podmínkách zřejmě nehrozí likvidace vesnic a jejich nahrazení izolovanými farmami, jako se tomu stalo ve skandinávských zemích, ale nepochybně se charakter venkova podstatným způsobem změní. I nadále zde bude hrát velkou roli zemědělství, budou zde převládat menší sídla a lidé k sobě navzájem i k přírodě budou zřejmě i nadále mít blíže než v anonymních velkých sídlech. Přestože venkov zřejmě nikdy nezanikne (a je tudíž trvale udržitelný), je nutné se k němu chovat odpovědně – chránit zemědělský půdní fond, přírodu, regulovat rozvoj měst i vesnic a vytvářet ve venkovském prostoru dostatek pracovních příležitostí a ve venkovských sídlech vhodné podmínky pro život.

Prameny a literatura

Archivní prameny

ONV Kutná Hora, písemnosti odboru výstavby, SOKA Kutná Hora.

Okresní kulturní středisko Kutná Hora, SOKA Kutná Hora.

Tištěné prameny:

Administrativní lexikony obcí 1950, 1965, 1974, 1982.

Statistické ročenky ČSSR 1953-1989.

Růžková, J.-Škrábal, J.: Historický lexikon obcí 1869-2005, Praha 2006.

Pamětníci

Eva a Pavel Sukovi, Rohozec.

Arnošt Čvančara, Svatý Mikuláš.

Václav Končel, Svatý Mikuláš.

Alena Štecherová, Březová.

Dana Strnadová, Brloh, poté Rohozec.

Hana Krchová, Kateřina, poté Svatý Mikuláš.

Karel Šrejber, Čáslav, poté Krchleby.

Literatura

BAŠE, M. (2006): Sídla a stavby na venkově. Praha.

BRUNTLANDOVÁ, G. H. (1991): Naše společná budoucnost. Praha Academia.

- CINCIBUSOVÁ, A. (1989): Výroční obyčej na Čáslavsku, seminární práce. Gymnázium Čáslav.
- ČERNOHORSKÝ, Z. (1980): Dějiny zemědělského školství v Československu. Praha.
- FROLEC, V. (ed.) (1980): Revoluční přeměny jihomoravského venkova. Brno.
- FROLEC, V. (1990): Rituály a slavnosti v procesu modernizace. In: Město: prostor – lidé – slavnosti. Uherské Hradiště.
- FROLEC, V. (1981): Socializace vesnice a proměny lidové kultury. Přehledy výsledků výzkumu, sv. 1., Uherské Hradiště.
- FROLEC, V. (ed.) (1975): Životní prostředí a tradice. Brno.
- GÉRYK, M. (1984): Doba velkých přeměn. K 35. výročí budování socialistické zemědělské velkovýroby na Kutnohorsku. Kutná Hora.
- GÉRYK, M. (1985): Úspěšná cesta Kutnohorska. Kutná Hora.
- GOTTLIEB, M. - PAVLŮ, J. (1983): Vazby mezi krajinou, zemědělstvím a osídlením. Zemědělská ekonomika, č. 6. s. 469-479.
- HORÁKOVÁ, E. (1972): Dráha /"kariéra"/ vedoucích pracovníků v zemědělském družstvu. Sociologie zemědělství, č. 1, s. 21-32.
- HROMÁDKA, M. (1966): K některým otázkám optimálního modelu sítě kulturních zařízení v podmínkách vesnického osídlení. Sociologie a historie zemědělství, s. 2. s. 101-119.
- JECH, K. (1963): Probuzená vesnice, Praha.
- JECH, K. (2008): Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha.
- JZD Suchdol, Kutná Hora 1989.
- KALINOVÁ, L. (1993): K proměnám sociální struktury v Československu 1918-1968, Praha.
- KALINOVÁ, L. (1989): K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989, Praha.
- Kolektiv (2009): Synergie ve venkovském prostoru. Aktéři a nástroje rozvoje venkova, Brno.

- KRŮČEK, Z. (1977): Charakteristické rysy současné venkovské rodiny v ČSSR. Sociologie zemědělství, č. 1. s. 43-49.
- KRŮČEK, Z. (1984): Trendy sociálního rozvoje venkova a pracovníků v zemědělství, Sociologie zemědělství, č. 2, s. 135-145.
- KRŮČEK, Z. (1982): Vyrovnávání rozdílů v životních podmínkách mezi zemědělstvím a průmyslem, městem a vesnicí. Sociologie zemědělství, č. 1. s. 21-30.
- LAMSER, Z. – SŮRA, J. (1978): Člověk v socialistickém zemědělství, Praha.
- MARKOVÁ, C. (1989): Územní aspekty sociálního rozvoje venkova, zemědělská ekonomika, č. 7. s. 541-547.
- NOVÁK, P. (2008): Rok na vsi. Československé jaro 1958. Naděje, sny, realita, Sborník z konferenci Národního muzea. s. 38-50.
- NOVÁK, P. (2010): Předseda JZD – příběh ing. Petra Lexy, In: Člověk na Moravě 1948-1989, v tisku.
- PRŮCHA, V. (2009): Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 2. díl období 1945-1992, Brno.
- SCHWARZ, K. (1986): Hlavní tendence ve využívání volného času venkovského obyvatelstva ČSR v 70. a 80. letech. Sociologie zemědělství, č. 1. s. 53-58.
- SLEPIČKA, A. (1989): Přeměny venkova /venkov našeho věku. Praha.
- SLEPIČKA, A. (1981): Venkov a/nebo město. Lidé/sídla krajina. Praha.
- SLEPIČKA, A. (1971): Venkovské osídlení a přestavba vesnice v ČSSR. Sociologie a historie zemědělství, č. 1: s. 17-23.
- SRB, V. (2004): 1000 let obyvatelstva českých zemí, Praha.
- ŠÍMA, J. (1982): Komponenty sociálně ekonomických přeměn vesnice, Sociologie zemědělství, č. 1. s. 7-19.
- ŠKABRADA, J. - ODĚRA, S. (1975): Venkovské stavby a jejich úpravy, Praha.

ŠŤASTNÝ, R. a kol. (1960): Kutnohorsko. Kutná Hora.

TAUBER, J. (1965): Kdo žije na venkově, České Budějovice.

TRNKOVÁ, V. (1989): Problémy a tendence vývoje venkovského osídlení. Sociologie zemědělství, č. 1. s. 45-536.

TRNKOVÁ, V. (1987): Zemědělství jako faktor vývoje osídlení a dalšího rozvoje venkovského prostoru. Sociologie zemědělství 1987, č. 1, s. 1-10.

TRNKOVÁ, V. (1979): Změny v názorech venkovského obyvatelstva na život ve městě a na venkově, Sociologie zemědělství, č. 2. s. 121-127.

VOHRYZKA - KONOPA, F. J. (1989): Venkov v temnu: násilná socializace československého zemědělství. 1989.

Prameny a studie Pokyny pro autory

Za text, tabulky a grafy odpovídají autoři. Příspěvky projdou recenzním řízením, konečnou úpravu rukopisu si vyhraduje redakce (formální stránku). Práce uveřejněné v časopise nejsou honorovány, separáty nejsou poskytovány (pouze autorský výtisk).

Příspěvky dodejte v elektronické podobě (disketa, CD, flash, nejlépe však e-mail) ve formátu .doc nebo .rtf (tj. vytvořené editorem WORD). Prosíme použít list A4, standardní styl Normal při zadání velikosti 12 bodů písma Times New Roman, řádkování 1,5, okraje 2,5. Text neformátujte!! Nepoužívejte zvětšení mezer mezi odstavci ani tabelátor na jejich začátcích, příp. změny proložení znaků; odstavce, titulky, podtitulky graficky neupravujte a necentrujte, neboť grafická úprava bude provedena jednotně. Tučné písmo (bold), kurzíva (italica) či podtržení v textu však budou respektovány.

- Prosíme dodržet rozsah příspěvku max. 15 stran + seznam použitých zdrojů.

Prosíme dodržujte následující pokyny v textu:

- název příspěvku (česky a anglicky)
- uvedení grantové či jiné podpory (bodovaný výstup)
- abstrakt (česky+anglicky) v rozsahu 4-6 řádků
- vlastní text (nemusíte nadpisovat jednotlivé kapitoly, ale pro přehlednost můžete)
- použité prameny a literatura (toto označení zahrnuje všechny typy dokumentů včetně tištěných; nečíslovaný a v abecedním pořadí)

Prameny a literatura: uveďte souhrnně na konci textu v následující podobě – příklady (podle normy ISO 690 a 690-2, upraveno dle potřeb redakce):

- monografie:

CURTIN, P. D. (1964): *The Image of Africa: British Ideas and Actions, 1780-1850*. Madison: University of Wisconsin Press.

- článek v časopise:

AARON, D. H. (1995): Early Rabbinic Exegesi on Noah's Son Ham and the So-Called „Hamitic Myth“. *Journal of the American Academy of Religion* 63, s. 721-759.

Jablonski, N. G. – Chaplin, G. (2004): The evolution of human skin coloration. *Journal of Human Evolution* 39, s. 57-106.

- článek ve sborníku:

SOUKUP, V. (1998): Rasa jako biologická kategorie. In: *Fenomén lidských skupin. Pohled současné antropologie*. Sborník č. 1. Praha, s. 27-33.

- u více titulů v tomtéž roce od jednoho autora:

BUDIL, I.T. (2003a): Mýtus, jazyk a kulturní antropologie. Praha: Triton.

BUDIL, I.T. (2003b): Vzestup a pád rasové teorie. Univerzitní noviny – List Masarykovy univerzity a Nadace Universita Masarykiana 10(4), s. 1-8.

- akademická práce:

KNOTEK, P. (1999): Kultura jako péče o duši. Diplomová práce. Praha: Katedra andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

- zdroj na internetu:

ZHANG, J. et al. (1999): 9,000 Year Old Chinese Flutes. Oldest Playable Musical Instrument Found At Jiahu Early Neolithic Site In China. Nature Magazine. Available: <http://www.shakuhachi.com/K-9KChineseFlutes-Nature.html>.

V textu používejte následující úpravu:

- poznámky k textu uvádějte pod čarou (nikoliv na konci textu).

Příprava obrázků, tabulek, grafů a popisků

- obrázky dodávejte jako samostatné zřetelně označené soubory zvlášť mimo text
- bitmapové obrázky (fotografie, scanované kresby) dodávat ve formátu .jpg .jpeg nebo .tiff (bez komprese nebo s LZW kompresí); fotografie z digitálních fotoaparátů v nejlepším možném zdroji – nepřeukládat!
- rozlišení 300 DPI pro požadovanou velikost, 600 DPI pro pérové kresby
- obrázky číslovat v pořadí tak, jak případně požadujete v textu
- grafy a tabulky tvořit v editoru EXCEL, velikost popisků os max. 10pt při optimální velikosti grafu
- důležitý je zřetelný odkaz ve vlastním textu článku a to tímto způsobem: (obr. 1), (tab. 3)
- popisky k obrázkům, tabulkám a grafům dodávat zvlášť mimo text, identicky označeny k příslušnému obrázku, nejlépe číslicí, opět neformátovaný text
- za poslední větou popisky nedělat tečku
- dodat i s anglickým překladem

Příspěvky zasílejte na adresu redakce:

Národní zemědělské muzeum Praha

Kostelní 44

Praha 7

170 00

nebo elektronicky na e-mail sarka.steinova@nzm.cz

PRAMENY A STUDIE č. 45

Autoři textů:

Ing. Jan Andreska ml., Ph.D. - Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, katedra biologie a environmentální výchovy

doc. Ing. Eva Cudlínová, CSc. - Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity, katedra strukturální politiky EU a rozvoje venkova KSP

Ing. Miroslav Čeněk – Národní zemědělské muzeum Praha

Ing. Eva Horsáková – Národní zemědělské muzeum Praha

PhDr. Miroslav Lapka, CSc. - Ekonomická fakulta Jihočeské univerzity, katedra strukturální politiky EU a rozvoje venkova KSP

Ing. Jan Láznička – Národní zemědělské muzeum Praha

PhDr. Pavel Novák, CSc. – Národní zemědělské muzeum Praha

PhDr. Drahomíra Nováková – Městské muzeum Čáslav

Redakční rada:

Předseda: Mgr. et Mgr. Šárka Steinová

Členové: RNDr. Roman Bortel, Ph.D.

Mgr. Ondřej Hladík

Jana Kadlecová

Mgr. Lucie Kubásková

Prof. Ing. Ivan Roček, CSc.

Mgr. Jan Srovnal

Ing. Jitka Trevisan

PhDr. Věra Vávrová

RNDr. Michal Živný, Ph.D.

Adresa redakce:

Národní zemědělské muzeum Praha

Kostelní 44

170 00 Praha 7

E-mail: sarka.steinova@nzm.cz

Web: <http://www.nzm.cz/prameny-a-studie/>

Recenzováno

Jazyková korektura: Jana Hrajnohová

Sazba: Jana Kadlecová

Obálka: Fotoarchiv NZM Praha

Realizace tisku: MH Tisk s.r.o.

Zařazeno do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů (periodik) vydávaných v České republice

Periodikum vychází 2x ročně

Evidenční číslo: MK ČR E 18799

ISBN 978-80-86874-27-2

ISSN 0862-8483

Národní zemědělské muzeum Praha

Prameny a studie č. 45: Trvale udržitelný rozvoj
2010